НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Гавриш Наталя Степанівна

УДК 349.415 : 631.4 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ҐРУНТІВ В УКРАЇНІ

Спеціальність 12.00.06 – земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право
Галузь знань – 081 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ / **Н. С. Гавриш**

Науковий консультант: **Краснова Марія Василівна -** доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри екологічного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Одеса – 2018

АНОТАЦІЯ

Гавриш Н. С. **Правовий режим ґрунтів в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2018.

Дисертацію присвячено комплексному та всебічному дослідженню правового режиму ґрунтів в Україні. Робота містить теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми у сфері правового регулювання відносин щодо використання, відтворення та охорони ґрунтів.

У дисертації обґрунтовано науково-методологічні основи правового режиму ґрунтів. Розглянуто питання правового режиму ґрунтів у науковій літературі. Досліджено природничо-наукові підходи до поняття «ґрунт», «стан ґрунтів» і «ґрунтовий покрив», які викладені в спеціальній літературі та в цілому враховуються юридичними науками, однак, наголошує автор, їх потрібно розглядати як методологічну основу розвитку державної політики у цій галузі та формування правових засад охорони, їх раціонального використання та відтворення. Запропоновано встановити такий правовий режим використання земельних ділянок, за якого забезпечувалося б зберігання ґрунту для його використання за основним природним призначенням. Зроблено висновок про те, що за основу юридичного поняття «ґрунт» необхідно взяти його наукознавче визначення, а для вдосконалення механізму правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів доцільно на законодавчому рівні передбачити всі необхідні елементи їх правового режиму. Наведено авторське визначення правового режиму ґрунтів як установленого правовими нормами можливого та необхідного порядку належної поведінки землевласників і землекористувачів, у тому числі орендарів, користувачів надр, органів державної влади та місцевого

самоврядування по відношенню до ґрунтів як до самостійного природного об’єкту і ресурсу, як до об’єкту права власності Українського народу, як до основного засобу виробництва в сільському та лісовому господарстві, як до об’єкта державного регулювання й управління, як до об’єкта еколого-правової охорони і захисту, шляхом забезпечення здійснення системи заходів із їх раціонального використання, відтворення та охорони, включаючи застосування заходів юридичної відповідальності.

Визначено ґрунти як об’єкт правового регулювання використання, відтворення та охорони. Запропоновано виділення ґрунту як самостійного об’єкта екологічних, земельних, аграрних та природоресурсних правовідносин із його якісною властивістю родючості і як основного й незамінного засобу виробництва сільськогосподарської продукції. Установлено, що на значимість поняття ґрунту як об’єкта правовідносин впливає те, що це правова категорія, яка визначена законодавством як така, що має відношення до землі як до основної національної цінності, багатства, права власності Українського народу, природного компонента та природного ресурсу. Доведено, що на значимість категорії «ґрунти» впливає значення терміну «родючість», який використовують для позначення характеристики ґрунту, а терміном «продуктивність» позначається характеристика земель. Продуктивність ґрунтів може виражатись кількістю вирощеної продукції, тобто має економічний характер, а родючість – це властивість ґрунтів, якій притаманні природні або набуті ґрунтові показники, тобто має екологічну спрямованість. Запропоновано юридичне поняття «ґрунт» як важливий природно-історичний органо-мінеральний компонент будь-якої категорії земель, що є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості, який з огляду на це виступає об’єктом права власності та користування, об’єктом державного регулювання, охорони і захисту.

У дисертації розглянуто нормативно-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів. У роботі застосовано системний підхід до

розгляду питань формування нормативно-правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів, де характеризується його ґенеза в Україні за рахунок аналізу правових норм. Зроблено висновок, що існуючу систему правових норм, які містяться в чинному законодавстві України та які спрямовані на регулювання правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів, доцільно кодифікувати у формі Закону України «Про ґрунти та їх родючість». Дослідження законодавчих засад правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні дозволило виявити, що в сучасних умовах формується система правових норм, які: 1) закріплюють терміни «ґрунти, ґрунт» як правові категорії, та визначають можливі і необхідні форми і способи їх використання, відтворення та охорони; 2) визначають систему державних органів, покликаних забезпечити правовий режим ґрунтів, їх повноваження; 3) окреслюють повноваження органів місцевого самоврядування з цих питань; 4) закріплюють права і обов'язки підприємств, установ, організацій і громадян у цій сфері; 5) визначають систему економічних та еколого-правових засобів їх охорони, раціонального використання і відтворення; 6) окреслюють засоби юридичної відповідальності за порушення їх режиму. Наявність такої системи правових норм дозволяє припустити формування в системі земельного та екологічного права міжгалузевого (комплексного) інституту – правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів.

Розглянуто принципи використання, відтворення та охорони ґрунтів. Відзначено, що сьогодні відсутнє нормативно-правове закріплення таких принципів, як поєднання публічних і приватних інтересів у землекористуванні, пріоритетність правового режиму земель сільськогосподарського призначення, посилена охорона ґрунтів. Доведена доцільність закріплення у законопроекті «Про ґрунти та їх родючість» системи основоположних начал використання, відтворення та охорони ґрунтів, зокрема, такі принципи: цілісність ґрунтового покриву, який

відображав би зміст правових норм, спрямованих на протидію руйнуванню ґрунтового покриву земельних ділянок; невіддільність ґрунтового покриву від земельних ділянок сільськогосподарського призначення, оскільки це є умовою їхнього функціонування як основного засобу аграрного виробництва; єдність сільськогосподарської і консерваційної охорони ґрунтів, суть якого полягає в тому, що консерваційна (несільськогосподарська) охорона ґрунтів є важливою умовою поліпшення ефективності агротехнічної охорони; пріоритет використання ґрунтової маси для відновлення та поліпшення родючості земель сільськогосподарського призначення; збереження та відновлення екологічних і сільськогосподарських властивостей ґрунтів, які впливають на рівень родючості та біорізноманіття.

Установлено особливості правового режиму ґрунтів, де надається характеристика реалізації правових форм суспільних відносин по відношенню до ґрунтів як до об'єктів права використання, відтворення та правової охорони у межах їхнього правового режиму.

Обґрунтовано концепцію раціонального використання ґрунтів як об'єкта земельних, екологічних, аграрних і природоресурсних відносин. Установлено, що під правом використанням ґрунтів доцільно розуміти врегульовану законодавством діяльність землевласників та землекористувачів, спрямовану на користування їх природними властивостями, і не лише при використанні земель сільськогосподарського призначення, а й в галузі ведення лісового господарства, при забезпеченні режиму земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, при експлуатації земель курортного, оздоровчого, рекреаційного та іншого призначення.

Виокремлено особливості правової охорони ґрунтів. Правову охорону ґрунтів доцільно визначити як систему правових, організаційно-технічних, економічних та інших заходів, спрямованих на відновлення порушеного їх стану, відтворення, поліпшення і збереження як важливого компонента навколишнього природного середовища, а також природного ресурсу, який

використовують у сільському і лісовому господарстві як основний засіб виробництва. Проведено аналіз наукових позицій щодо тлумачення поняття «особливо цінні ґрунти», який засвідчив про різні методологічні підходи до визначення особливо цінних ґрунтів. Запропоновано виділяти особливо цінні ґрунти за продуктивністю, яку оцінюють за величиною балу бонітету; ґрунти системи природних територій особливої охорони (ґрунтові еталони і ґрунтові пам'ятки природи, а також цінні за продуктивністю ґрунти сільськогосподарських угідь, які входять до цієї системи); ґрунти, вилучені з екосистеми для несільськогосподарських потреб. Установлено, що особливо цінні ґрунти – це ґрунти з унікальними властивостями, які характеризуються особливим режимом правової охорони, їм належить особливо важлива роль у продовольчій, екологічній, енергетичній і соціальній безпеці держави, вони наділені високою природною і потенційною родючістю. Одним із засобів правової охорони ґрунтів може стати створення Червоної книги ґрунтів. Червона книга ґрунтів повинна містити всі рідкісні різновиди ґрунтів, для яких існує загроза руйнування і деградації під впливом господарської діяльності чи природної стихії. До неї необхідно зачислити найцінніші й унікальні ґрунти – цілинні чорноземи та інші ґрунти і надати їм статус об'єктів Червоної книги ґрунтів і особливої правової охорони.

Надано теоретико-правову характеристику ґрунтів як об'єкта правовідносин відтворення. Зазначено, що важливим напрямом охорони земель є відтворення земель, що полягає у проведенні заходів, метою яких є відновлення втрачених у процесі сільськогосподарського використання та під впливом іншої антропогенної діяльності корисних властивостей землі як засобу сільськогосподарського виробництва та компонента довкілля (рекультивація земель, меліорація земель, консервація земель, переліг). Доведено, що відтворення властивостей ґрунтів і їхніх екологічних функцій не можна розглядати у відриві від відтворення родючості ґрунтів, адже екологічні функції ґрунтів мають не менше значення, ніж родючість.

Розкрито специфіку суб'єктного складу правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів. Зазначено, що основними суб'єктами правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів слід визнати землевласників і землекористувачів, у тому числі орендарів, користувачів надр, включаючи органи державної влади та місцевого самоврядування, на яких лежать законодавчо визначені повноваження у цій сфері.

Охарактеризовано державне регулювання у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів, визначено його поняття, систему та форми. Аргументовано доцільність створення Державної служби охорони ґрунтів, діяльність якої буде спрямовуватися і координуватися Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України, що означає не просто механічне вилучення у Держгеокадастру України частини контрольних повноважень у галузі земельних відносин та передачу їх цій Службі, а кардинальну зміну діяльності держави у сфері охорони і використання сільськогосподарського фонду, яка базується на принципі публічно-приватного партнерства та в рамках якого держава в особі Державної служби охорони ґрунтів і сільськогосподарський виробник мають власні сфери відповідальності в забезпеченні охорони та належного використання сільськогосподарських земельних ділянок.

З'ясовано функціонально-правове забезпечення використання, відтворення та охорони ґрунтів. Доведено, що одним із найважливіших напрямів поліпшення стану земельно-ґрунтових ресурсів та стабілізації їхнього екологічного стану є удосконалення нормативно-технічного забезпечення використання, відтворення та охорони земель і ґрунтів. Такою організаційно-правовою формою є розробка та запровадження системи нормування, стандартизації та паспортизації в галузі землекористування та охорони ґрунтів. Відзначено, що здійснення управлінських функцій, пов'язаних із охороною ґрунтів, мають передбачати чіткі критерії та нормативи, які забезпечуватимуть наступне: можливість самоконтролю з боку власника за станом та властивостями ґрунтів; забезпечення прозорого,

обґрунтованого зонування, районування та паспортизації в сфері землекористування та охорони ґрунтів; наявність механізмів стимулюючого та карального характеру за умови ефективно функціонуючої служби державного контролю в сфері охорони ґрунтів.

Розкрито шляхи удосконалення правового режиму ґрунтів, проблеми оптимізації законодавства в сфері раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні. Наголошено, що законодавство України не забезпечує належним чином особливу охорону земель сільськогосподарського призначення і ґрунтів, тому що норми про їх охорону викладені несистемно і є недостатньо узгодженими між собою. Фундаментальним напрямком удосконалення правової та державної політики у сфері охорони і використання сільськогосподарських земель і ґрунтів повинні бути програмні і концептуальні документи, наповнення змісту яких відобразить функціонування земель сільськогосподарського призначення і ґрунтів не лише як засобу аграрного виробництва, а й як природного ресурсу.

Ключеві слова: ґрунт, використання ґрунтів, відтворення ґрунтів, правова охорона ґрунтів, земля, землі, ґрунтові ресурси, родючість ґрунтів, псування ґрунтів, забруднення ґрунтів, екологічне право, земельне право.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії

1. Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні : монографія. Одеса, 2008. 228 с.

2. Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти : монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2016. 398 с.

Статті у фахових наукових виданнях

1. Гавриш Н. С., Ушкаренко Ю. В. Організаційно-правові проблеми розвитку сільськогосподарських кооперативів. *Таврійський науковий вісник.* 2002. Вип. 24. С. 196-204.

2. Гавриш Н. С. Правове регулювання використання надр в Україні. *Актуальні проблеми держави і права.* 2004. Вип. 22. С. 728-731.

3. Гавриш Н. С. Проблеми застосування окремих видів юридичної відповідальності за псування ґрунтів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 30. С. 135-138.

4. Гавриш Н. С. Процес відтворення та законодавче закріплення принципів аграрного права. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 37. С. 173-178.

5. Гавриш Н. С. Правові основи контролю за дотриманням земельного законодавства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 46. С. 228-232.

6. Гавриш Н. С. Еколого-правове регулювання у сфері охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 4. С. 100-106.

7. Гавриш Н. С. Правові аспекти охорони ґрунтів України від деградації. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2011. Вип. 54. С. 284-290.

8. Гавриш Н. С. Ґрунти як об’єкт правового регулювання, використання, відтворення та охорони. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 4. С. 169-172.

9. Гавриш Н. С. Теоретико-правові засади основних понять і термінів щодо раціонального використання та охорони ґрунтів. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 44. С. 57-66.

10. Гавриш Н. С. Особливості правового регулювання охорони земель і ґрунтів населених пунктів України. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 92-97.

11. Гавриш Н. С. Міжнародний досвід правового регулювання, використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини.* 2012. Вип. 31. С. 208-217.

12. Гавриш Н. С. Особливо цінні ґрунти та їхня правова охорона. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2012. № 3. С. 138-146.

13. Гавриш Н. С. Організаційно-правова форма забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2012. Вип. 92. С. 100-104.

14. Гавриш Н. С. Економіко-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Вип. 30. С. 156-167.

15. Гавриш Н. С. Принципи правової охорони та використання ґрунтів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 57. С. 272-278.

16. Гавриш Н. С. Методологічні основи правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 1. С. 160-168.

17. Гавриш Н. С. Ґрунтові ресурси і ґрунтокористування: правові аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 15. Т. 2. С. 76-79.

18. Гавриш Н. С. Правове забезпечення моніторингу ґрунтів в Україні. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 18-22.

19. Гавриш Н. С., Суща Л. М. Історичні передумови формування інституту відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2016. № 6. С. 80-83.

20. Гавриш Н. С., Степська О. В. Особливо цінні землі як об’єкт правової охорони. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 102-106.

Статті у закордонних виданнях

1. Гавриш Н. С. Почвы Украины и некоторые проблемы их правовой охраны. *Аграрное и земельное право*. 2012. № 12. С. 34-40.

2. Гавриш Н. С. Особенности административной ответственности за нарушение законодательства в области использования, воспроизводства и охраны почв в Украине. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 2. С. 87-93.

3. Гавриш Н. С. Правовое регулирование охраны городских почв в Украине. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 3. С. 64-70.

4. Гавриш Н. С. Почва в системе законодательства Украины. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 4. С. 44-50.

Статті у наукових виданнях

1. Гавриш Н. С. Матеріально-таксова відповідальність як один з основних різновидів спеціальної еколого-правової відповідальності за забруднення і засмічення ґрунтів. *Регіональні проблеми розвитку АПК України: сучасний стан і перспективи вирішення*. Київ, 2002. С. 92-94.

2. Гавриш Н. С. Ґрунти і їх правова охорона. *Агрохімія і грунтознавство : міжвідом. темат. наук. зб. Спец. вип. до VI з'їзду УТГА (м. Умань, 1-5 лип. 2002 р.).* Харків : КП Друкарня № 13, 2002. Кн. 3 : *Грунтознавство та агрохімія на шляху до сталого розвитку України*. С. 37-39.

3. Гавриш Н. С. Деякі проблеми законодавчої регламентації відповідальності за псування ґрунтів. *Генеза, географія та екологія грунтів :* зб. наук. пр., присвяч. 10-річ. каф. грунтознав. і географії грунтів ЛНУ ім. І. Франка. Львів : Вид. центр ЛНУ ім І. Франка, 2003. С. 102-105.

4. Гавриш Н. С., Позняк С. П., Пшевлоцький М. І. Екологічний стан ґрунтів України: проблеми їхнього використання і охорони. *Агробіологія та екологія*. 2007. № 3-4. Т. 2. С. 70-84.

5. Гавриш Н. С., Каракаш І. І. Законодавство України про ґрунти та їх охорону. *Ґенеза, географія та екологія ґрунтів.* Львів, 2013. Вип. 4 : зб. наук. практ. міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми генетичного, географічного, історичного та екологічного ґрунтознавства» (м. Львів, 19-21 верес. 2013 р.). С. 240-248.

6. Гавриш Н. С., Цуркан О. І. Моніторинг ґрунтів: правові аспекти. *Охорона ґрунтів.* Київ, 2014. Вип. 1. С. 344-348

Навчально-методичні та практичні посібники

1. Гавриш Н. С. Правовое обеспечение охраны земельных ресурсов. *Земельное право Украины* : учеб. пособие. Киев, 2002. С. 399-414.

2. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земельних ресурсів. *Земельне право України* : підручник. Київ, 2003. С. 355-370.

3. Гавриш Н. С. Аграрное право Украины. *Вступ до українського права*. Одеса, 2005. С. 492-504.

4. Позняк С. П., Кіт М. Г., Гавриш Н. С. Ґрунти України та їхня оцінка (географо-екологічні аспекти). *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України* : наук.-навч. посіб. Львів, 2005. С. 29-54.

5. Гавриш Н. С. Правове регулювання використання надр. *Природноресурсове право України* : навч. посіб. Київ, 2005. С. 164-181.

6. Гавриш Н. С. *Юридична енциклопедія для юнацтва* / за ред. : С. В. Ківалова, Ю. М. Оборотова ; ОНЮА. Одеса, 2006. *Із змісту* : С. 8, 9, 51, 151, 152, 153, 175, 260, 261.

7. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земельних ресурсів. *Земельне право України* : підручник. Вид. 2, перероб. і допов. Київ, 2009. С. 469-493.

8. Гавриш Н. С. Правове забезпечення використання й охорони земель та земельних ресурсів. *Екологічне право України* : підручник для студ. вищих навч. закладів. Одеса, 2012. С. 329-350.

9. Гавриш Н. С. Правові вимоги щодо використання та охорони надр і корисних копалин. *Екологічне право України* : підручник для студ. вищих навч. закладів. Одеса, 2012. С. 350-375.

10. Гавриш Н. С. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення. *Земельне право України* : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Одеса, 2017. С. 264-280.

11. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земель. *Земельне право України* : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Одеса : Юрид. л-ра, 2017. С. 477-514.

12. Гавриш Н. С. Юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства. *Аграрне право України* : навч. посіб. Одеса, 2017. С. 224-256.

13. Гавриш Н. С., Григор'єва Х. А. Організаційно-правове забезпечення соціального розвитку села. *Аграрне право України* : навч. посіб. Одеса, 2017. С. 382-405.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Havrysh N. S. Peculiarities of the law protection of Ukrainian Carpathians. *Mountain soils – their genesis, features and risks:* Proceedings of the 2nd international scientific conference, Krakow, 2005. Krakow, Niedzija-Zawoja, 2005. P. 27.

2. Гавриш Н. С., Позняк С. П. Чорноземи як об'єкт особливої правової охорони. *Проблеми збереження законності у сфері земельних та аграрних правовідносин* : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19-20 трав. 2006 р.). Львів, 2006. С. 11-12.

3. Гавриш Н. С. Проблеми правової охорони Українських Карпат *Ґрунт в просторі і часі* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Варшава, 3-7 верес. 2007 р.,). Варшава, 2007. С. 22.

4. Гавриш Н. С. Правовое обеспечение экологической стандартизации и нормирования в сфере охраны земель и воспроизводства почв в Украине.

Экологическое нормирование, сертификация и паспортизация почв как научная основа рационального землепользования : материалы докл. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 30 сент.-1 окт. 2010 г.). Москва: МАКС Прес, 2010. С. 55-58.

5. Гавриш Н. С. Теоретичні основи права власності на надра в Україні. *Правове життя сучасної України :* тези доп. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу (м. Одеса, 21-22 трав. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 474-476.

6. Гавриш Н. С. Правовые вопросы деградационного ущерба почвам. *Плодородие почв и эффективное применение удобрений* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 05-08 июля 2011 г.). Минск, 2011. С. 22-24.

7. Гавриш Н. С. Правова охорона особливо цінних ґрунтів. *Стан природних ресурсів, перспективи їх збереження та відновлення* : зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, 2012. С. 43-45.

8. Гавриш Н. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 трав. 2014 р.) : у 2 т. Одеса, 2014. Т. 2. С. 494-496.

9. Гавриш Н. С. Правове регулювання ведення моніторингу ґрунтів в Україні. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 13 черв. 2014 р.). Харків, 2014. С. 68-70.

10. Гавриш Н. С. Правові аспекти використання та охорони ґрунтових ресурсів. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 трав. 2015 р.): у 2 т. Одеса, 2015. Т. 1. С. 620-623.

11. Гавриш Н. С. Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель: правові аспекти. *Генеза, географія та екологія ґрунтів* : зб. наук. праць міжнар. наук. семінару «Ґрунти і сучасність» (м. Львів, 11-13 верес. 2015 р.). Львів, 2015. Вип. 5. С. 36-41.

12. Гавриш Н. С. Правова охорона міських ґрунтів. *Актуальні питання реформування правової системи* : зб. матеріалів XIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24-25 черв. 2016 р.). Луцьк. 2016. С. 184-186.

13. Гавриш Н. С. Агрохолдинг як суб'єкт правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Збірники матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природо ресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.)*. Одеса, 2016. С. 83-87.

14. Гавриш Н. С. Правове регулювання ведення моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.): у 2 т. Одеса, 2016. Т. 1. С. 543-545.

15. Гавриш Н. С. Ґрунти як самостійний об'єкт у правовому полі Конституції України. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку* : матеріали «круглого толу» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.). Чернівці, 2016. С. 91-94.

16. Гавриш Н. С. Матеріально (таксова) відповідальність за порушення законодавства про охорону ґрунтів. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.). Львів, 2016. С. 165-167.

17. Гавриш Н. С. Державне управління в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.) : у 2 т. Одеса, 2017. Т. 1. С. 625-627.

18. Гавриш Н. С. Професор В. Л. Мунтян – фундатор правової охорони ґрунтів в Україні. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України :* зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 трав. 2017 р.). Чернівці, 2017. С. 38-43.

19. Гавриш Н. С. Правова політика у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Актуальні питання реформування правової системи* : зб. матеріалів XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.). Луцьк, 2017. С. 149-151.

20. Гавриш Н. С. Еколого-правова та еколого-соціальна функції ґрунтів. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України:* зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 135-138.

SUMMARY

Havrysh N. S. **Legal regime of soils in Ukraine. –** Qualifying scientific work on the manuscript copyright.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Law in specialty 12.00.06 – land law; agrarian law; ecological law; natural resource law. – National University «Odessa Law Academy», Odessa, 2018.

The dissertation is devoted to the complex and comprehensive study of the legal regime of soils in Ukraine. The work contains a theoretical synthesis and a new solution of the scientific problem in the field of legal regulation of relations concerning the use, reproduction and protection of soils.

The scientific and methodological foundations of the legal regime of soils are justified in dissertation. The questions of the legal regime of soils in the scientific literature are considered. Natural and scientific approaches to the concept of "soil", "soil state" and "soil cover" of Ukraine, which are set out in the special literature and which are generally considered by legal sciences, are studied, but they should be considered as a methodological basis for the development of state

policy in this field and formation of legal principles of protection, their rational use and reproduction. It is proposed to establish a legal regime for the use of land areas, which would provide the storage of soil for its use for the main natural purpose. It is concluded that for the basis of the "soil" legal concept it is necessary to take its scientific definition, and in order to improve the mechanism of legal regulation of use, reproduction and protection of soils, it is expedient to predict at the legislative level all the necessary elements of their legal regime. The author's definition of the legal regime of soils as established by the legal norms of the possible and necessary order of proper behavior of landowners and land users, including tenants, users of subsoil, public authorities and local self-government in relation to soils as an independent natural object and resource, as the object of the property rights of the Ukrainian people, as the main means of production in agriculture and forestry, as an object of state regulation and management, as an object of ecological and legal protection, by providing the realization of a system of measures for their rational use, reproduction and protection, including the using of legal liability measures.

Soils are defined as the object of legal regulation of use, reproduction and protection. It is proposed to single out the soil as an independent object of ecological, land, agrarian and natural resource legal relations with its qualitative property of fertility and as the main and indispensable means of agricultural production. It has been established that the significance of the notion "soil" as the object of legal relations is influenced by the fact that it is a legal category defined by the legislation as having a relation to the land as the main national value, wealth, property rights of the Ukrainian people, the natural component and natural resource. It is proved that the importance of the category "soils" is influenced by the meaning of the term "fertility", which is used to indicate the characteristics of the soil, and the term "productivity» which is used to indicate the characteristics of the land. Soil productivity can be expressed by the amount of grown production, that means that, it has an economic nature, and fertility is a property of soils, which has natural or gained soil characteristics, that means that, it has ecological

orientation. The legal concept of "soil" is proposed as an important natural-historical organomineral component of any category of land, which is the center of the greatest concentration of nutrients, the basis of life and development of humanity due to its most valuable properties - fertility, which acts as an object of property and use rights, the object of state regulation, guard and protection.

The dissertation deals with normative and legal principles of use, reproduction and protection of soils. In this paper the system approach to the consideration of issues of the formation of normative and legal regulation of the use, reproduction and protection of soils, which shows its genesis in Ukraine due to the analysis of legal norms. It is made the conclusion that the existing system of legal norms contained in the current legislation of Ukraine and aimed at regulating of the legal relations of use, reproduction and protection of soils should be codified in the form of the Law of Ukraine "About soils and their fertility". The study of the legal framework for the legal regulation of the use, reproduction and protection of soils in Ukraine has revealed that in today's conditions a system of legal norms is formed like that: 1) establishing the terms "soils", soil as legal categories, and determine the possible and necessary forms and methods of their use, reproduction and protection; 2) determining the system of government agencies, made to ensure the legal regime of soils, their authority; 3) outlining the powers of local self-government bodies on these issues; 4) establishing the rights and obligations of factories, institutions, organizations and citizens in this area; 5) determining the system of economic and environmental legal means of their protection, rational use and reproduction; 6) outlining the means of legal liability for contravention of their regime. The existence of such system of legal norms allows us to assume the formation in the system of land and ecological law of the inter-branch (complex) institution - the legal regulation of the use, reproduction and protection of soils.

The principles of use, reproduction and protection of soils are examined. It is noted that today there is no normative legal consolidation of such principles as a combination of public and private interests in land use, priority of the legal regime of agricultural lands, and intensified protection of soils. The expediency of fixing

the Law of Ukraine "About the soils and their fertility" of fundamental principles of the system use, restoration and protection of soils, including principles: integrity of the soil cover, which would reflect the content of the legal norms aimed at counteraction of soil degradation of land; inseparability of soil from agricultural land, because it is a condition of their functioning as the main means of agricultural production; unity of agricultural and soil conservation protection, the essence of which is that conservation (not agricultural) protection of soil is essential for improving the efficiency of agro technical protection; the priority of using the soil mass for the restoration and improvement of the fertility of agricultural lands; preservation and restoration of environmental and agricultural soil properties that affect the level of fertility and biodiversity.

The peculiarities of the legal regime of soils, where the characteristic of realization of legal forms of social relations in relation to soils as objects of the right of use, reproduction and legal protection within the limits of their legal regime are defined.

The concept of rational use of soils as an object of land, ecological, agrarian and nature-resource relations is justified. It is established that under the law of the use of soils it is expedient to understand the actions of landowners and land users, regulated by the legislation the field of forestry management, while providing the regime of lands of nature conservation and other nature conservation destination, when exploiting resort, sanative, recreational and other purposes lands.

The features of the legal protection of soils are singled out. It is expedient to define the legal protection of soils as a system of legal, organizational, technical, economic and other measures aimed at the restoration of their disturbed state, reproduction, improvement and conservation as an important component of the natural environment, as well as the natural resource which is used in agriculture and forestry as the main means of production. The analysis of scientific positions concerning the interpretation of the concept "especially valuable soils" has been carried out, which testified about different methodological approaches to the identification of especially valuable soils. It is proposed to allocate especially

valuable soils in terms of productivity, which is evaluated by the magnitude of the bonitet ball; the soil of the system of natural areas of special protection (soil standards and soil natural monuments, and also valuable agricultural lands of the system included in this system); soils excluded from ecosystems for non-agricultural needs. It has been established that especially valuable soils are soils with unique properties that are characterized by a special regime of legal protection, they have a particularly important role in the food, ecological, energy and social state security, they are provided with high natural and potential fertility. One of the means of legal protection of soils can be the creation of a Red Book of Soils. The Red Book of Soils should contain all rare types of soils, for which there is a threat of destruction and degradation under the influence of economic activity or natural elements. It should contain the most valuable and unique soils - virgin black soils and other soils and they should be given the status of objects of the Red Book of Soils and special legal protection.

Theoretical and legal characteristics of soils as an object of legal relations of reproduction are conducted. It is noted that the important direction of land protection is the restoration of land, which consists in the implementation of measures aimed at the restoration of the lands lost in the process of agricultural use and under the influence of other anthropogenic actions of the useful qualities of the land as a means of agricultural production and the environmental component (lands reclamation, lands melioration, conservation of lands, fallow). It has been proved that the reproduction of soil qualities and their ecological functions should not be examined in isolation from the reproduction of soil fertility, since the ecological functions of soils have no less importance than fertility.

The specifics of the subject structure of legal relationship of the use, reproduction and protection of soil are discovered. It is noted that the land owners and land users, including tenants, users of the subsoil, including public authorities and local self-government, should be recognized as the main subjects of the legal relationship of use, reproduction and protection of soils, which are legally mandated in this area.

The author focuses on the state regulation in the field of use, reproduction and protection of soils. The concept, system and forms of state regulation in the field of use, reproduction and protection of soils are analyzed. The expediency of the establishment of the State Service of soil protection, the actions of which will be directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Ecology and Natural Resources of Ukraine, is substantiated, this means not only a mechanical exclusion from StateGeoCadastre parts of the control powers in the field of land relations and their transfer to this Service, but a fundamental change of the activity of the state in the field of protection and use of the agricultural fund, which is based on the principle of public-private partnership, and within which the state, by the State Service for soil protection and the agricultural manufacturer, has its own areas of responsibility in ensuring the protection and proper use of agricultural lands.

The functional legal support of use, reproduction and protection of soils is determined. It is proved that one of the most important directions for improvement the state of land and soil resources and the stabilization of their ecological status is the improvement of normative and technical support for the use, reproduction and protection of lands and soils. Such organizational legal form is the development and introduction of a system of valuation, standardization and certification in the field of land use and protection of soils. It is noted that the implementation of administration functions connected with the protection of soils should provide clear criteria and standards that will provide: the possibility of self-control by the owner on the condition and properties of soils; provision of transparent, reasonable zoning, zonation and certification in the field of land use and protection of soils; the presence of stimulant and punitive mechanisms, on condition of effectively functioning state control service in the sphere of soil protection.

The ways of improvement of the legal regime of soils, problems of optimization of the legislation of rational use, reproduction and protection of soils in Ukraine are discovered. It is stated that the legislation of Ukraine does not properly ensure the special protection of agricultural lands and soils, because the

norms of their protection are set out in a non-systematic way and are not sufficiently coordinated with each other. The basic direction of improving the legal and state policy in the field of protection and use of agricultural lands and soils should be program and conceptual documents, the content of which will reflect the functioning of agricultural lands and soil, not only as a means of agricultural production, but also as a natural resource.

Key words: soil, use of soils, reproduction of soils, soil protection, land, lands, soil resources, soils fertility, soils damage, pollution of soils, ecological law, land law.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні : монографія. Одеса, 2008. 228 с.

2. Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти : монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2016. 398 с.

Статті у фахових наукових виданнях

1. Гавриш Н. С., Ушкаренко Ю. В. Організаційно-правові проблеми розвитку сільськогосподарських кооперативів. *Таврійський науковий вісник.* 2002. Вип. 24. С. 196-204.

2. Гавриш Н. С. Правове регулювання використання надр в Україні. *Актуальні проблеми держави і права.* 2004. Вип. 22. С. 728-731.

3. Гавриш Н. С. Проблеми застосування окремих видів юридичної відповідальності за псування ґрунтів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 30. С. 135-138.

4. Гавриш Н. С. Процес відтворення та законодавче закріплення принципів аграрного права. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 37. С. 173-178.

5. Гавриш Н. С. Правові основи контролю за дотриманням земельного законодавства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 46. С. 228-232.

6. Гавриш Н. С. Еколого-правове регулювання у сфері охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 4. С. 100-106.

7. Гавриш Н. С. Правові аспекти охорони ґрунтів України від деградації. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2011. Вип. 54. С. 284-290.

8. Гавриш Н. С. Ґрунти як об'єкт правового регулювання, використання, відтворення та охорони. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 4. С. 169-172.

9. Гавриш Н. С. Теоретико-правові засади основних понять і термінів щодо раціонального використання та охорони ґрунтів. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 44. С. 57-66.

10. Гавриш Н. С. Особливості правового регулювання охорони земель і ґрунтів населених пунктів України. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 92-97.

11. Гавриш Н. С. Міжнародний досвід правового регулювання, використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини.* 2012. Вип. 31. С. 208-217.

12. Гавриш Н. С. Особливо цінні ґрунти та їхня правова охорона. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2012. № 3. С. 138-146.

13. Гавриш Н. С. Організаційно-правова форма забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. Вип. 92. С. 100-104.

14. Гавриш Н. С. Економіко-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Вип. 30. С. 156-167.

15. Гавриш Н. С. Принципи правової охорони та використання ґрунтів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 57. С. 272-278.

16. Гавриш Н. С. Методологічні основи правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 1. С. 160-168.

17. Гавриш Н. С. Ґрунтові ресурси і ґрунтокористування: правові аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 15. Т. 2. С. 76-79.

18. Гавриш Н. С. Правове забезпечення моніторингу ґрунтів в Україні. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 18-22.

19. Гавриш Н. С., Суща Л. М. Історичні передумови формування інституту відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2016. № 6. С. 80-83.

20. Гавриш Н. С., Степська О. В. Особливо цінні землі як об'єкт правової охорони. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 102-106.

Статті у закордонних виданнях

1. Гавриш Н. С. Почвы Украины и некоторые проблемы их правовой охраны. *Аграрное и земельное право*. 2012. № 12. С. 34-40.

2. Гавриш Н. С. Особенности административной ответственности за нарушение законодательства в области использования, воспроизводства и охраны почв в Украине. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 2. С. 87-93.

3. Гавриш Н. С. Правовое регулирование охраны городских почв в Украине. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 3. С. 64-70.

4. Гавриш Н. С. Почва в системе законодательства Украины. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 4. С. 44-50.

Статті у наукових виданнях

1. Гавриш Н. С. Матеріально-таксова відповідальність як один з основних різновидів спеціальної еколого-правової відповідальності за забруднення і засмічення ґрунтів. *Регіональні проблеми розвитку АПК України: сучасний стан і перспективи вирішення*. Київ, 2002. С. 92-94.

2. Гавриш Н. С. Ґрунти і їх правова охорона. *Агрохімія і грунтознавство : міжвідом. темат. наук. зб. Спец. вип. до VI з'їзду УТГА (м. Умань, 1-5 лип. 2002 р.).* Харків : КП Друкарня № 13, 2002. Кн. 3 : *Грунтознавство та агрохімія на шляху до сталого розвитку України*. С. 37-39.

3. Гавриш Н. С. Деякі проблеми законодавчої регламентації відповідальності за псування ґрунтів. *Генеза, географія та екологія грунтів :* зб. наук. пр., присвяч. 10-річ. каф. грунтознав. і географії грунтів ЛНУ ім. І. Франка. Львів : Вид. центр ЛНУ ім І. Франка, 2003. С. 102-105.

4. Гавриш Н. С., Позняк С. П., Пшевлоцький М. І. Екологічний стан ґрунтів України: проблеми їхнього використання і охорони. *Агробіологія та екологія*. 2007. № 3-4. Т. 2. С. 70-84.

5. Гавриш Н. С., Каракаш І. І. Законодавство України про ґрунти та їх охорону. *Ґенеза, географія та екологія ґрунтів.* Львів, 2013. Вип. 4 : зб. наук. практ. міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми генетичного, географічного, історичного та екологічного ґрунтознавства» (м. Львів, 19-21 верес. 2013 р.). С. 240-248.

6. Гавриш Н. С., Цуркан О. І. Моніторинг ґрунтів: правові аспекти. *Охорона ґрунтів.* Київ, 2014. Вип. 1. С. 344-348

Навчально-методичні та практичні посібники

1. Гавриш Н. С. Правовое обеспечение охраны земельных ресурсов. *Земельное право Украины* : учеб. пособие. Киев, 2002. С. 399-414.

2. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земельних ресурсів. *Земельне право України* : підручник. Київ, 2003. С. 355-370.

3. Гавриш Н. С. Аграрное право Украины. *Вступ до українського права*. Одеса, 2005. С. 492-504.

4. Позняк С. П., Кіт М. Г., Гавриш Н. С. Ґрунти України та їхня оцінка (географо-екологічні аспекти). *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України* : наук.-навч. посіб. Львів, 2005. С. 29-54.

5. Гавриш Н. С. Правове регулювання використання надр. *Природноресурсове право України* : навч. посіб. Київ, 2005. С. 164-181.

6. Гавриш Н. С. *Юридична енциклопедія для юнацтва* / за ред. : С. В. Ківалова, Ю. М. Оборотова ; ОНЮА. Одеса, 2006. *Із змісту* : С. 8, 9, 51, 151, 152, 153, 175, 260, 261.

7. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земельних ресурсів. *Земельне право України* : підручник. Вид. 2, перероб. і допов. Київ, 2009. С. 469-493.

8. Гавриш Н. С. Правове забезпечення використання й охорони земель та земельних ресурсів. *Екологічне право України* : підручник для студ. вищих навч. закладів. Одеса, 2012. С. 329-350.

9. Гавриш Н. С. Правові вимоги щодо використання та охорони надр і корисних копалин. *Екологічне право України* : підручник для студ. вищих навч. закладів. Одеса, 2012. С. 350-375.

10. Гавриш Н. С. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення. *Земельне право України* : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Одеса, 2017. С. 264-280.

11. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земель. *Земельне право України* : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Одеса : Юрид. л-ра, 2017. С. 477-514.

12. Гавриш Н. С. Юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства. *Аграрне право України* : навч. посіб. Одеса, 2017. С. 224-256.

13. Гавриш Н. С., Григор'єва Х. А. Організаційно-правове забезпечення соціального розвитку села. *Аграрне право України* : навч. посіб. Одеса, 2017. С. 382-405.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Havrysh N. S. Peculiarities of the law protection of Ukrainian Carpathians. *Mountain soils – their genesis, features and risks:* Proceedings of the 2nd international scientific conference, Krakow, 2005. Krakow, Niedzija-Zawoja, 2005. P. 27.

2. Гавриш Н. С., Позняк С. П. Чорноземи як об'єкт особливої правової охорони. *Проблеми збереження законності у сфері земельних та аграрних правовідносин* : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19-20 трав. 2006 р.). Львів, 2006. С. 11-12.

3. Гавриш Н. С. Проблеми правової охорони Українських Карпат *Ґрунт в просторі і часі* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Варшава, 3-7 верес. 2007 р.,). Варшава, 2007. С. 22.

4. Гавриш Н. С. Правовое обеспечение экологической стандартизации и нормирования в сфере охраны земель и воспроизводства почв в Украине. *Экологическое нормирование, сертификация и паспортизация почв как научная основа рационального землепользования* : материалы докл. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 30 сент.-1 окт. 2010 г.). Москва: МАКС Прес, 2010. С. 55-58.

5. Гавриш Н. С. Теоретичні основи права власності на надра в Україні. *Правове життя сучасної України :* тези доп. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу (м. Одеса, 21-22 трав. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 474-476.

6. Гавриш Н. С. Правовые вопросы деградационного ущерба почвам. *Плодородие почв и эффективное применение удобрений* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 05-08 июля 2011 г.). Минск, 2011. С. 22-24.

7. Гавриш Н. С. Правова охорона особливо цінних ґрунтів. *Стан природних ресурсів, перспективи їх збереження та відновлення* : зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, 2012. С. 43-45.

8. Гавриш Н. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 трав. 2014 р.) : у 2 т. Одеса, 2014. Т. 2. С. 494-496.

9. Гавриш Н. С. Правове регулювання ведення моніторингу ґрунтів в Україні. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 13 черв. 2014 р.). Харків, 2014. С. 68-70.

10. Гавриш Н. С. Правові аспекти використання та охорони ґрунтових ресурсів. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 трав. 2015 р.): у 2 т. Одеса, 2015. Т. 1. С. 620-623.

11. Гавриш Н. С. Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель: правові аспекти. *Генеза, географія та екологія ґрунтів* : зб. наук. праць міжнар. наук. семінару «Ґрунти і сучасність» (м. Львів, 11-13 верес. 2015 р.). Львів, 2015. Вип. 5. С. 36-41.

12. Гавриш Н. С. Правова охорона міських ґрунтів. *Актуальні питання реформування правової системи* : зб. матеріалів XIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24-25 черв. 2016 р.). Луцьк. 2016. С. 184-186.

13. Гавриш Н. С. Агрохолдинг як суб'єкт правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Збірники матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природо ресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.)*. Одеса, 2016. С. 83-87.

14. Гавриш Н. С. Правове регулювання ведення моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.): у 2 т. Одеса, 2016. Т. 1. С. 543-545.

15. Гавриш Н. С. Ґрунти як самостійний об'єкт у правовому полі Конституції України. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку* : матеріали «круглого толу» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.). Чернівці, 2016. С. 91-94.

16. Гавриш Н. С. Матеріально (таксова) відповідальність за порушення законодавства про охорону ґрунтів. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.). Львів, 2016. С. 165-167.

17. Гавриш Н. С. Державне управління в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.) : у 2 т. Одеса, 2017. Т. 1. С. 625-627.

18. Гавриш Н. С. Професор В. Л. Мунтян – фундатор правової охорони ґрунтів в Україні. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України :* зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 трав. 2017 р.). Чернівці, 2017. С. 38-43.

19. Гавриш Н. С. Правова політика у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Актуальні питання реформування правової*

системи : зб. матеріалів XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.). Луцьк, 2017. С. 149-151.

20. Гавриш Н. С. Еколого-правова та еколого-соціальна функції ґрунтів. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України:* зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 135-138.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ҐРУНТІВ 20

1.1. Питання правового режиму ґрунтів у науковій літературі 20

1.2. Ґрунти як об’єкт правового регулювання використання, відтворення та охорони 59

1.3. Нормативно-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів 90

1.4. Принципи використання, відтворення та охорони ґрунтів 151

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ҐРУНТІВ 170

2.1. Ґрунти як об’єкти відносин права використання 170

2.2. Особливості правової охорони ґрунтів 194

2.3. Ґрунти як об’єкти правовідносин відтворення 220

2.4. Особливості суб’єктного складу правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів 246

РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У ГАЛУЗІ ВИКОРИСТАННЯ, ВІДТВОРЕННЯ ТА ОХОРОНИ ҐРУНТІВ 263

3.1. Поняття, система та форми державного регулювання у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів 263

3.2. Функціонально-правове забезпечення використання, відтворення та охорони ґрунтів 290

3.3. Шляхи вдосконалення правового режиму використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні 332

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 366

ДОДАТКИ 421

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На засадах сталого розвитку проблема використання, відтворення і охорони природних ресурсів є однією з найнагальніших для людства. Актуальність питань ефективності правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні визначена Основними напрямами (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2020 року (далі – Стратегія), затвердженими Законом України від 21 грудня 2010 року. Зокрема, в загальних положеннях яких зазначається, що стан земельних ресурсів України близький до критичного, а реальний стан ґрунтів у цій проблемі посідає провідне місце, оскільки 88 % продуктів харчування людство отримує в результаті їх використання. Якщо врахувати і продукцію тваринництва, яке використовує луки і пасовища, то ця цифра зросте до 98 %. Цінність ґрунту визначається не тільки їхнім винятково важливим значенням для сільського господарства, а й важливою екологічною роллю, яку вони відіграють у житті всієї біосфери Землі. Ґрунт належить до вразливих і практично невідновних природних ресурсів. Так, інтенсивне використання ґрунтів України зумовило розвиток процесів деградації. Біля третини орної території еродовано, втрачено 30 % органічної речовини, забруднено близько 20 % і підтоплено близько 12 % території, приблизно 40 % орних ґрунтів у підорному шарі переущільнено, помітно зменшуються запаси поживних речовин, негативні процеси спостерігаються на меліорованих ґрунтах.

Водночас сьогодні науково-правові питання регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів є мало розробленими в Україні, однак дуже важливими, адже ґрунт, як компонент поверхні землі, – це один з найважливіших природних об’єктів, головне природне багатство, оскільки володіє унікальною властивістю – родючістю. Розробка сучасних моделей нормативно-правового забезпечення використання, відтворення та охорони ґрунтів, спрямованих на проведення єдиної державної політики у цій сфері, надасть можливість упровадження ефективних заходів з цих

питань, сприятиме збереженню їхньої родючості, цільового використання, підвищення врожайності та якості вирощуваної сільськогосподарської продукції на них та виконанню відповідних вимог земле- та ґрунтоохоронного законодавства. Реагуючи на незадовільний стан ґрунтового покриву, правова наука проводить активний пошук підходів, форм і механізмів вирішення проблеми раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів нормами права, формуючи та пропонуючи законодавцю правові засоби їх вирішення.

Аналіз сучасного аграрного, земельного й екологічного законодавства України свідчить, що воно не повною мірою вирішує проблеми забезпечення належного використання, відтворення та охорони ґрунтів. Тому для України, багатої на чорноземи, життєво важливо створити зразковий рівень правового регулювання використання, відтворення, охорони та управління ґрунтовими ресурсами, що передбачає створення, насамперед, довгострокової державної стратегії з цих питань та всебічний контроль за виконанням її положень. Дані обставини обумовлюють необхідність проведення комплексного дослідження правового режиму ґрунтів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Теоретичні та практичні питання теми дисертації досліджувалися у межах виконання плану науково-дослідницької роботи кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове забезпечення сталого розвитку земельних та екологічних відносин у південному регіоні України» на 2011—2015 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» на 2011—2015 роки (державний реєстраційний номер 0110U000671), а також плану науково-дослідної роботи кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія еволюції аграрних, земельних та екологічних правовідносин у контексті

інтеграційного розвитку» на 2016-2020 рр. як складової плану науково-дослідної роботи у межах комплексної теми Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016-2020 рр., затвердженої рішенням Вченої ради (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у науковому обґрунтуванні теоретико-методологічних і конституційних основ визначення правового режиму ґрунтів, формулювання на цій основі відповідних теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо удосконалення існуючого правового механізму використання, відтворення та охорони ґрунтів, які сприятимуть розвитку сучасної доктрини земельного, екологічного права та інших галузей правової науки, у законотворчості, правозастосуванні, правовій освіті.

Для досягнення поставленої мети у дисертації вирішувалися такі завдання:

— висвітлити стан наукової розробленості питань правового режиму ґрунтів у правовій та спеціальній літературі;

— з’ясувати сутність і значимості екологічних, економічних та юридичних ознак ґрунтів для визначення їх поняття, правового режиму;

— розкрити ґенезу законодавства у сфері використання, відтворення та охорону ґрунтів та визначення шляхів його удосконалення;

— провести наукову систематизацію принципів правової охорони ґрунтів на основі характеристики ґрунтів земельних ділянок як об'єктів особливої охорони;

— запропонувати комплексний підхід у правовому регулюванні використання ґрунтів на засадах реалізації еколого-правових вимог у цій сфері;

— виявити особливості правової охорони ґрунтів;

— надати теоретико-правову характеристику ґрунтів як об’єкта правовідносин відтворення;

— з’ясувати специфіку суб’єктного складу правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів;

— визначити поняття, систему та організаційно-правові форми державного регулювання у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів;

— розкрити функціонально-правове забезпечення використання, відтворення та охорони ґрунтів;

— розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правових актів у сфері використання, відтворення та охорони ґрунтів, особливо на засадах аналізу природоохоронної регламентації антропогенного навантаження на ґрунти.

Об’єктом дослідження є система правових, організаційних, економічних, соціальних та інших суспільних відносин у сфері правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні.

Предметом дослідження є правовий режим ґрунтів в Україні.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використані загальнонаукові методи пізнання та спеціальні методи юридичної науки. Так, за допомогою логіко-семантичного методу поглиблено категорії понятійного апарату таких, як «ґрунт», «правовий режим ґрунтів», «правова охорона ґрунтів», «ґрунтокористування», «використання ґрунтів», «відтворення ґрунтів», «державне регулювання у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів» тощо (п.п.1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1). Метод історичного аналізу використано при дослідженні розвитку наукової думки щодо правового режиму ґрунтів (п. 1.1). Історико-правовий метод застосовано при аналізі формування законодавства України щодо використання, відтворення та охорони ґрунтів від псування (п. 1.3). Порівняльно-правовий метод покладено в основу співвідношення законодавства України та інших держав у сфері використання, відтворення та охорони ґрунтів (п. 1.3). При аналізі взаємозв'язків загальних положень цивільного, господарського, адміністративного та кримінального права, які містяться в актах земельного

та екологічного законодавства з досліджуваних питань використано діалектичний метод (п. 1.3). Системно-функціональний метод наукового пізнання допоміг дослідити особливості суб'єктного складу правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів (п. 2.4). З позиції структурно-функціонального аналізу було досліджено питання організаційно-правового та функціонально-правового забезпечення використання, відтворення та охорони ґрунтів (п.п. 3.1, 3.2). Для аналізу та обґрунтування окремих теоретичних висновків застосовано аналітичний метод (п. 3.3), а формально-юридичний метод використано при формулюванні пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства (п. 3.3). Логіко-граматичний метод покладено до основи тлумачення окремих положень законодавства, які сформульовані не чітко. При аналізі цифрових матеріалів і офіційних статистичних показників стосовно псування ґрунтів використано метод статистичного аналізу (п. 2.3). Аналітичний метод використано при обґрунтуванні окремих теоретичних висновків, зроблених у дисертації (п. 3.3).

Теоретичною основою дисертації стали праці відомих вітчизняних і зарубіжних вчених-правознавців у галузі аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права, загальної теорії права і держави та галузевих правових наук: Ф. Х. Адиханова, Г. О. Аксьоненка, С.С. Алексєєва, В. І. Андрейцева, Г. В. Анісімової, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкової, О. Г. Бондаря, С. І. Бугери, Д. В. Бусуйок, М. Я. Ващишин, О. А. Вівчаренка, Т. М. Гапотченко, О. В. Гафурової, П. О. Гвоздика, А. П. Гетьмана, І. В. Гиренко, А. Й. Годованюка, В. К. Гуревського, М. А. Дейнеги, А. В. Духневича, В. М. Єрмоленка, Ю. Г. Жарикова, В. П. Жушмана, В. А. Зуєва, Н. В. Ільницької, І. І. Каракаша, Р. С. Кіріна, Н. Р. Кобецької, Т. О. Коваленко, Т. Г. Ковальчук, О. С. Колбасова, О. В. Конишевої, В. В. Костицького, І. О. Костяшкіна, С. М. Кравченко, М. І. Краснова, М. В. Краснової, О. І. Крассова, П. Ф. Кулинича, Т. В. Лісової, О. Ю. Макаренка, Н. Р. Малишевої, Р. І. Марусенка, А. М. Мірошниченка,

Л. О. Мельник, В. Л. Мунтяна, В. В. Носіка, Т. К. Оверковської, О. М. Пащенка, В. В. Петрова, О. Ю. Піддубного, О. О. Погрібного, П. М. Рабіновича, А. І. Ріпенка, Л. В. Ришкової, В. І. Семчика, І. О. Середи, В. Д. Сидор, А. К. Соколової, А. М. Статівки, О. В. Степської, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, В. І. Федоровича, Т. Є. Харитонової, С. В. Хомінець, С. І. Хом'яченко, М. М. Чабаненка, М. К. Черкашиної, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги, В. О. Юрескул, В. В. Янчука, В. З. Янчука та інших, а також праці вчених-ґрунтознавців: С. А. Балюка, І. М. Гоголєва, Г. В. Добровольського, В. В. Докучаєва, О. П. Канаша, І. А. Крупенікова, В. В. Медведєва, Л. Я. Новаковського, В. Ф. Петриченка, С. П. Позняка, Г. І. Швебса, О. С. Яковлева та інших.

Емпіричну основу дослідження становлять національне законодавство, міжнародно-правові акти, рішення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, постанови Пленуму Верховного Суду України, Конституційного Суду України, узагальнення судової практики Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також рішення місцевих судів України, розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень, опубліковані дані Державної установи «Інститут охорони ґрунтів України».

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першим в українській правовій літературі комплексним дисертаційним дослідженням актуальних теоретико-методологічних та практичних проблем правового режиму використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні.

У дисертації концептуально обґрунтовуються нові в науковому плані та важливі для практики застосування поняття, положення і висновки, які виносяться на захист.

Уперше:

— розроблено цілісну концепцію міжгалузевого (комплексного) правового інституту раціонального використання, відтворення та охорони

ґрунтів, спрямовану на подальший розвиток теорії земельного, екологічного, природоресурсного та аграрного права України, яка полягає в формуванні на його засадах нових і вдосконалення існуючих підходів до поняття ґрунтів як особливого об'єкта правовідносин, вироблення нових правових понять і категорій, яка передбачає аналіз чинного вітчизняного законодавства в галузі використання, охорони земель, збереження і відтворення родючості ґрунтів, виявлення існуючих прогалин та розробку відповідних проектів нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення регулювання відповідних суспільних відносин, посилення практичної реалізації передбачених законом необхідних правових засобів у цій галузі, особливо контролю за їхньою якістю та безпекою;

— аргументовано, що правове регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів відображає правові форми взаємодії Суспільства і Природи по відношенню до ґрунтів як до об'єктів права власності та права користування, об'єктів державного регулювання і управління, об'єктів особливої охорони та захисту;

— аргументовано, що: а) використання ґрунтів здійснюється шляхом користування їх природними властивостями не лише при експлуатації земель сільськогосподарського призначення, а й в галузі ведення лісового господарства, при забезпеченні режиму земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, при експлуатації земель курортного, оздоровчого, рекреаційного та іншого призначення; б) відтворення ґрунтів забезпечується системою заходів, спрямованих на відновлення їх якісних та безпекових характеристик шляхом здійснення рекультивації, меліорації, дезактивації та інших способів їх відновлення; в) охорона ґрунтів забезпечується здійсненням системи державно-правових, організаційних, технологічних, економічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, їх захист від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпеченням екологічної безпеки довкілля

шляхом консервації, зняття та складування родючого шару ґрунтового покриву у випадках, визначених законодавством, попередження їх псування, забруднення, засмічення та усунення правопорушень у цій сфері;

— сформульовано юридичне поняття «ґрунт» як важливий природно-історичний органо-мінеральний компонент будь-якої категорії земель, що є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості, який із огляду на це виступає об’єктом права власності та користування, об’єктом державного регулювання, охорони і захисту;

— запропоновано авторське визначення правового режиму ґрунтів та його наукову класифікацію: залежно від предмета правового регулювання; за юридичною природою; за змістом; за суб’єктами; за функціями; за рівнем нормативно-правових актів; за сферами використання (за цільовим призначенням); за способами регулювання;

— запропоновано виділити і законодавчо закріпити ґрунт як самостійний об’єкт екологічних та інших правовідносин за такими його характеристиками: еколого-географічні – природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори; еколого-соціальні – є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, є основою життя та розвитку людства; еколого-економічні – наділені якісною природною властивістю – родючістю, що дозволяє розглядати їх як основний і незамінний засіб виробництва сільськогосподарської та іншої продукції;

— обґрунтовано необхідність для забезпечення більш ефективної охорони ґрунтів закріпити у ст. 1 Земельного кодексу України, терміни «родючість», який має екологічну спрямованість, позначає якісні їх характеристики, властивість, якій притаманні природні або набуті показники, та «продуктивність», який має економічний характер, ним позначається характер земель, що виражається кількістю вирощеної продукції;

— запропоновано наукову систему правових принципів раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів, зокрема: цілісності

ґрунтового покриву; невіддільності ґрунтового покриву від земельних ділянок будь-яких категорій земель; єдності сільськогосподарської і консерваційної охорони ґрунтів; пріоритету використання ґрунтової маси для відновлення та поліпшення родючості земель, в першу чергу – земель сільськогосподарського призначення; забезпечення збереження та відновлення екологічних і сільськогосподарських властивостей ґрунтів; обов'язковості вжиття заходів запобігання деградації і засобів відновлення деградованих ґрунтів, запобігання шкідливого впливу порушених ґрунтів на компоненти довкілля;

— аргументовано, що в системі національного законодавства формуються засади правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів як комплексного правового інституту;

— запропоновано поняття «особливо цінні ґрунти» – це ґрунти з унікальними властивостями, щодо яких установлено особливий режим правової охорони, наділені високою природною і потенційною родючістю і є незамінними при забезпеченні продовольчої, екологічної, енергетичної і соціальної безпеки держави;

— сформульовано пропозиції щодо застосування ґрунтозахистної системи особливо охоронних та цінних ґрунтових об’єктів у біосферних заповідниках, заказниках, а також про створення Червоної книги ґрунтів України;

— запропоновано до ст. 1 «Основні поняття і терміни та їх визначення» проекту Закону України «Про ґрунти та їх родючість» включити поняття «інвестиційна привабливість ґрунтів», а ст. 42 «Фінансування заходів з охорони, захисту, збереження та відтворення родючості ґрунтів» проекту Закону України «Про ґрунти та їх родючість» доповнити колом суб’єктів із фінансування заходів із охорони, захисту, збереження та відтворення родючості ґрунтів, включивши: «вітчизняних та зарубіжних інвесторів».

Удосконалено:

— положення про те, що питання правової охорони ґрунтів регулюються не лише законодавчими актами земельного та екологічного спрямування, а й актами законодавства іншої галузевої належності. Взаємозв’язок різних сфер правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів є фрагментарним, тому вирішення їхніх основних еколого-правових проблем може забезпечити майбутній Екологічний кодекс України;

— наукові підходи про удосконалення правового режиму використання, відтворення і охорони земельних ділянок, за якого забезпечувалося б зберігання ґрунту для його використання за основним цільовим призначенням, оскільки в сучасних умовах ґрунт зі стану «природної складової» земельної ділянки набуває особливого значення, стає об’єктом еколого-правової охорони та захисту, що й зумовлює особливе до нього ставлення;

— запропоновано, з метою визнання ґрунтів самостійним об’єктом правовідносин, для забезпечення належної їх охорони, використання і відтворення, прийняти Закон України «Про ґрунти та їх родючість», у якому закріпити визначення «ґрунтовий фонд України», який визнати надбанням Українського народу, а також внести відповідні зміни до законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель»;

— наукові підходи до розширення системи правових принципів охорони ґрунтів, які визначають їх як самостійний природний об'єкт та пріоритети щодо забезпечення їх збереження;

— положення про заходи відтворення родючості ґрунтів, що дозволить доповнити земельне законодавство дефініціями відповідних понять і категорій, які сприятимуть правовому забезпеченню охорони, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, а саме зазначити, що термін «охорона земель» є родовим щодо термінів «відновлення земель», «відтворення земель», а також термінів «збереження земель» та «поліпшення земель» та включити їх

у визначення поняття земельних відносин ст. 2 Земельного кодексу України. Закон України «Про охорону земель» доповнити категоріями «просте відтворення родючості ґрунту» та «розширене відтворення родючості ґрунту»;

— підходи до вирішення питання неврахування у Земельному кодексі України та інших законодавчих актах специфіки раціонального використання й охорони ґрунтів від водної та вітрової ерозії, у зв'язку з чим обґрунтовано необхідність розроблення та доповнення Закону України «Про охорону земель» розділом «Заходи охорони ґрунтів від водної та вітрової ерозії»;

— розуміння змісту програмних і концептуальних державних документів, які визначають ґрунти за їх функціональним призначенням не лише як засіб аграрного виробництва, а і як природний компонент (ресурс).

Набули подальшого розвитку:

— науково-правові підходи до понять ґрунту, стану ґрунтів і ґрунтового покриву України, які необхідно розглядати як методологічну основу формування державної політики у цій галузі та розвитку правових засад їх раціонального використання, відтворення та охорони;

— обґрунтування виокремлення самостійними об'єктами правової охорони не лише території (площі) сільськогосподарських угідь і природних комплексних об'єктів, а й таких об'єктів як: а) ґрунти; б) окремі види сільськогосподарських угідь; в) полезахисні лісосмуги і лісонасадження; г) агроландшафти; ґ) землі органічного землеробства;

— обґрунтування пропозицій про кардинальні зміни у діяльності держави щодо сфери охорони і використання ґрунтового фонду шляхом створення Державної служби охорони ґрунтів, діяльність якої буде спрямовуватися і координуватися Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України, і яка на засадах принципу публічно-приватного партнерства сприятиме реалізації ґрунтоохоронних заходів;

— положення про уточнення переліку особливо цінних ґрунтів, визначених у пункті 1 ст. 150 Земельного кодексу України, позаяк індексація особливо цінних земель є невдалою, оскільки до них віднесено неєродовані несолонцюваті чорноземи на лесових породах, а відтак, до особливо цінних ґрунтів потрапляють і неглибокі, і слабогумусовані відміни чорноземів, які не є високо родючими ґрунтами;

— розуміння суті реформування правової політики України у сфері охорони, використання сільськогосподарських земель і ґрунтів, яка має проводитися з метою переведення на засади практичної реалізації Концепції охорони ґрунтів та підвищення їх родючості;

— пропозиції про посилення системи заходів юридичної відповідальності за порушення законодавства про охорону та використання земель і ґрунтів, особливо за їх забруднення або псування, в тому числі шляхом: 1) доповнення санкцій щодо земельних правопорушень попередженням осіб, які вперше їх вчинили і заподіяли незначну шкоду; 2) розширення складів правопорушень та посилення санкцій за здійснення, зокрема: нецільового використання засобів, передбачених на цілі збереження родючості ґрунтів і їхнє відтворення; порушення визначених технологій і режимів використання ґрунтів; порушення технологій і режимів зрошення ґрунтів, що спричиняє деградацію і руйнування ґрунтів; недотримання державних стандартів і невиконання у визначеному порядку нормативно-правових актів у галузі раціонального використання, відтворення і охорони ґрунтів; ненадання своєчасної повної та достовірної інформації про стан і використання ґрунтів; забруднення ґрунтів патогенною мікрофлорою; псування ґрунтового покриву при торфорозробках; руйнування ґрунтів унаслідок військової діяльності; 3) запровадження порядку обчислення розміру шкоди, завданої порушенням природоохоронного законодавства стосовно ґрунтів за допомогою відповідних методик;

— положення про систему мотивацій і стимулів економічного та організаційно-правового характеру, які сприятимуть введенню окремих

земельних ділянок у вільний господарський обіг та дозволять залучати економічно спроможних власників-товаровиробників до здійснення заходів із відтворення та охорони ґрунтів, спрямування інвестицій у новітні технології та екологічно безпечні засоби обробітку і використання ґрунтів.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення, висновки та рекомендації, сформульовані у дисертації, можуть бути використані у:

– науково-дослідній роботі – як основа для подальшого науково-теоретичного обґрунтування правового режиму ґрунтів;

– правотворчості – при розробці нових нормативно-правових актів і вдосконаленні відповідного чинного земельного, екологічного, аграрного та природоресурсного законодавства України (Земельного кодексу України, законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель»). Результати дисертаційного дослідження впроваджено у діяльність Національного наукового центра «Інституту ґрунтознавства і агрохімії імені О. Н. Соколовського» при розробці проекту Закону України «Про ґрунти та їх родючість», а саме: загальні положення (ст. 1), основні принципи державної політики у сфері охорони ґрунтів та їх родючості (ст. 3), ґрунти та їх правовий режим (ст. 4), правова охорона ґрунтів та їх родючості (ст. 6), державний контроль у галузі охорони ґрунтів та збереженні їхньої родючості, запобігання нанесення шкоди ґрунтам (ст. 41), відповідальність за порушення вимог цього закону (ст. 44) (Довідка Національного наукового центра «Інституту ґрунтознавства і агрохімії імені О. Н. Соколовського» від 26.06.2018 р.);

– правозастосовній діяльності – матеріали дисертації можуть використовуватися судами, органами державної влади та місцевого самоврядування для забезпечення єдності розуміння і правильного застосування норм, які регулюють відносини у сфері використання, відтворення та охорони ґрунтів;

– навчальному процесі – при викладенні навчальних дисциплін «Земельне право України», «Екологічне право України», «Аграрне право України», факультативного курсу «Природоресурсне право України» та спецкурсів «Набуття, реалізація прав на землю в Україні», «Правове регулювання управління земельним фондом в Україні», а також при підготовці підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій із зазначених дисциплін. Результати дослідження впроваджено у навчальний процес Національного університету «Одеська юридична академія» (Акт впровадження Національного університету «Одеська юридична академія» від 30.05.2018 р.) та у навчальному процесі Одеського державного аграрного університету при викладанні дисциплін «Земельне право», «Інституційне забезпечення кадастру нерухомості», «Державний земельний кадастр», «Оцінка та ринок землі та нерухомості» для студентів інженерно-економічного факультету (Акт впровадження Одеського державного аграрного університету впровадження від 29.08.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський підхід до теоретико-правових та практичних проблем використання, відтворення та охорони ґрунтів. Основні теоретичні положення та практичні висновки, які складають наукову новизну, обґрунтовані дисертантом самостійно на підставі особистих досліджень у результаті опрацювання й аналізу більше 540 відповідних наукових і нормативно-правових джерел. Внесок здобувача до наукових праць із суміжних тематик, опублікованих у співавторстві, полягає в аналізі історичних передумов формування інституту відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, в обґрунтуванні теоретико-правових питань щодо особливо цінних земель як об’єкта правової охорони, в розкритті організаційно-правових проблем розвитку сільськогосподарських кооперативів, де проведено аналіз наукової літератури та нормативно-правових актів, сформульовано пропозиції щодо

удосконалення чинного земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного законодавства.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні висновки і практичні рекомендації, які містяться у дисертаційному дослідженні, доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія». Окремі результати дисертації були оприлюднені на таких міжнародних і вітчизняних наукових і науково-практичних конференціях: Друга міжнародна наукова конференція «Гірські ґрунти – ґенеза, властивості, загрози» (2005 р., м. Краків); Науково-практична конференція «Проблеми забезпечення законності у сфері земельних та аграрних правовідносин» (19-20 травня 2006 р., м. Львів); Міжнародна наукова конференція «Ґрунт в просторі і часі» (3-7 вересня 2007 р., м. Варшава); Міжнародна науково-практична конференція «Экономическое нормирование, сертификация и паспортизация почв как научная основа рационального землепользования» (30 вересня – 1 жовтня 2010 р., м. Москва); Міжнародна наукова конференція професорсько-викладацького та аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (21-22 травня 2010 р., м. Одеса); Міжнародна науково-практична конференція «Плодородие почв и эффективное применение удобрений» (5-8 липня 2011 р., м. Мінськ); ІІ Міжнародна науково-практична конференція «Стан природних ресурсів, перспективи їх збереження та відновлення» (11-13 жовтня 2012 р., м. Трускавець); Міжнародна науково-практична конференція, присвячена ювілею академіка С. В. Ківалова «Правове життя сучасної України» (16-17 травня 2014 р., м. Одеса); Круглий стіл «Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі» (13 червня 2014 р., м. Харків); Міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (15-16 травня 2015 р., м. Одеса); Міжнародний науковий семінар «Ґрунти і сучасність» (11-13 вересня 2015 р., м. Львів-Ворохта); Міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні

механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (20 травня 2016 р., м. Одеса); Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (9-10 вересня 2016 р., м. Одеса); Круглий стіл «Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку» (27 травня 2016 р., м. Київ); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи» (24-25 червня 2016 р., м. Луцьк); Міжнародна науково-практична конференція «Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та економічних відносин» (18 листопада 2016 р., м. Львів); Міжнародна науково-практична конференція «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (19 травня 2017 р., м. Одеса); Всеукраїнська науково-практична конференція «Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України» (26 травня 2017 р., м. Київ); Міжнародний Конгрес «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції, присвяченому 20-річчю національного університету «Одеська юридична академія» (2-4 червня 2017 р., м. Одеса); XIV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи» (16-17 червня 2017 р., м. Луцьк); Всеукраїнська науково-практична конференція з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Реалізація норм екологічного, земельного та екологічного права в умовах реформування правової системи України» (8-10 вересня 2017 р., м. Івано-Франківськ).

Публікації. Основні теоретичні та практичні висновки, положення та пропозиції дисертаційного дослідження викладено в 2 одноособових монографіях «Правова охорона ґрунтів в Україні» та «Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти», в 13 навчально-методичних та практичних посібниках, 3 підручниках, 30

наукових статтях, з яких 20 статей опубліковано у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 4 статті – у зарубіжних виданнях, 6 статей – у наукових виданнях, а також у 20 тезах доповідей.

Структура і обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, що включають у себе 11 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 466 сторінок, у т. ч. 365 сторінок основного тексту. Список використаних джерел розташований на 55 сторінках і вміщує 549 найменувань.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ҐРУНТІВ

1.1. Питання правового режиму ґрунтів у науковій літературі

Аналіз літератури з питань установлення правового режиму ґрунтів та регулювання відносин у цій сфері пропонуємо розглянути за такими напрямами: 1) огляд загальносвітових тенденцій розуміння їх суті та значення у житті суспільства; 2) дослідження наукознавчих підходів до поняття «ґрунти» в природничих науках; 3) розгляд характеристик правового режиму ґрунтів у юридичній літературі.

1. Так, традиційно вважається, що ґрунти – один із ключових базових ресурсів, які мають важливе значення для створення великої кількості товарів і послуг та складають невід'ємні елементи екосистем і благополуччя людини. Збереження і примноження глобальних ґрунтових ресурсів необхідні для задоволення першорядних потреб людства в продовольчій, водній та енергетичній безпеці відповідно до суверенних прав кожної держави на природні ресурси. Прогнозований ріст виробництва продовольства, волокон і палива, які необхідні для досягнення продовольчої і енергетичної безпеки, створює додаткові навантаження на ґрунти. Ґрунти є результатом складної дії і взаємодії процесів у часі і просторі, тому вони різняться між собою будовою і властивостями, а також рівнем забезпечення ними екосистемних послуг. Раціональне управління ґрунтами з метою викорінення злиденності і забезпечення продовольчої безпеки вимагає розуміння цих чинників родючості ґрунтів і сприяння сталому землекористуванню, що можливе на основі врахування належним чином усього набору їх властивостей.

Отож, ґрунти – важлива місткість глобального біорізноманіття від мікроорганізмів до флори і фауни, яке винятково важливе для підтримання ґрунтових функцій і у такий спосіб реалізації екосистемних товарів і послуг,

пов'язаних із ґрунтами. Тому необхідно зберігати біорізноманіття ґрунтів для охорони цих функцій діяльності [547, с. 494]. Окрім цього, ґрунти важливі для регулювання глобального клімату і масштабного регулювання водних ресурсів. Водночас конверсія землекористування може знизити такі глобальні послуги ґрунтів як суспільного блага.

Ось чому зростає занепокоєння людства станом ґрунтів. Саме тому Організація Об'єднаних Націй проголосила 2015 рік Міжнародним роком ґрунтів. Генеральний директор ФАО Жозе Граціану де Сілва зазначив, що «людство не звертає належної уваги на ґрунти, цього мовчазного союзника у боротьбі з недоїданням». Загальновідомо, що нині 805 млн. людей потерпають від голоду і недоїдання, адже, на жаль, 33% глобальних ґрунтових ресурсів деградовані, а вплив людини на ґрунти досягнув критичних масштабів. Називаючи ґрунти «майже забутим ресурсом», ФАО закликає до збільшення інвестиції у стале ґрунтокористування [318].

Продумане ґрунтокористування виступає одним із невід'ємних елементів сталого розвитку сільського господарства, найважливішою умовою збереження біосфери, нормального рослинного покриву і продуктивності сільського господарства, є турботою про охорону ґрунту, його структуру і властивості, способом здійснення заходів із підвищення родючості. Тому в документі Конференції Організації Об'єднаних Націй зі сталого розвитку в Ріо-де-Женейро 2012 року «Майбутнє, яке ми хочемо» визнається економічне і соціальне значення землекористування, яке включає екологічне ґрунтокористування, що дозволить зробити його внесок у економічний ріст, охорону біорізноманіття, стале сільське господарство і продовольчу безпеку, викорінення злиденності, вирішення проблеми зміни клімату, покращення доступності і якості води. У ньому також визнано, що охорона і раціональне використання ґрунтів повинні стати центральною ланкою державних політик, оскільки стан ґрунтів визначає характер життєдіяльності людства і вирішальним чином впливає на довкілля [57].

2. Ґрунти є основним засобом виробництва у сільському господарстві, цінним інструментом регулювання клімату, способом відображення екосистемних послуг і охорони біорізноманіття. У такому значенні ґрунти стали об’єктом спеціальної науки про ґрунти – ґрунтознавства, методологічною основою якої є вчення В. В. Докучаєва про них як про «самостійне природно-історичне тіло, що формується на поверхні Землі з гірських порід у процесі взаємодії чинників ґрунтотворення, серед яких провідну роль відіграють живі організми. Така нова методологія вивчення ґрунтів полягає в цілковитому володінні ґрунтом і управлінні ним із суто прикладними цілями – сільськогосподарськими, лісовими, гігієнічними тощо» [184, с. 4]. Формуючи методологічні принципи вивчення ґрунту у взаємозв’язку з умовами (чинниками) ґрунтотворення, В. В. Докучаєв пропонував розглядати ґрунт у його становленні та розвитку, давав практичні рекомендації та добивався реалізації цих рекомендацій у практиці сільського господарства, лісівництва, а також в організації вищої освіти в університетах і сільськогосподарських інститутах [142, с. 208]. На принципах цієї методології вивчення і науково обґрунтованого використання ґрунтів створено нову галузь ґрунтознавства – генетичне ґрунтознавство.

Наукові дані про ґрунтові ресурси України свідчать про те, що їх стан досягнув критичного рівня, що значні площі у структурі земельного фонду України займають ґрунти з незадовільними властивостями, які охоплені деградаційними процесами і мають низький рівень природної родючості. Зокрема, загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,3 млн. га, у тому числі 10,6 млн. га орних земель. Вітрової ерозії систематично зазнають понад 6 млн га земель, а в роки з пиловими бурями – до 20 млн. га. Середньо- і сильносолонцюваті ґрунти займають 0,5 млн. га сільськогосподарських угідь, а засолені – 1,7 млн. га. Окрім того, 1,9 млн. га сільськогосподарських угідь займають перезволожені, 1,8 млн. га – заболочені і 0,6 млн. га – кам'янисті ґрунти. Ґрунти з підвищеною кислотністю становлять 9,6 млн. га

сільськогосподарських угідь, із яких на середньо- і сильнокислі припадає 4,4 млн. га. В Україні протягом останніх років переважає незбалансована дефіцитна система землеробства, унаслідок цього загострились проблеми деградації ґрунтів – дегуміфікація, схильність до ерозії, переущільнення, знеструктурення, забруднення та інші. Цей перелік проблем деградації далеко не повний, однак дає уявлення про негативні наслідки неефективного використання головного багатства нашої держави – ґрунтового покриву [314, с. 22].

Такий аналіз стану ґрунтового покриву України дозволяє констатувати прогресивне деградування ґрунтів, що призводить до втрати їхньої продуктивності. Із урахуванням обставин, які склалися у використанні ґрунтових ресурсів, фахівці в галузі природничих наук, зокрема ґрунтознавці, протягом останніх років ставлять питання про вжиття на правовому рівні заходів із метою запобігання і припинення деградаційних процесів у ґрунтах України. Так, у 2011 р. ґрунтознавці ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського» із залученням спеціалістів інших наукових закладів, а також фахівців у галузі права розробили проект Закону України «Про ґрунти та їх родючість» [349], в якому пропонується визначити основні принципи державної політики, правові засади діяльності органів державної влади, юридичних і фізичних осіб із метою раціонального та дбайливого використання ґрунтів, збереження їхнього стану, якості та родючості, захисту ґрунтів від негативних природних і антропогенних впливів та інше.

Отже, наукові підходи до поняття ґрунту, стану ґрунтів і ґрунтового покриву України природничих наук доцільно розглядати як методологічну основу розвитку державної політики у цій галузі та формування правових засад охорони ґрунтів, їх раціонального використання та відтворення. Це дозволяє говорити про засади формування наукової концепції правової охорони ґрунтів та їхньої родючості, у межах якої здійснюється аналіз діючого вітчизняного законодавства в галузі використання, охорони земель,

збереження і відтворення родючості ґрунтів, виявляються існуючі прогалини та розробка відповідних проектів законів і підзаконних нормативних актів, спрямованих на вдосконалення регулювання відповідних суспільних відносин, вироблення засад практичної реалізації передбачених законом необхідних правових норм у цій галузі.

Як зазначає П. Ф. Кулинич, у пропозиціях фахівців із природничих наук виражене їхнє занепокоєння недоліками законодавчої бази у сфері землеробства, зокрема, у правовому регулюванні тих чи інших відносин у землекористуванні та охороні ґрунтів. Запропоновані ними проекти законодавчих актів не дають пояснення, які конкретно суспільні відносини і якими методами мають бути врегульовані. Однак у них є спільний предмет регулювання – охорона ґрунтів [266, с. 5]. Проте, незважаючи на їхню нечисленність, такі нормативно-правові акти не можна недооцінювати для законодавчого процесу у сфері охорони і використання земель і ґрунтів. На думку П. Ф. Кулинича, вони в більшості випадків базуються на таких досягненнях ґрунтознавства та інших природничих наук, які значною мірою підготовлені до їхнього «узаконення», тобто до реалізації в нормативно-правових актах у вигляді правових принципів, а також норм, що визначають обсяг і зміст прав, обов’язків на межі юридичної відповідальності учасників процесу охорони і використання земель сільськогосподарського призначення [233, с. 223].

Ґрунтознавці звертають свою увагу не лише на процеси вдосконалення засад правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів, залежні від фактичного стану земель і ґрунтів в Україні, що виник у процесі їх використання. Представники цієї науки вважають, що значний вплив на стан земель і ґрунтів справляє наявна система державних органів у галузі управління земельними ресурсами в Україні, які мали б координувати питання збалансованого землекористування і охорони земель та ґрунтів. Проте такі органи обмежили свою діяльність лише реформуванням земельної власності і землевпорядних питань, а питання охорони ґрунтів, їх

раціонального використання і відтворення, збереження і підвищення родючості, моніторингу земель тощо не стали основоположними в їхній діяльності. Подані ґрунтознавцями в різні органи законодавчої і виконавчої влади з метою ухвалення Національної програми охорони ґрунтів, створення Державної служби з охорони ґрунтів, проведення повторного ґрунтового обстеження, розвитку моніторингу ґрунтів та інше, аргументовані пропозиції не були ухвалені [70, с. 170].

Отож, питання раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів останніми роками стають важливою темою в дослідженнях передусім ґрунтознавців. Такі питання вказані науковці пов’язують із тим, що ґрунти – це компоненти тонко збалансованих природних екосистем, що перебувають у динамічній рівновазі з усіма іншими компонентами біосфери, в умовах використання людиною в різній господарській діяльності або внаслідок побічних впливів часто втрачають свою природну родючість, деградують чи навіть повністю руйнуються, що потребує їх комплексної охорони на конкретно визначеній території [100**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 23].

3. Вивчення особливостей правового регулювання суспільних відносин щодо конкретних об’єктів зумовлює необхідність прискіпливої постійної уваги науковців і фахівців загальної теорії права та галузевих юридичних наук. Особливості правового регулювання конкретних суспільних відносин здійснюються в контексті вивчення правового режиму того чи іншого об’єкта чи виду діяльності. Як зазначає С. С. Алексєєв, наукові дослідження правового регулювання певного виду діяльності, особливо коли ця діяльність має визначений об’єкт, проводяться під кутом зору правого режиму даного об’єкта, виду діяльності [16, с. 184].

Термін «правовий режим» досліджували відомі теоретики: держави і права – С. С. Алексєєв [15, 16, 17], В. К. Бабаєв [29], В. М. Баранов [29], В. І. Гойман [29], В. Б. Ісаков [179], А. В. Малько [254, 256], М. І. Матузов [75], П. М. Рабінович [458], О. С. Родіонов [254], І. С. Самощенко [474], В. В.

Сухонос [495], О. В. Петришин [524], В. Д. Ткаченко [524], М. В. Цвік [524], та ін.; цивільного права – О. С. Іоффе [177], В. Ф. Яковлєв [541]; адміністративного права – Д. Н. Бахрах [43], І. С. Розанов [465]; земельного права – Г. О. Аксененок [10, 11], О. С. Балтанова [51], К. Х. Ібрагімов [175], Л. А. Морозова [281] та інші. Предметами таких досліджень стають правовий режим біженців, зовнішньоторговельної діяльності, майна акціонерного товариства та інше.

Водночас правовий режим ґрунтів залишається мало дослідженим. У науково-теоретичному плані питання правового режиму ґрунтів розкриваються через характеристику правового режиму земель, чи земель окремого цільового призначення. За своїм характером такий правовий режим стосується переважно землі як майна.

Однак землю та інші природні ресурси, як неодноразово відзначалося в літературі, не можна розглядати як майно, оскільки на їх створення не витрачаються людські та матеріальні ресурси, вони не можуть мати номінальну вартість, мають природне походження, належать усьому людству. Тому питання правового режиму земель, ґрунтів, інших природних ресурсів, правовий режим яких залежний від земель і ґрунтів, висвітлено в працях українських учених різнобічно, коли вони розглядаються:

а) як національне надбання, об’єкти права власності Українського народу (В. І. Андрейцев [154, 22], Г. І. Балюк [36, 35], Н. Барабаш [41], Р. М. Басай [42], А. Г. Бобкова [49], В. В. Бондар [52], М. Я. Ващишин [506], Н. Ю. Гальчинська [112], Т. М. Гапотченко [114], А. Й. Годованюк [119], В. К. Гуревський [129], І. І. Каракаш [189], Т. О. Коваленко [194], Т. Г. Ковальчук [198, 197], І. О. Костяшкін [210], М. В. Краснова [221, 223, 222, 220], А. В. Луняченко [249], В. В. Носік [298, 296], Л. В. Ришкова [464], М. З. Романюк [466], В. І. Семчик [479] та інші);

б) як особливі об’єкти правової охорони (О. А. Вівчаренко [62], Н. С. Гавриш [87**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 92**Ошибка! Источник**

ссылки не найден., 68], А. П. Гетьман [118, 117], В. Л. Мунтян [284, 285, 286], Т. К. Оверковська [302] та інші);

в) як об’єкти використання (М. А. Дейнега [134], В. М. Єрмоленко [156], Н. В. Ільницька [183], Н. Р. Кобецька [191], П. Ф. Кулинич [231, 232] та інші);

г) як об’єкти державного регулювання та управління (Т. С. Кичилюк [190], М. В. Мозальова [280], С. І. Хом’яченко [520] та інші);

д) як об’єкти відтворення, в тому числі за допомогою заходів економічного характеру (О. В. Конишева [203], В. О. Костенко [207], В. В.Костицький [208, 209], А. Л. Місінкевич [279], С. В. Хомінець [523] та інші);

е) як об’єкти загальної теорії екологічного, земельного, аграрного та природоресурсного права (Н. Р. Малишева [253], А. М. Мірошниченко [275], О. М. Пащенко [313], О. О. Погрібний [321], В. Д. Сидор [480, 482], А. М. Статівка [489], Н. І. Титова [503, 171], В. Ю. Уркевич [515], Т. Є. Харитонова [519], Ю. С. Шемшученко [535], М. В. Шульга [538, 539] та інші).

Доцільно зазначати, що визначення понять «правовий режим земель», «правовий режим земель сільськогосподарського призначення», «правовий режим ґрунтів» тощо на законодавчому рівні також відсутні.

На загальнотеоретичному рівні також відбувається ототожнення категорії «правовий режим» із категоріями «правове регулювання», «правова природа», «нормативна основа». Невизначеність змістовних характеристик поняття правового режиму ускладнює визначення його особливостей як юридичної категорії, а також специфічних характеристик правових режимів тих чи інших досліджуваних об’єктів [109, с. 121]. В основі розбіжності думок учених стосовно змісту і суті поняття «правовий режим» є багатозначність терміну «режим». Аналізуючи це поняття, С. С. Алексєєв зазначає, що «кожний правовий режим є все-таки саме «режим», і в його поняття покладено основні смислові відтінки цього слова і в тому числі і те, що правовий режим виражає ступінь жорсткості юридичного регулювання,

наявність відомих обмежень чи пільг, допустимий рівень активності суб'єктів, межі їх правової самостійності» [16, с. 186].

У науковому плані щодо сфери політики застосовується термін «політичний режим», зумовлений роллю політики в державі і її зв'язком із правом.

Етимологічно термін «режим» походить від французького «*regime*» – порядок (упорядковувати), а в перекладі з латинської «*regimen*» означає «управління, командування, керівництво» [461]. Термін є багатозначним та означає:

- державний устрій, сукупність заходів, методів, способів здійснення влади;

- суворо встановлений розпорядок життя (праці, відпочинку, харчування, лікування, сну);

- систему обов'язкових правил, вимог, норм, принципів, установлених для певного виду діяльності;

- визначене становище, положення, статус кого-небудь або чого-небудь: «режимний завод», «режимний об'єкт», «режимне виробництво».

Категорія «режим» нерозривно пов'язана з поняттям «управління». На думку Ю. І. Аверьянова, режим управління є сукупністю засобів і методів здійснення економічної і політичної влади панівного класу [2, с. 28]. Режим має більш широке значення, ніж «управління», однак між ними є тісний взаємозв'язок. Отже, режим – це встановлений порядок, а управління – діяльність із установленого порядку.

Режим характеризується певними ознаками. За дослідженнями Л. В. Томаша, ці ознаки полягають у:

- цілеспрямованому впливі на суспільство з метою його впорядкування, збереження та розвитку;

- встановленні порядку його функціонування;

- стабільності та забезпеченні впорядкованої взаємодії всіх елементів суспільних відносин;

- спиранні на певну систему політичних, соціально-економічних, культурних потреб та інтересів;

- наявності сукупності владних структур, які забезпечують реалізацію покладених на нього завдань;

- застосуванні певної сукупності методів досягнення цілей;

- у володінні внутрішньою динамікою: він змінний у часі й просторі і носить конкретний індивідуальний характер.

Отже, режим – це комплексне системоутворююче встановлення порядку, що відображає систему діючих у суспільстві відносин, які складаються в процесі взаємодії саморегулятивних і регулятивних підсистем (суспільних і державних), у певний проміжок часу на певній території стосовно певного об’єкта [510, с. 21].

Категорію «режим» використовують і для характеристики законності [12, с. 21; 30, с. 68).

У 60-х роках XX ст. привертається увага до теми правового регулювання, а разом із тим отримує розвиток і поняття «правовий режим». Так, О. С. Іоффе під правовим режимом розуміє співвідношення типів правового регулювання [177, с. 16-26]. Із метою систематизації наукових позицій щодо категорії «правовий режим» виділяються різні наукові напрями. Зокрема, А. С. Спаський пропонує подані в юридичній науці підходи до дослідження цього терміну поділити на два напрями: управлінський і сутнісно-правовий [487, с. 27-30].

Загальнотеоретичні характеристики правового режиму подає у своїх працях В. Б. Ісаков і визначає правовий режим як «соціальний режим деякого об’єкта, закріплений правовими нормами і забезпечений сукупністю юридичних засобів» [178, с. 258-259].

Як результат регулятивного впливу на суспільні системи (певного набору) юридичних засобів, які притаманні конкретній галузі права і які забезпечують нормальне функціонування даного комплексу суспільних відносин, розглядає «правовий режим» Л. А. Морозова [281, с. 123].

Правовий режим С. С. Алексєєв розглядає як свого роду особливу цілісну систему регулятивного впливу, яка характеризується специфічними прийомами регулювання – особливим порядком виникнення і формування змісту прав і обов'язків, їхнім здійсненням, специфікою санкцій, способом їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на дану сукупність норм [15, с. 245].

Інші автори вказують, що аналогічно з підходом С. С. Алексєєва, правовий режим може вміщати способи, методи і типи, але в різному поєднанні за переважаючої ролі одних і допоміжної ролі інших [335, с. 411-413].

Поняття правовий режим необхідно відрізняти від поняття «механізм правового регулювання». Під механізмом правового регулювання розуміють взяту в єдності всю сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини[14, с. 30]. За визначенням професора П. М. Рабіновича, юридичне правове регулювання – це здійснюваний державою за посередництвом усіх юридичних засобів владно регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їхнього закріплення, упорядкування, охорони та розвитку [458, с. 195].

Отже, правовий режим реалізується через механізм правового регулювання, який становить загальний порядок, процес дії права. Якщо механізм дії правового регулювання – юридична категорія, яка розкриває процес правового регулювання, то правовий режим – юридична категорія, яка розкриває зміст конкретних правових засобів (елементів правового регулювання), покликаних організовувати певну сферу суспільних відносин.

Правовий режим тісно співвідноситься з поняттям «правове становище». Правове становище – це особливий різновид соціального становища, який характеризується складним, відносно самостійним, елементом правової системи, є закріпленим утворенням і виражає міру процесу руху суб'єктів юридичного буття у відповідних часових і просторових відносинах [30, с. 48].

За дослідженнями Д. Н. Бахраха, правовий режим – це система норм права, яка регулює діяльність відносин між людьми з приводу визначених об’єктів [43, с. 410].

Із погляду представників інформаційного підходу Н. І. Матузова і А. В. Малька, правовий режим – це специфічний вид правового регулювання, виражений у своєрідному комплексі правових стимулів і правових обмежень [256, с. 64]. Названі автори ще по-іншому визначають правовий режим, – це особливий порядок правового регулювання, який виражається у певному поєднанні юридичних засобів і створює конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості для суб'єктів права [256, с. 14].

У словнику категорій і понять загальної теорії права В. К. Бабаєв, В. М. Баранов, В. І. Гойман указують, що правовий режим – якісно цілісна специфічна система засобів, прийомів, методів правового регулювання, що виражається в особливих нормативно-правових відносинах та індивідуальних приписах, виникнення правовідносин, юридичних недоліків, способів забезпечення реалізації вимог права [29, с. 29].

І. С. Розанов наголошує, що сукупність правових і організаційно-технічних заходів утворюють у відповідній сфері безпеки своєрідний комплексний юридично-організаційний інститут, який іменується в теорії правовим режимом [465, с. 84-91].

Одним із важливих показників якості правового режиму є законність. Водночас, як вважає Л. В. Томаш, показником правового режиму разом із законністю має бути державна дисципліна і правовий порядок, які, будучи тісно пов’язаними із законністю, мають свою індивідуальність, виражену у власному змісті і суб’єктивному складі [510, с. 22].

Аналіз вищеподаного розуміння правового режиму різних авторів дає змогу виокремити сукупність властивих йому основних ознак:

- правовий режим установлюється законодавством і забезпечується державою;

- має на меті специфічним чином регламентувати конкретні сфери суспільних відносин, виділяючи в часі і просторі ті чи інші суб’єкти й об’єкти права;

- є особливим порядком правового регулювання, який складається з юридичних засобів і характеризується певним їх поєднанням;

- створює конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів окремих суб’єктів права.

Правовий режим має свою структуру, яка містить норми права, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації прав і обов’язків, правозастосування, суб’єкти права, їхні правові статуси, об’єкти права, методи взаємозв’язку конкретних видів суб’єктів із об’єктами, систему гарантій (передусім юридичну відповідальність за порушення режиму).

Особливістю правового режиму є нерозривний зв’язок правової форми і змісту регульованих відносин, тому значення правових режимів полягає у вираженості соціального змісту права і в тому, що вони вирішують соціальне завдання у нерозривному зв’язку зі змістом суспільних відносин, що регулюються правом, причому часто стосовно певного об’єкта. Тому в більшості випадків саме існування правових режимів пов'язується з об’єктом регульованих відносин. Однак «режим об’єкта» – скорочене термінологічне позначенні порядку регулювання, який виражений у характері й обсязі прав стосовно об’єкта. Тому питання про правові режими (за винятком питань про правові режими галузей) повинні виникати зазвичай стосовно не всіх ланок правового регулювання, а в основному стосовно суб’єктивних юридичних прав [16, с. 185-186].

Отже, правовий режим – це особливий порядок законодавчого врегулювання діяльності, дій чи поведінки фізичних і юридичних осіб у різних сферах суспільних відносин або щодо визначених об'єктів, що охоплює встановлення механізму забезпечення фактичної реалізації системи стимулів, гарантій, заборон, позитивних приписів, обмежень, а також їхнє

компетентне виконання, застосування примусових заходів і притягнення винних до відповідальності.

Правовий режим у науковій літературі розглядають як у широкому, так і у вузькому значеннях [531, с. 105]. Правовий режим у широкому значенні – це закріплене правовими нормами і забезпечене сукупністю юридичних засобів комплексне системоутворююче встановлення порядку, що відображає систему діючих у суспільстві відносин, які складаються у процесі взаємодії саморегулятивних підсистем (суспільних і державних), у певний проміжок часу на певній території відносно певного об'єкта [510, с. 24]. У вузькому значенні правовий режим – це закріплене в нормах права особливе поєднання юридичного інструментарію (юридичних засобів), які характеризуються наявністю певних умов, конкретністю суспільних відносин, належністю до певного об'єкта і переслідують корисну для держави і суспільства мету [510, с. 24].

У рамках тієї чи іншої галузі права використовують поняття «правовий режим» у комплексі, в системі, оскільки лише суб'єкт стає учасником певних суспільних відносин, що регулюються певною галуззю права, то одразу ж вступає в дію вся система регулятивних, охоронних, процедурно-процесуальних засобів, призначених забезпечити в рамках даної галузі їхнє правове регулювання. Як зазначає С. С. Алексєєв, чітке виявлення своєрідності відповідних режимів є першочерговим завданням галузевих наук і зумовлює плодотворність розробки інших проблем і є дієвою допомогою практиці [16, с. 192].

Аналізуючи визначення поняття «правовий режим», констатуємо, що правовий режим – це особливий порядок правового регулювання, який виражається у певному поєднанні юридичних засобів і створює бажаний соціальний стан і конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права. Правовий режим передбачає певний порядок правового регулювання, який забезпечується через особливе

поєднання залучених для його здійснення способів, методів і типів правового регулювання.

Пріоритетне положення займає юридична специфіка галузевого правового режиму як один зі способів правового регулювання – дозвіл, заборона, позитивний припис. Таке переважання висновків зумовило те, що одні галузі права мають переважно дозвільну природу, інші – заборонну, а ще інші – природу, яка ґрунтується на позитивних приписах [541, с. 70-71]. Однак, як зазначає С. С. Алексєєв, не треба надавати перевагу способам правового регулювання при аналізі галузевих правових режимів, оскільки основою для специфіки правових режимів є загальноправові методи правового регулювання [15, с. 294-295]. Методи правового регулювання – це прийоми юридичного впливу, основними з яких є централізоване імперативне регулювання (метод субординації) і децентралізоване диспозитивне регулювання (метод координації), а їх певне співвідношення є основою правового режиму. Переважання одного з методів або їхнє поєднання відповідно до змісту регульованих суспільних відносин визначає головне для галузі – юридичну специфіку правового режиму [15, с. 294]. На думку Д. Д. Коссе, режим, як правило, врегульовує відносини, які важко «втиснути» в окрему галузь права, і, найчастіше, має міжгалузевий характер регулювання і об’єднує різні правові методи регулювання [206, с. 26].

Своєрідність правових режимів спостерігається як усередині кожної галузі права, так і в системі права загалом. Так, поняття «правовий режим земель» запроваджено в наукову юридичну літературу в 30-х роках минулого століття. У земельному праві вперше поняття «правовий режим» використав І. І. Євтихієв у 1929 році. Він констатував, що для окремих розрядів земель існують різні земельні режими, які не тотожні за обсягом [148, с. 23]. Як зазначає В. Д. Сидор, категорія правового режиму в земельному праві поступово набула універсального значення і застосовується для характеристики земель усіх категорій [482, с. 28].

У наукових публікаціях радянського періоду правовий режим розглядали під кутом впливу держави на земельні правовідносини, які були спрямовані на раціональне використання та охорону земель відповідно до їхнього призначення. Правового режиму земель за формами власності не було розроблено, оскільки існувала монополія держави на землю.

У дослідженнях Г. О. Аксеньонка зазначається, що правовий зв'язок існує між землею як об’єктом правовідносин та її правовим режимом і розглядає землю не в її природному стані як дар природи, а землю, відносно якої встановлений певний правовий режим [10, с. 137].

У своїх працях М. І. Краснов значну увагу приділяв поняттю «правовий режим земель» і вважав, що правовим режимом земель є «певне теоретичне поняття», яке узагальнює правову характеристику землі як об’єкта права і містить указівку на коло важливих правових відносин, що виникають щодо землі» [215, с. 346].

Як вважає О. І. Крассов, «правовим режимом земель є визначення в законодавстві змісту права власності, інших прав на земельні ділянки, управління використанням і охороною земель, заходів охорони земель, що виражається в правах і обов’язках осіб, які використовують земельні ділянки, за допомогою встановлення основного цільового призначення земель, зонування, обмеження прав» [225, с. 40].

Для характеристики об’єкта правовідносин вживають поняття «правовий режим земель». Однак, як зазначають Г. В. Чубуков і О. О. Погрібний, поняття «земля» є надто загальним і використовується для визначення космічної матерії і складової системи Всесвіту, Земної кулі і відособленої планети, частини земної кори [530, с. 11].

Аналіз сучасних досліджень правового режиму земель у працях російських науковців засвідчує різноманітність спектру думок із даного питання. Більшість авторів (Г. О. Аксеньонок, М. І. Краснов, Р. К. Гусєв, О. І. Крассов та інші) включають у зміст правового режиму земель такі елементи, як право власності на землю, право користування землею, управління у сфері

використання і охорони земель. Однак автори вважають, що правовий режим – явище організоване, але надто складне, і ця обставина накладає свій відбиток на його архітектоніку. Під правовим режимом земель необхідно розуміти особливий порядок правового регулювання земельних відносин, однак передусім елементи правового режиму можна розглядати з точки зору форми їхнього прояву і, відповідно, виділити юридичні засоби, з допомого яких здійснюється правове регулювання земельних відносин [51, с. 106].

Як доречно зазначають А. В. Малько і О. С. Радіонов, юридичні засоби становлять, умовно кажучи, інструментальний бік правового режиму земель, оскільки відсутність основних структурних елементів механізму правового регулювання сама по собі перетворює правовий режим на недобудовану, неробочу конструкцію [254, с. 22].

Виходячи з публічних інтересів, О. І. Крассов зазначає, що невід'ємним елементом поняття «правовий режим земель» є правовий інститут управління в сфері раціонального використання й охорони [226, с. 511].

Важливе значення в наукових публікаціях російських науковців надається правовому режиму земель сільськогосподарського призначення. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення може бути визначений і як інститут, який складається з взаємодіючих правових принципів і закріплених у нормах адміністративного права і земельного права вимогах до даних земель, забезпечений взаємодією дозволів і заборон, установлений із метою забезпечення виконання ними їхніх функцій як головного засобу сільськогосподарського виробництва [175, с. 41].

Правовий режим земель сільськогосподарського призначення носить політичний характер, оскільки мова йде про безпосереднє забезпечення продовольчої безпеки, суверенітету і національної безпеки держави, отож справедливим буде вживати термін «адміністративно-правовий режим» [256, с. 19].

У теорії земельного права поняття «правовий режим земель» і «правовий режим земель сільськогосподарського призначення» широко

використовується в російському законодавстві. Г. О. Аксеньонок уважає, що визначити правовий режим будь-якої категорії земель – це значить, по-перше, дати поняття цих земель як об'єкта даного земельного відношення, по-друге, описати коло землекористувачів цих земель, встановити їхні права і обов'язки, по-третє, виявити порядок державного управління цими землями і, насамкінець, по-четверте, вказати на ті форми і заходи відповідальності, які окреслені законом для користувачів [11, с. 55].

На сучасному етапі розвитку російського законодавства важливе значення має дослідження правового режиму земельної ділянки. Зміст цього поняття має не лише теоретичне, а й практичне значення. Суть правового режиму конкретної земельної ділянки надзвичайно важлива для її власника, користувача чи орендатора. Особа, що використовує земельну ділянку, повинна знати, якими правами вона володіє і які обов'язки на неї покладаються. Чинниками, які впливають на визначення правового режиму земельної ділянки, є приналежність її до існуючої категорії і дозвільне використання земельної ділянки, яке визначається за результатами містобудівельного зонування, а також вимог законодавства [125, с. 108].

У багатьох публікаціях молодих російських науковців розглядаються особливості правового режиму земель електроенергетики [121, с. 28], земель ділянок у смузі відводу залізничних колій [528, с. 107], земель залізничного транспорту [332, с. 1] та інше.

Правовий режим земель у вітчизняному законодавстві перебуває у прямій залежності від цільового призначення земель. Зокрема, загальновизнаним у земельно-правовій літературі є зроблений у доктрині земельного та екологічного права висновок про те, що методологічно правовий режим земель сільськогосподарського призначення обумовлений однією з об'єктивних функцій землі як основного засобу виробництва для економічного розвитку такої пріоритетної галузі економіки, як сільське господарство [93, с. 267-268].

У науковій юридичній літературі України найповніше характеризується правовий режим використання, відновлення та охорони земель. Професор В. І. Андрейцев аналізує особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення, несільськогосподарського призначення, зокрема правовий режим земель населених пунктів, земель промисловості, транспорту, зв'язку, оборони, земель природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого, історико-культурного призначення, земель водного і лісового фондів. Потребує свого вирішення і питання правового режиму земель родовищ корисних копалин, торф'яного фонду і водно-болотних угідь, мисливського фонду та особливо деградованих земель. Актуальним сьогодні є вирішення питання щодо встановлення правового режиму земель культового призначення (церковних, монастирських тощо) [22, с. 202].

Диференціація земельних ділянок як за формою права власності на них, так і за суб'єктним складом із зазначенням їх цільового використання, фіксує їхню назву з погляду на їхнє місце в складі відповідних категорій земель. Кожній із земельних ділянок притаманний свій правовий режим, тобто встановлений законодавством порядок, що визначає правосуб'єктність різних осіб щодо їхнього використання як об'єкта права власності, землекористування, в тому числі оренди, відновлення та охорони [22, с. 204].

Виходячи з аналізу наукових публікацій і власних досліджень, В. І. Андрейцев констатує, що «правовий режим земель доцільно розглядати як встановлений нормативно-правовий порядок, який визначає поведінку суб'єктів земельних правовідносин із метою забезпечення раціонального (економного і ефективного) використання земель і задоволення різноманітних потреб зацікавлених осіб, захисту їхніх земельних прав» [21, с. 158].

За дослідженнями В. І. Семчика, нормативне встановлення правового режиму земель як принцип, спрямований на правове забезпечення раціонального та ефективного використання всіх земель України, виходить із

того, що саме землі є найціннішим надбанням Українського народу, яке перебуває під особливою охороною держави [479, с. 280–293].

Н. І. Титова зазначає, що для поняття змісту правового режиму важливий не лише особливий порядок правового регулювання, а і його наслідки. Тому, якщо йдеться про земельний правовий режим, то це – наслідок правового регулювання суспільних земельних відносин на основі врахування природних і соціальних особливостей земель (як їхнього об’єкта), що забезпечує інтереси суб’єктів цих відносин та спеціальний порядок використання таких земель. Ця сукупність правових норм, які встановили основні засади та певний порядок землевикористання різних видів [506, с. 65].

Вагомим внеском у вирішення актуальних проблем правового регулювання земельних відносин у сучасних умовах є дослідження М. В. Шульги, де обґрунтовані нові концептуальні в науковому плані та важливі для практики правозастосування поняття, положення тощо; розглядається правова основа здійснення земельної реформи, недоліки цієї правової основи, пропонуються правові гарантії земельних прав суб’єктів у ході проведення земельної реформи.

М. В. Шульга застосував новий підхід до розуміння суті земельного права як підгалузі екологічного права в напрямку диференціації земельних прав за їхнім соціальним змістом. Учений довів, що в складі земельного права існує особливе природне земельне право суб’єктів зі своєю внутрішньою диференціацією (абсолютне і відносне). Він стверджує, що природні земельні права суб’єктів, незалежно від закріплення їх у законодавстві, підлягають захисту на підставі ст. 8 Конституції України (верховенство права). Обґрунтовується новий підхід до кодифікації земельного законодавства. Аргументується, що ЗК України має стати основним і комплексним повноцінним нормативним актом, який би регулював усі принципові земельні питання [538, с. 8-9].

Теоретичні узагальнення і предметний аналіз правового явища, яким виступає система правової охорони земель, висвітлені в наукових працях О. А. Вівчаренка. Аргументовано, що система правової охорони земель є міжгалузевою інтегрованою сукупністю норм конституційного, адміністративного, земельного, кримінального та цивільного законодавства, які утворюють цілісний механізм правової охорони та забезпечення функціонування земель, захисту окремих об'єктів землекористування, визначають правові вимоги щодо суб'єктів правових земельних відносин. О. А. Вівчаренко розглядає питання безпеки земельних ресурсів, подає її класифікаційні критерії; визначає особливості земельно-правової відповідальності, аналізує поняття земельних правопорушень, розкриває роль правової ментальності особи, яка формується щодо землі та землекористування [63, с. 23-30].

Теоретичні узагальнення і нове вирішення наукової проблеми законодавчого забезпечення реалізації принципу законності крізь призму юридичних дефектів у механізмі земельно-правового регулювання суспільних відносин у сфері використання та охорони землі в Україні подані в наукових працях Т. О. Коваленко. Обґрунтовано ознаки та сформульовано визначення поняття «юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин», проведена їхня класифікація, визначено об'єктивні та суб'єктивні причини їх появи, запропоновано способи запобігання юридичним дефектам та доведена необхідність їхньої мінімізації шляхом усунення чи подолання. виходячи з особливостей окремих різновидів юридичних дефектів, що виявляються в процесі правового регулювання земельних відносин, досліджено загально-правові та спеціально правові засоби мінімізації юридичних дефектів земельно-правового регулювання. У нинішніх умовах немає економічних, соціальних і правових підстав для проведення чергової кодифікації земельного законодавства України, оскільки в державі не завершене формування земельних відносин, тривають судова й адміністративна реформи, не визначена правова доля мораторію на продаж

земель сільськогосподарського призначення, відсутня узгоджена система органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері регулювання земельних відносин [194, с. 20-23].

А. П. Шеремет зауважує, що правовий режим земель – це сукупність правових норм земельного та іншого законодавства, а його складовими є земельна правоздатність і дієздатність [536, с. 443].

На думку М. Гребенюка, правовий режим земель визначає порядок набуття земель у власність або оренду, користування земельними ділянками, укладання угод щодо відчуження земельних ділянок, права та обов'язки землевласників і землекористувачів тощо [124, с. 42].

На думку В. Д. Сидор, дати визначення поняттю «правовий режим» можна лише щодо земель, розташованих у межах території України, оскільки він спрямований встановити єдиний правовий простір лише в межах своїх державних кордонів [480, с. 29]. Це підтверджує положення ч. 3 ст. 18 ЗК України, відповідно до якого правовий режим за межами території нашої країни визначається законодавством відповідної країни [35].

Для реалізації положень земельного законодавства необхідні юридичні засоби, факти й акти реалізації, які характеризують правовий режим земель з динамічного боку. Отож, правовий режим земель можна визначити як особливий порядок правового регулювання поведінки учасників суспільних відносин у галузі використання та охорони земель, а також управління земельними ресурсами, що виражається в поєднанні юридичних засобів, спрямованих на забезпечення раціонального використання та охорону земель в інтересах усього суспільства і конкретних землевласників та землекористувачів [480, с. 29].

Ураховуючи позиції науковців земельного права України, Т. Г. Ковальчук зазначає, що правовий режим земель сільськогосподарського призначення доцільно розглядати як установлений чинним законодавством порядок, який визначає поведінку суб'єктів земельних правовідносин щодо земель сільськогосподарського призначення, що виконують екологічну,

економічну та соціальну функції як об’єкта права власності, користування, управління, відтворення і охорони, та захист їхніх земельних прав [197, с. 33].

Істотною особливістю сучасного правового режиму земель сільськогосподарського призначення є встановлення спеціального правового режиму для особливо цінних земель. Зазначимо, що на законодавчому рівні в Україні правомірно введено як об’єкт спеціального посиленого правового режиму категорію «особливо цінні землі». Зокрема, ст. 150 Земельного кодексу України дає розгорнутий перелік цих земель, і переважно йдеться про славнозвісні українські чорноземи різних видів [333, с. 174].

У навчальній літературі, зокрема, в підручнику «Земельне право України» за редакцією О. О. Погрібного та І. І. Каракаша, під правовим режимом розуміють установлений правовими нормами порядок і умови використання за цільовим призначенням земель усіх категорій і форм власності на землю, забезпечення та охорону прав власників землі та землекористувачів, здійснення державного управління земельними ресурсами, контролю за раціональним використанням землі та додержання земельного законодавства, ведення земельного кадастру, проведення землеустрою, моніторингу землі, справляння плати за землю і застосування юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства [92, с. 490].

Найзначніші дослідження сучасного стану та забезпечення правового режиму земель промисловості і промислових зон подані в наукових працях Н. Ю. Гальчинської [113, с. 234-235; 112, с. 1-20]. Зокрема, нею визначаються особливості правового режиму земель індустріальних парків типу «барунфілд» і «грінфілд», рекомендації щодо необхідності розроблення і прийняття спеціального закону «про правовий режим земель промислових зон у ринкових умовах» [112, с. 15].

Правовий режим земель з урахуванням цільового призначення земель, належності їх певним суб’єктам і правомочностей цих суб’єктів,

повноважень державних органів по управлінню землями та рис, притаманних цьому об’єкту навколишнього середовища, аналізує в своїх працях Н. В. Ільницька [183, с. 7].

Юридична природа правового режиму земель міжнародних транспортних коридорів, земель транспорту розкривається в працях В. В. Бондаря [52], Т. М. Гапотченко [114.].

Розвиваючи поняття правового режиму земель природно-заповідного фонду України, А. Й. Годованюк констатує, що поняття «правовий режим» цих земель містить у собі такі основні елементи: право власності на землю, інші права на землю, управління охороною та використанням земель, правову охорону земель та встановлення відповідальності за порушення законодавства [119, с. 8].

На основі аналізу правового режиму мисливських природних ресурсів Л. Р. Данилюк зазначає, що законодавство України містить велику кількість нормативно-правових актів, які регламентують відносини використання та охорони природних ресурсів. Із урахуванням особливостей природних ресурсів щодо кожних із них встановлено спеціальний правовий режим. Переважно він визначений окремим кодексом або законом. Проте здебільшого це стосується традиційних природних об’єктів (землі, надра, ліси, води, тваринний світ, рослинний світ, атмосферне повітря) та їх ресурсів. Натомість сьогодні виокремлюються природні ресурси, що характеризуються уніфікованим спеціальним правовим режимом, передбаченим декількома законами, підзаконними актами [132, с. 41]. Серед них можна виділити й ґрунти.

Особливості правового режиму, правового регулювання, використання, охорони та відтворення земель та ґрунтів подані в працях: Р. М. Басай [42, 20 с.], М. А. Дейнеки [134, 19 с.], Т. С. Кичилюк [190, 19 с.], О. В. Конишевої [203, 20 с.], А. Л. Місінкевич [279, 140 с.], Н. В. Мозальової [280, 20 с.], Т. К. Оверковської [302, 18 с.], Л. В. Ришкової [464, 17 с.], М. З. Романюк [466, 18 с.], С. В. Хомінець [523, 169 с.], А. С. І. Хом’яченко [520, 19 с.] та інших.

Дослідження проблеми правового регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні, проведені М. А. Дейнегою, засвідчили, що сукупність правових норм, які регулюють агромеліоративні відносини, складають правовий субінститут меліорації земель сільськогосподарського призначення і є комплексним міжгалузевим утворенням, що об'єднує у собі правові норми аграрного, економічного і земельного права України. Обґрунтовано необхідність доповнень до ст. ст. 21, 22 Закону України «Про меліорацію земель» щодо визначення суб'єктного складу виконавців меліоративних заходів. Аргументовано необхідність утворення спеціального органу виконавчої влади з питань меліорації земель, повноваження якого поширювалися б на всі види меліорації. Специфіка застосування юридичної відповідальності за правопорушення у сфері меліорації земель сільськогосподарського призначення полягає у комплексному характері самого правового субінституту меліорації земель сільськогосподарського призначення, що об'єднує в собі правові норми аграрного, економічного і земельного права України [134, с. 13-14].

Вирішення проблем організації земельного контролю та його чіткої правової регламентації, підвищення ефективності діяльності органів влади у сфері контролю за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення, їх взаємодії з правоохоронними органами у випадку виявлення правопорушень, здійснення ними запобіжної діяльності є визначальними чинниками підвищення його ефективності. У дослідженнях Т. С. Кичилюк набуло подальшого розвитку визначення державного контролю за використанням та охороною земель як цілеспрямованої, корисної, суспільно необхідної державної діяльності в галузі земельних ресурсів, результатом якої є запобігання й усунення порушень земельного законодавства, а також реальне зміцнення законності в земельній сфері. Визначено найважливіші чинники підвищення ефективності контролю за використанням та охороною земель сільськогосподарського

призначення, а також окреслено способи впливу на них. Земельний контроль має стати елементом механізму управління якістю земельних ресурсів, гарантією їхньої охорони, реалізацією правових норм, що регулюють ці заходи, способом забезпечення законності в державному управлінні охорони земельних ресурсів [190, с. 15-16].

Комплексне та всебічне дослідження проблем правового забезпечення деградації земель сільськогосподарського призначення висвітлене в працях О. В. Конишевої. З'ясовано, що поняття «деградація сільськогосподарських угідь» і «деградація ґрунтів» – тотожні. Розглядається можливість і доцільність покладання на винного в деградації земель відшкодування шкоди в натурі, що виражається у відновленні колишнього стану деградованих земель. Пропонується закріпити обов'язки власників землі та землекористувачів використовувати дані земельного кадастру, посилити контроль за витратою коштів, що надходять у державні та місцеві бюджети від сплати земельного податку її орендної плати, поставити за обов'язок власникам і землекористувачам земельних ділянок проводити екологічну експертизу проектів господарської діяльності, зменшити земельний податок, який повинен супроводжуватися посиленням відповідальності за розвиток деградаційних процесів на земельній ділянці [203, с. 17].

З'ясування особливостей та змісту правового регулювання моніторингу ґрунтів, процедури його здійснення, ефективності правового регулювання моніторингу ґрунтів у системі реалізації екологічного моніторингу подано в дослідженнях М. В. Мозальової. Виокремлюються два головні етапи розвитку моніторингу ґрунтів – організаційний і правовий. Установлено, що моніторинг ґрунтів є самостійним об'єктом досліджень як у фактичному розумінні, так і в правовому аспекті. Проведення моніторингу ґрунтів потребує правового регулювання і дасть змогу визначити цю процедуру як урегульовану нормами права систему повторних дій, спрямованих на отримання і передачу інформації про якісний стан ґрунтів органам державної влади і особам, зацікавленим в її отриманні, з метою її використання в

господарській діяльності і прийняття юридично значимих рішень щодо використання й охорони земель сільськогосподарського призначення. Правовідносини, що виникають при проведенні моніторингу ґрунтів, слугують різновидом земельних відносин, однак правовідносини, що пов'язані з організацією такої діяльності, будуть належати до різновиду адміністративних правовідносин. Юридичним фактом виникнення, зміни або припинення правовідносин із моніторингу ґрунтів треба вважати акти державних органів влади і органів місцевого самоврядування про запровадження, зміну або припинення діяльності з моніторингу ґрунтів [280, с. 14-15].

Дослідженнями Т. К. Оверковської запропоновано розглядати правову форму охорони земель в Україні від забруднення та псування як правове явище, що закріплене у правовій формі, має обов'язковий характер, сприяє реалізації правових вимог, приписів, повноважень, заходів, діяльності щодо збереження якісного стану земель та має відповідний вплив на вирішення проблем охорони земель від забруднення та псування. Проаналізовано розуміння правової форми охорони земель в Україні від забруднення та псування. Розкривається теоретичне розуміння відповідальності у сфері правової охорони земель в Україні від забруднення та псування, визначено особливості юридичної відповідальності у зазначеній сфері та підстави й особливості дисциплінарної, матеріальної, цивільно-правової, господарсько-правової, адміністративної, кримінальної та земельно-правової відповідальності у сфері охорони земель в Україні від забруднення та псування [302, с. 12-13].

Дослідження Л. В. Ришкової засвідчили, що особливо цінні землі є самостійним правовим явищем, якому притаманні певні особливості правового регулювання. Доцільно встановити у земельному законодавстві обов'язки для власників та користувачів земельних ділянок особливо цінних земель сільськогосподарського призначення, що забезпечуватиме посилену охорону цих земель. Пропонується вдосконалення правового регулювання

охорони та використання особливо цінних земель, а саме: внесення змін до ЗК України (закріплення поняття особливо цінних земель, уточнення цілей їхнього вилучення (викупу), аргументована необхідність прийняття та запропоновані окремі положення Закону України «Про консервацію земель», «Про особливо цінні землі» [464, с. 12-13].

Комплексне вивчення правового режиму використання та охорони техногенно забруднених земель в Україні подано в роботах Р. М. Басай. Визначено поняття «техногенно забруднені землі», виділено його ознаки та види. Поняття правової охорони техногенно забруднених земель в Україні розглядається в широкому та вузькому розумінні. Пропонуються заходи з правової охорони техногенно забруднених земель, які класифікуються за розробленими критеріями. Для вдосконалення чинного законодавства України в частині врегулювання відносин щодо правового режиму техногенно забруднених земель підтримано висловлене в юридичній літературі твердження про необхідність розробки спеціального закону «Про правовий режим використання і охорони техногенно забруднених земель», в якому слід закріпити наступні положення: поняття, види техногенно забруднених земель, особливості використання окремих територій техногенно забруднених земель; основні засади, органи та порядок здійснення функцій державного екологічного управління техногенно забрудненими землями; охорона техногенно забруднених земель; поняття і види правопорушень у сфері використання та охорони техногенно забруднених земель; види юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони техногенно забруднених земель тощо [42, с. 14-16].

У рамках землеохоронних відносин важливе значення має правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів. Дослідження С. В. Хомінець засвідчили, що з метою оптимізації правового забезпечення більш ефективної охорони і поліпшення якісних характеристик ґрунту та встановлення ступеня якісного удосконалення ґрунтової родючості в рамках правовідносин щодо

підвищення родючості ґрунтів слід розмежувати такі поняття, як «відновлення родючості ґрунтів», «відтворення родючості ґрунтів», «підвищення родючості ґрунтів». Відносини у сфері правового забезпечення підвищення родючості ґрунтів є особливим видом правових відносин. Суспільні відносини виходять за межі відносин, які складаються у сфері правової охорони ґрунтів, є самостійним різновидом суспільних відносин і за своєю юридичною природою належать до двох галузей права: земельного й екологічного. Відносини у сфері правового забезпечення підвищення родючості ґрунтів слід визначати як врегульовані нормами права публічні суспільні відносини, спрямовані на забезпечення позитивної зміни якісних характеристик ґрунту і доведення їх до стану, що за якісними показниками перевищує первинний, де одна сторона на основі правових норм та за допомогою правових, організаційних, економічних, виховних та інших заходів уповноважена забезпечити належну правову поведінку іншої сторони, а остання – в особі власника чи користувача (у тому числі орендаря) земельної ділянки зобов'язується виконувати вимоги першої сторони. Із метою вдосконалення правової регламентації відносин у сфері підвищення родючості ґрунтів автор пропонує встановити обмеження на право громадян вимагати виділення належної їм частини зі складу земельної ділянки сільськогосподарського призначення і аргументує необхідність розмежування управління спеціальної компетенції у частині контролю за здійсненням консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель за принципом приналежності земельної ділянки до певної категорії земель. Важливе значення надається сертифікації земель (ґрунтів) сільськогосподарського призначення при впровадженні органічних систем землеробства [523, с. 144-147].

Досліджуючи проблеми правової охорони земель оборони України, М. З. Романюк сформулював теоретичні положення щодо особливостей правового режиму земель оборони, а саме: можливість перебування земель оборони лише у державній та комунальній власності, можливість надання їх

визначеному колу суб'єктів для розміщення та постійної діяльності, використання земель оборони відповідними суб'єктами на праві земель. На законодавчому рівні пропонується визначити їх як землі для потреб оборони та безпеки. Учений подає визначення правового режиму земель оборони – встановлений нормами права порядок використання та охорони земель оборони, управління цими землями, спрямований на забезпечення діяльності з організації оборони держави та забезпечення її безпеки, який характеризується сукупністю прав, обов'язків та обмежень землекористувачів, повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування [466, с. 14-15].

Теоретичне узагальнення і вдосконалення механізму правового забезпечення рекультивації земель в Україні розкрито в монографії А. Л. Місінкевич, в якій обґрунтовано необхідність розроблення і прийняття Закону України «Про рекультивацію земель», в якому слід урегулювати організаційно-правові, фінансові, майнові, екологічні та інші відносини, пов'язані з рекультивацією земельних ділянок. Автор стверджує, що є достатньо підстав для того, щоб у системі земельного права України виокремити земельні рекультиваційні правовідносини як самостійний вид земельних правовідносин, які характеризуються особливостями об'єктного, суб'єктного складу та змісту, а також юридичними підставами та умовами їхнього виникнення, зміни та припинення.

Із метою підвищення ефективності правового регулювання земельних рекультиваційних правовідносин у сучасних умовах назріла потреба розробити і прийняти Закон України «Про Загальнодержавну програму щодо охорони та раціонального використання земель». Як зазначає А. Л. Місінкевич, одним із ефективних напрямів реалізації державно-правової політики з питань рекультивації повинно стати вдосконалення правових санкцій адміністративної, кримінальної та господарсько-правової відповідальності за порушення законодавства у сфері рекультивації земель [279, с. 113].

Актуальним завданням вітчизняної юридичної науки є дослідження правових проблем здійснення державного і самоврядного контролю за використанням та охороною земель в умовах ринкової економіки. У дослідженнях С. І. Хом’яченко обґрунтовано поняття та юридичну природу державного самоврядного та громадського контролю за використанням та охороною земель. Обґрунтовано необхідність прийняття Закону України «Про державний і самоврядний контроль за використанням та охороною земель», в якому будуть урегульовані: порядок здійснення громадського і самоврядного контролю, правовий статус їхніх органів, які здійснюватимуть контроль у даній сфері, та права, обов'язки та відповідальність їх посадових осіб; порядок призначення громадських інспекторів та їхні повноваження щодо здійснення контролю за використанням та охороною земель тощо [520, с. 9-10].

Установлений правовий режим усіх категорій земель єдиного земельного фонду недостатньо відображає наявні відносини з приводу ґрунтів, а отже, не забезпечує їх належного використання, відтворення та охорони [68, с. 64]. Наприклад, розглядаючи проблеми правового забезпечення охорони ґрунтів, М. Т. Разгельдєєв констатує, що діяльність і поведінка людей, пов’язана з ґрунтом, є самостійним об’єктом правового регулювання, оскільки ґрунт на земельних ділянках – самостійний об’єкт присвоєння, експлуатації та охорони. Тому необхідно встановити такий правовий режим використання земельних ділянок, за якого забезпечувалося би зберігання ґрунту для його використання за природним призначенням [459, с. 199].

Вирішення проблем раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів повинно базуватися не лише на технологічних, економічних та екологічних засадах, а й на нормах права. Цьому питанню важливого значення надавав у своїх наукових дослідженнях професор В. Л. Мунтян [283, с. 19]. На основі аналізу численних матеріалів із використання ґрунтів В. Л. Мунтян указує на байдуже ставлення до збереження ґрунтів, що завдало

шкоди земельним багатствам країни. Як зазначає вчений, на перший погляд законодавство забезпечує правове регулювання в сфері охорони ґрунтів, однак ці питання потребують істотного вдосконалення як законодавства, так і всієї організації охорони ґрунтів; наголошує на необхідності матеріальної відповідальності керівників господарств за стан ґрунтів. Аналізуючи причини незадовільної охорони ґрунтів, учений стверджував, що неналежним чином проводилася організація ґрунтозахисних заходів окремими відомствами. Він слушно наголошує, що навіть досконалі правові норми не зможуть самі собою забезпечити належної охорони ґрунтів. Тільки послідовне суворе і швидке застосування цих норм до порушників примусить їх поважати закон. Тому недопустимим є те, коли за величезної кількості порушень ґрунтозахисного законодавства до відповідальності притягаються одиниці. Відомча розпорошеність зусиль у боротьбі з псуванням ґрунтів вимагає створення спеціальної організації – Служби охорони ґрунтів, яка б здійснювала заходи і координувала зусилля відомств, пов'язаних із охороною ґрунтів. Але поруч із примусовими ґрунтозахисними заходами необхідно широко роз’яснювати населенню економічні переваги охорони ґрунтів [283, с. 25].

Важливого значення В. Л. Мунтян надає відповідальності за порушення законів і правил, що регулюють охорону ґрунтів, виокремлюючи адміністративно-правову, цивільно-правову і кримінально-правову відповідальність. На основі дослідження практики застосування законодавство про охорону земельних ресурсів, зокрема ґрунтів, учений констатує, що охорона земель (ґрунтів) у багатьох випадках є незадовільною, що свідчить про недосконалість земельного законодавства, серйозні недоліки в організації нагляду і контролю за застосуванням до порушників передбачених заходів правового впливу [284, с. 48].

Природовиробнича здатність ґрунту на земельних ділянках буває різною. Ступінь його експлуатації та збереження як необхідного елемента біосфери і можливість використання за призначенням мають бути виражені

правом. Правовий режим ґрунтів важливо встановлювати не у відриві від їхньої матеріальної основи – землі як простору і не за видами і суб'єктами права землекористування, а за земельними угіддями.

На основі сукупності ознак поняття «правовий режим» пропонуємо визначення правового режиму ґрунтів як установлений правовими нормами можливий та необхідний порядок належної поведінки і діяльності землевласників, землекористувачів, у тому числі орендарів, користувачів надр, органів державної влади та місцевого самоврядування щодо ґрунтів як до самостійного природного об'єкта і ресурсу, як до об'єкта права виняткової власності Українського народу, як до основного засобу виробництва в сільському і лісовому господарствах, як до об'єкта державного регулювання і управління, як до об'єкта еколого-правової охорони і захисту шляхом забезпечення здійснення системи заходів із їх раціонального використання, відтворення та охорони, включаючи застосування заходів юридичної відповідальності [68, с. 64].

Ключовою проблемою правового режиму виступає його класифікація за різними критеріями, яка дає змогу виокремити його окремі види. Для вивчення окремих правових режимів певних об'єктів часто використовують поняття «спеціальний правовий режим», «пільговий правовий режим», «правовий режим максимального сприяння» тощо. Однак характеристика окремих видів правових режимів не відтворює загальну картину різновидів юридичних режимів, але дає змогу визначити специфічні риси кожного та характер взаємозв'язку між ними.

На основі системного аналізу С. С. Алексєєв уперше виділив первинні та вторинні правові режими [16, с. 187]. Окрім того С. С. Алексєєв пропонує класифікувати правові режими на загальнодозвільні та спеціальнодозвільні, які утворюються поєднанням дозволів і заборон, є найпоширенішими і такими, що часто використовуються [16, с. 152]. Використовуючи своєрідні юридичні прийоми, С. С. Алексєєв виділяє техніко-юридичний режим і пропонує йменувати його режимом виключень [17, с. 357].

Н. І. Матузов і А. В. Малько виділяють поміж інших правових режимів ще й преференційні (пільгові) та обмежувальні (дискримінаційні) правові режими [256, с. 14].

Доцільним є поділ правових режимів на галузеві та внутрішньогалузеві (інституційні) правові режими, які мають свої різновиди залежно від галузі права. Вони можуть бути поділені на конституційні, адміністративні, земельні (за предметом правового регулювання), валютні, митні; на режим біженців, вимушених переселенців, осіб без громадянства (залежно від суб'єктів, стосовно яких установлюється правовий режим) тощо [495, с. 536].

Галузеві режими зумовлені предметом правового регулювання і відрізняються специфікою прийомів регулювання, дією власних галузевих принципів, характером виникнення, формування і реалізації галузевих прав і свобод, специфікою санкцій, інституційною ознакою – наявності галузі законодавства на чолі з кодифікованим актом [18, с. 256].

У науковій літературі та підручниках земельного права пропонується класифікувати правові режими. Правові режими регулювання характеризуються такими основними ознаками:

- вони встановлюються законодавством і забезпечуються державою;

- мають на меті специфічним чином регламентувати конкретні сфери суспільних відносин, виділяючи в часі і просторі ті чи інші суб'єкти й об'єкти права;

- є особливим порядком правового регулювання, який складається з юридичних засобів і характеризується певним їх поєднанням;

- створюють конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів окремих суб'єктів права.

Правові режими надають адекватності та гнучкості юридичній формі, дають їй змогу більш чітко визначати відмінність неоднорідних соціальних зв'язків, точніше реагувати і враховувати особливості різних суб'єктів і об'єктів, інших чинників, що належать до сфери дії права загалом.

Правовий режим земель сільськогосподарського призначення неоднорідний. Це спричинено видами таких земель та їхніми економічними та екологічними властивостями, юридичним статусом суб'єктів, які здійснюють використання зазначених земель, іншими об'єктивними причинами. Тому в науковій літературі земельного права прийнято виділяти загальний, особливий і спеціальний правові режими земель сільськогосподарського призначення [249, с. 299].

На основі аналізу правового режиму земель у земельному законодавстві України В. Д. Сидор пропонує запровадити поділ правового режиму земель на такі види: галузевий правовий режим (правовий режим земельного фонду, земель України); спеціальний правовий режим (правовий режим категорії земель); специфічний правовий режим (правовий режим виду земель певної категорії). У такому разі підставою для класифікації правових режимів стане економічне, господарське значення земель, їхнє цільове призначення [480, с. 30].

Питання класифікації правових режимів ґрунтів не розроблені. Окремі підходи щодо класифікації правового режиму ґрунтів висвітлюються в публікаціях автора даного дослідження [68, с. 36]. У них автор бере до уваги питання історії кодифікації земельного законодавства України, в якому ґрунти земельних ділянок виокремлено як об'єкт особливої охорони (с. 168 ЗК України) та наголошує на необхідносі встановлення їхнього особливого правового режиму [68, с. 36].

Із урахуванням наукових визначень поняття, змісту, ознак та класифікації правового режиму земель, пропонуємо таку класифікацію правового режиму ґрунтів:

залежно від предмета правового регулювання – конституційний, адміністративний, земельний;

за юридичною природою – галузевий – земельно-правовий;

за змістом – соціально-продуктивно-екологічний;

за суб'єктами – землевласники, землекористувачі, органи державної влади та місцевого самоврядування;

за функціями – особливого правового регулювання використання, відтворення та охорони;

за рівнем нормативно-правових актів, в яких вони встановлені, – національні, регіональні, муніципальні, локальні;

за сферами використання – внутрішньодержавні, міжгалузеві;

за способами регулювання – стимулюючий, обмежувальний.

Спільне в правовому режимі земель як території і правовому режимі ґрунтів полягає в тому, що ґрунти є приналежністю будь-якої частини земельного фонду. Відмінність же полягає в тому, що стосовно кожного виду ґрунту як конкретного природного тіла земельної ділянки чи угідь визначений певний правовий режим його використання, відтворення та охорони. Із огляду на це ґрунт може зі стану «природної складової земельної ділянки чи угідь» стати об'єктом правовідносин, що сприятиме його збереженню. У жодному нормативному акті ґрунти не визнаються самостійним об'єктом правовідносин [75, с. 102]. Тому очевидно, що для забезпечення належного їхнього використання, відтворення та охорони, впорядкування правоохоронних відносин необхідно прийняти Закон України «Про ґрунти та їх родючість». Цим офіційно буде визнано факт панівних суспільних відносин щодо ґрунтів, оскільки ґрунтовий фонд України є винятковою цінністю [68, с. 36].

Ґрунт – основа життя на Землі, оскільки він інтегрує в собі різні корисні властивості, виконує важливі екологічні функції, забезпечує економічні, соціальні, екологічні інтереси суспільства. Ґрунт характеризується відповідним диференційованим режимом залежно від його функціонального використання і цільового призначення. Виходячи з цих позицій, вважаємо, що ґрунти різних категорій земель, виділених ЗК України, є предметом правового регулювання. Правовий режим ґрунтів різних категорій земель будемо називати «правовим режимом ґрунтових ресурсів» –

це ґрунти земель сільськогосподарського призначення; ґрунти земель населених пунктів; ґрунти земель промисловості, транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення; ґрунти земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення; ґрунти земель лісового фонду; ґрунти земель водного фонду; ґрунти земель запасу.

Ґрунти земель сільськогосподарського призначення приналежні до земельних ділянок, які перебувають на праві власності або праві користування у фізичних і юридичних осіб та які відповідно до земельно-кадастрової документації використовуються для потреб сільського господарства або призначені для цієї мети. У класифікації ґрунтів ФАО такі ґрунти називають агроземами. Залежно від типу ґрунту, який використовують у сільському господарстві, вони будуть належати до відповідних типів ґрунтів: агрочорнозем, агрокаштанозем, агропідзол тощо.

До особливостей правового режиму ґрунтів земель сільськогосподарського призначення належать такі:

присутній принцип їхнього чіткого цільового використання;

розпорядчі функції управління у сфері ведення кадастру, моніторингу ґрунтів покладаються на уповноважені органи державної виконавчої влади;

ґрунти мають властиве лише їм функціональне призначення;

їх використання здійснюється в межах окремих видів сільськогосподарського та іншого виробництва, використання можливе на різних юридичних титулах: на праві власності (приватна, державна, комунальна), на праві користування, у тому числі на умовах оренди; можлива передача їх в постійне або тимчасове користування;

суб'єктами правовідносин у сфері використання, відтворення та охорони ґрунтів є громадяни та юридичні особи, які мають специфічні права і обов'язки щодо їх охорони і відтворення родючості, для них установлено особливий порядок дотримання обов'язків щодо відшкодування збитків і втрат сільськогосподарського виробництва, а також специфічні обов'язки щодо використання, відтворення та охорони меліорованих ґрунтів;

притаманний особливий порядок вилучення та викупу ґрунтів земель сільськогосподарського призначення для державних і громадських потреб;

установлено заборону вилучення особливо цінних продуктивних ґрунтів;

закріплено особливий порядок погодження питань, пов'язаних із вилученням ґрунтів земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб.

Отже, важливим аспектом правового режиму ґрунтів земель сільськогосподарського призначення є питання про правові форми їхнього використання і відтворення. Ґрунти земель сільськогосподарського призначення в Україні використовують на праві приватної, державної, комунальної власності і праві користування, у тому числі на умовах оренди.

Складовою правового режиму ґрунтів земель сільськогосподарського призначення є їхня правова охорона [22, с. 277]. В основі правової охорони лежить комплекс ґрунтозахисних, організаційних, науково-технічних і державно-правових способів, спрямованих на покращення властивостей і підвищення родючості ґрунтів, забезпечення дотримання вимог їхнього збереження та охорони відповідно до чинного законодавства.

До юридичних засобів використання, відтворення та охорони ґрунтів належать наступні: наявність нормативно-правових норм регулюючого характеру; проведення моніторингу ґрунтів; здійснення агротехнічної паспортизації ґрунтів; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства в цій сфері; застосування юридичної відповідальності за порушення вимог використання, відтворення та охорони ґрунтів.

Значну частку площі ґрунтів становлять ґрунти земель несільськогосподарського призначення. Це ґрунти земельних ділянок для різноманітного цільового використання, а саме: ґрунти підсобних господарств, городів, пасовищ, тепличного господарства, а також ґрунти для проведення різних видів соціальної, демографічної, економічної, природоохоронної рекреаційної, оздоровно-лікувальної, пізнавальної,

туристичної, спортивної, науково-дослідної, лісогосподарської, заготівельної діяльності, ведення мисливського господарства, водогосподарської та інших видів діяльності.

Правовий режим ґрунтів названих категорій земель поки що не розроблений, а відтак потребує свого розроблення з урахуванням світового досвіду та потреб існуючої практики чинного законодавства.

Важливе місце у правовому режимі ґрунтів земель несільськогосподарського призначення належить ґрунтам земель населених пунктів. Території, зайняті населеними пунктами (міста, селища міського типу, села), називають урбанізованими. За міжнародною класифікацією ґрунти урбанізованих територій називають «урбаноземи». Використання ґрунтів населених пунктів здійснюється відповідно до містобудівної документації, зокрема, генерального плану населеного пункту, детального плану території відповідного населеного пункту, проекту забудови території.

На праві загального та спеціального землекористування можуть використовуватися ґрунти земель загального користування і ґрунти земель спеціального користування.

Отже, правовий режим ґрунтів тяжіє до правового режиму земель, тому в основному визначається земельним правом, оскільки саме ця галузь права регулює широку сферу відносин у системі використання, відтворення та охорони ґрунтів. Водночас у земельному законодавстві хоча і зустрічається термін «правовий режим», однак зміст даної категорії не розкривається. Також немає чіткості у визначенні «правового режиму земель» і «правового режиму ґрунтів». Тому слушною є пропозиція Н. П. Барабаш про формулювання єдиного підходу до розуміння правового режиму земель та пропозиція закріпити в Земельному кодексі України норму-дефініцію, яка б розкривала поняття цієї категорії [41, с. 188].

Підсумовуючи вищевикладене, вбачається доцільним закріпити в ЗК України норму-дефініцію, яка б розкривала поняття терміну «правовий режим ґрунтів», зокрема, як встановлений нормами земельного й

екологічного законодавства диференційований порядок, що визначає поведінку суб'єктів земельно-екологічних відносин щодо земель і ґрунтів як до об'єктів права власності, права користування, управління, відтворення та правової охорони.

1.2. Ґрунти як об'єкт правового регулювання використання, відтворення та охорони

Для розкриття юридичних ознак поняття «ґрунти» доцільно брати до уваги, що вони мають й політичні, екологічні, економічні, соціальні та інші ознаки. Передусім, загально відомо, що їх використання, відтворення та охорона здійснюється в межах природокористування. Останніми роками поняття природокористування набуває розширеного тлумачення і його розглядають як систему тісно пов'язаних локальних, регіональних і глобальних заходів, в яких реалізується охорона природи, раціональне використання природних ресурсів та їхнє відновлення. Нова ідеологія природокористування потребує перегляду багатьох уявлень, що склалися з суто споживацьких позицій [104, с. 58].

Для землеробської науки і практики така метаморфоза уявлень про природокористування означає передусім переосмислення самого предмета й об'єкта землеробства, де ґрунт є базовим компонентом біосфери, а його поняття охоплюється поняттям «земля», яку розглядають не тільки як засіб виробництва, а й як компонент інших природних ресурсів, як атрибут суверенітету та державної незалежності.

Отож, екологічні ознаки ґрунтів характеризуються їхнім важливим місцем у структурі природних ресурсів України, зокрема, йдеться про кліматичні (переважно інсоляційно-теплові) і ґрунтові ресурси. При цьому перші не завжди стабільні, змінюються за роками і дуже важко піддаються управлінню. Фундаментальним природним ресурсом і природною

продуктивною силою за займаним простором, неперервністю залягання, стабільністю в часі, потужним енергетичним, хімічним і екологічним потенціалом визначено родючі ґрунти.

На правову характеристику екологічного стану земель і ґрунтів впливають значення таких понять, як «земля», «землі», «земельна ділянка», «ґрунтова суміш», «ґрунтова маса», «родючість ґрунту», «ґрунтовий покрив», «ґрунтові ресурси», «агроландшафт», «територія» та інше, що свідчить про їх тісний зв'язок.

Відтак, усі зазначені терміни виступають об'єктами земельних відносин, які охоплює предмет земельного права, де поняття «земля» є загальним, багатозначним та де його розглядають у різних ракурсах: важливий виробничий ресурс, основний засіб виробництва, предмет праці, просторовий базис для розміщення і розвитку всіх галузей господарства, угіддя, надра, середовище життя рослин, мікроорганізмів, тварин, людини, територія держави, синонім Всесвіту, соціальна інфраструктура, джерело задоволення матеріальних і духовних потреб людини тощо [104, с. 58].

Із погляду нової ідеології природокористування всі зазначені аспекти поняття «земля» повинні бути інтегровані на біосферній основі, оскільки землі слід розглядати як природно-територіальні комплекси в усій повноті ландшафтно-екологічних зв'язків. У разі будь-якого антропогенного втручання необхідно враховувати природні закономірності функціонування природно-територіального комплексу як ділянки географічної оболонки Землі. Отож, «землі» – це ділянки біосфери.

Землі є природно-територіальними комплексами, які характеризуються певними екологічними і соціально-економічними умовами (геологічними, геоморфологічними, кліматичними, літологічними, біоценотичними, соціально-інфраструктурними), які виконують різні функції: екологічні, господарські, соціально-економічні, ресурсні, рекреаційні тощо.

Землю як частину матеріального світу вивчають природничі науки. Юридичні аспекти поняття «земля» враховують той вихідний факт, що вона є

частиною природного середовища. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону земель», земля – поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, які органічно поєднані та функціонують разом з нею [421]. Термін «земля» вживають у різних галузях права та у відповідних галузях законодавства. У конституційному праві найчастіше під терміном «земля» розуміють певну територію, на яку поширюється суверенітет держави. У Конституції України [204] (ст.ст. 13, 14) і ЗК України [167] (ст.ст. 1, 5) задекларовано, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, що є юридичним свідченням публічно-правового визнання цього об'єкта природи. Отож, враховуючи унікальне значення землі, вона взята під охорону насамперед самої держави, що має суттєві юридичні наслідки.

Земля та інші природні ресурси є об'єктами права власності Українського народу, і кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами і власність не повинна використовуватися на шкоду людині та суспільству. Право власності на землю гарантується. В основі принципів земельного законодавства є поєднання особливостей використання землі як територіального базису природного ресурсу і основного засобу виробництва. У ст. 2 ЗК України зазначено, що об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї). Однак у значенні того, як земельна ділянка є об'єктом земельних відносин, не визначено, як об'єктом земельних відносин повинна бути земля як природний об'єкт і природний ресурс, тобто все те, що повністю визначається поняттям «ґрунт».

Тому, у контексті здійснення права власності на землю Українського народу, В. В. Носік стверджує, що земля як основне національне багатство – це розташована над надрами в межах державних кордонів частина земної поверхні з родючим шаром ґрунту, який використовується для виробництва у сільському господарстві абсолютної і додаткової вартості, що має розподілятися між сільським господарством, промисловістю і державою

через приватну і суспільну форми власності за об'єктивним природним законом прогресивного економічного розвитку суспільства, що забезпечує збереження і підвищення родючості ґрунту, відновлення людської праці і розширення відтворення капіталу з метою забезпечення потреб та інтересів кожного громадянина і всього Українського народу [297, с. 15]. На наш погляд, визначення поняття землі як основного національного багатства є надто перевантаженим.

Інші галузі права (адміністративне, цивільне, кримінальне) містять конкретні норми про охорону земель відповідними галузевими способами. Найчастіше при цьому в законодавстві фігурує термін «земля». Цей термін багатозначний. На думку В. В. Петрова, у взаємовідносинах із людиною земля виступає в комплексі екологічних, економічних, господарських, демографічних і політичних чинників [316, с. 30].

На відміну від інших об'єктів власності, земля є продуктом самої природи, вона виникла та існує незалежно від волі та свідомості людей, без будь-якого сприяння з їхнього боку. Це відрізняє землю від інших об'єктів права власності, створених працею людини, її виробничою діяльністю [102**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 136]. Як зазначає Г. О. Аксеньонок, земля є природною і необхідною передумовою всякого суспільного виробництва, у тому числі пов'язаного з розвитком сільського господарства, з використанням предметів природи і довкілля [9, с. 44].

Аналізуючи питання об'єкта земельних і цивільних правовідносин, Н. І. Титова стверджує, що ЗК України правомірно вирішив його на користь земельно-правової доктрини. У ЦК України [525] лише констатується право власності на землю (земельну ділянку) з відсильною нормою до іншого закону (ЗК України); визначаються суб'єкти права власності на землю (земельну ділянку), склад яких спеціалізується на земельному законодавстві. Це законодавство регулює також права й обов'язки зазначених суб'єктів [503, с. 12].

Із огляду на це погоджуємось з М. І. Васильєвою, яка наголошує, що «цивільно-правова атрибутивність прав на земельні ділянки та інші природні об'єкти відображає лише одну із можливих характеристик (речовинно-правову) і навряд чи вона є домінуючою, враховуючи наявність цілого ряду інших юридично значимих ознак, таких, наприклад, як екосистемна і життєзабезпечуюча значимість, природне походження, незамінність і невідновність» [58, с. 19].

Про це також говорить і С. О. Боголюбов, який загалом підтримує концепцію розвитку цивільного законодавства, яке зачіпає природоохоронну і природноресурсову галузі законодавства [50, с. 5].

Віднесення детальної регламентації земельних відносин до ЗК України є цілком правомірним явищем, оскільки землі не є майном (а саме майно є об'єктом цивільних відносин). Тому ЦК України регулює здебільшого не самі земельні відносини, а певні майнові відносини, похідні від них. Зокрема, це право власності на забудову земельної ділянки, самовільне будівництво, право на земельну ділянку у разі придбання будинку, будівлі чи споруди, що розміщені на ній, тощо. Землі сільськогосподарського призначення, а точніше – ґрунти мають унікальну природну (а не створену людиною) властивість родючості. Використання людиною цієї властивості в процесі сільськогосподарської праці є способом (джерелом) одержання продукції рослинного походження. При цьому ця праця не може бути реалізована «сама собою», а лише в процесі землевикористання, тобто органічного поєднання праці людини з природними функціональними даними ґрунтів і їхньою здатністю родючості. А оскільки праця тут виступає не ізольовано, відносини ці не можна вважати суто трудовими, вони є земельно-трудовими, і як такі вони не можуть регулюватися ані трудовим, ані цивільним законодавством, а переважно – земельним [171, с. 16]. Отож, про можливість застосування цивільного законодавства до земельних відносин йдеться лише в субсидіарному порядку.

Отже, поняття «земля» можна розглядати в трьох аспектах:

– в екологічному: земля – це природний об’єкт, складова частина довкілля;

– в економічному: земля – це природний ресурс, засіб виробництва;

– в майновому: земля – це об’єкт нерухомості.

У земельному праві термін «земля» більш тотожний терміну «територія», оскільки їй властиві кількісні, тобто територіальні (просторові) характеристики, оскільки вона обчислюється спочатку за площею, а потім за іншими показниками, зокрема родючістю [13, с. 81].

На думку Л. Б. Шейніна, який першим звернув увагу на неідентичність термінів «земля» і «ґрунт», закон не уточнює поняття «земля», зважаючи на його побутове значення. Водночас у побуті землею називають і верхній родючий шар земної поверхні, особливо на орних угіддях (тобто ґрунт) і ґрунти, що втратили ґрунтовий покрив (підґрунтя), і загалом будь яку тверду поверхню (за винятком льоду) – виходи скельних порід, піски, торфовища тощо. Окрім того, землею повинна вважатися і така поверхня, яка виходить з-під води, що її покривала, наприклад, у випадку пересихання рік, озер чи інших водойм. Керуючись цим розумінням, термін «земля» найзагальніше можна окреслити як будь-яку природну тверду поверхню, і в цьому випадку поняття «ґрунт» було б поглинуте поняттям «земля». Із такою логічною конструкцією можна було б погодитися, коли б ґрунти не відрізнялися від нижчих шарів земної поверхні, не змінювались під дією людини і не мали б унікальної властивості – родючості. Для земель, які використовуються в сільському чи лісовому господарстві, суттєве значення має ґрунтовий покрив. Коли ґрунти будуть змиті, розвіяні чи зіпсовані якимось способом, то земля в розумінні твердої поверхні залишиться, проте її господарська цінність знизиться або навіть буде зведена нанівець. Проте для цілей землеробства, лісівництва, луківництва ґрунти потрібні не лише як поверхня, але і як середовище для вирощування корисних рослин [95, с. 285].

На підставі аналізу нормативно-правових актів П. Ф. Кулинич констатує, що земельне законодавство орієнтувалося на повсякденне

значення слова «земля», під яким розуміють і верхній родючий шар земної кори, передусім сільськогосподарські угіддя, і ділянки, що втратили ґрунтовий покрив, і взагалі будь-яку тверду поверхню суші [260, с. 80].

Земельний кодекс України, регламентуючи відносини щодо земель сільськогосподарського призначення (ст. 19), правильно вживає юридичний термін «землі», а не «земля», як це простежується (не завжди виправдано) стосовно інших категорій земель [167]. Слід розмежовувати поняття «землі» і «земля». Масу землі вимірюють відповідними одиницями маси (тонами, кілограмами тощо), у той час як площу земель – гектарами (чи $м^2$, $км^2$ тощо). «Земля» – майновий, цивільно-правовий об'єкт. Поняття «землі» – це (немайновий) земельно-правовий, еколого-правовий, аграрно-правовий об'єкт. «Земля» – це відокремлена від природного середовища працею людини частина (маса) речовини, поміщена в якусь місткість (вагони, мішки, пакети тощо). Це частина матеріального світу, а не природно-екологічного середовища, що є органічно тісно взаємозв'язаною між собою сукупністю всіх природних компонентів. Зовсім інше юридичне змістове навантаження має термін «землі» (аналогічно – води). Під цим терміном слід розуміти саме природний компонент, не вилучений із довкілля, а органічно в нього вплетений, взаємодіючий із водами, лісами, атмосферним повітрям та іншими природними ресурсами [171, с. 12].

Із урахуванням зазначеного і тенденції розвитку земельного законодавства щодо визначення правового режиму окремих категорій земель (землі транспорту, промисловості тощо) Н. І. Титова пропонує застосовувати назву «Кодекс законів про землі України» замість «Земельний кодекс України» [500, с. 296].

Однак професор А. М. Мірошниченко у питанні про концепцію кодифікації земельного законодавства обстоює думку, за якою кодифікація повинна бути здійснена у вигляді прийняття класичного кодексу (а не у вигляді прийняття кодексу законів про землі, пакету законів чи екологічного кодексу). При визначенні концептуальних основ нового земельного кодексу,

на думку автора, у питанні охорони земель назріла гостра необхідність створити правові засади для нормативного встановлення мінімальних агротехнічних вимог до використання земель сільськогосподарського призначення [275, с. 13-14].

Його думку підтримує В. Д. Сидор, яка робить висновок, що здійснена кодифікація земельного законодавства сьогодні вже не відповідає тенденціям розвитку регулювання земельних відносин. Із метою якісного впорядкування земельного законодавства, забезпечення його погодженості та компактності, розчищення і звільнення від застарілих норм настав час для розробки нового ЗК України [480, с. 22].

Однак, як наголошує Т. О. Коваленко, сьогодні немає економічних, соціальних та правових підстав для проведення чергової кодифікації земельного законодавства України, оскільки в державі не завершене реформування земельних відносин, продовжується судова та адміністративна реформи, не визначена правова доля мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, формується єдина система реєстрації прав на землю та інші об’єкти нерухомого майна, завершуються процеси розпаювання колишніх земель колективної власності, відсутня узгоджена система органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері регулювання земельних відносин [192, с. 23]. Отже, вплив на удосконалення земельних відносин у нашій державі ЗК України зможе справити лише після усунення колізійних норм як засобу мінімізації юридичних дефектів та прийняття і введення в дію низки законів, які безпосередньо регулюватимуть відповідні ланки цих відносин.

Із запровадженням в Україні права приватної власності на землю, прийняттям ЗК України розмежування понять «земля» і «ґрунт» стало реальною необхідністю. Слід підтримати пропозицію Н. І. Титової, що юридичній термінології ЗК України слід надати більшої повноти та визначеності. Причому слід мати на увазі два різновиди цієї визначеності: 1) введення до кодексу окремого (першого) розділу, який би називався

«Основні поняття та терміни» і 2) визначення спеціальних понять у подальшому змісті кодексу. У зазначеному розділі слід, зокрема, дати визначення таких юридично різних понять, як земля, землі, земельні ділянки, ґрунти. У ЗК України вони вживаються не завжди адекватно їх юридичному змісту. Визначення спеціальних понять бажано давати в усіх статтях ЗК України, які цього потребують. У ньому це зроблено частково. Це стосується визначення понять категорії земель, нових правових інститутів, охорони земель тощо. Окремі з них, наприклад, визначення поняття земель сільськогосподарського призначення, потребують, на погляд Н. І. Титової, юридичної корекції. Зокрема, слід говорити не про землі, «надані» або «призначені» для потреб сільського господарства (ст. 22), а про землі, «придатні» для цих потреб за їх природними властивостями [502, с. 23].

Поняття «земля» і «ґрунт» не є однопорядковими і їх не можна ототожнювати. У практичному сенсі землю розуміють як двовимірне просторове утворення (має довжину і ширину). Ґрунт характеризується цими двома вимірами, але головним для нього є третій вимір – вертикальний: ґрунтовий профіль із вираженими і властивими тільки йому генетичними горизонтами, в якому зосереджений його біологічний потенціал (родючість), який не має аналогів і за умови правильного ставлення до ґрунту практично невичерпний.

Ґрунти належать до невідновних джерел природного середовища. Самоочищення їх практично не відбувається, а коли відбувається, то дуже повільно [488, с. 147].

Визначення поняття «ґрунт» дає ст. 1 Закону України «Про охорону земель» [421] – це природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості.

Аналізуючи визначення поняття «ґрунт», наведене у ст. 1 Закону [421], П. Ф. Кулинич констатує, що в земельних правовідносинах ґрунти як об’єкт

виступають у двох формах: як ґрунтовий покрив і як ґрунтова маса. Він вважає, що слід закріпити у законодавстві термін «ґрунтовий покрив». Під цим поняттям треба розуміти сформований на поверхні земної кори внаслідок природних процесів або діяльності людини ґрунтовий шар, який у поєднанні з землею (земельною ділянкою), на якій він розташований, функціонує як природний об'єкт, засіб аграрного чи лісогосподарського виробництва та операційний базис для відповідних видів суспільної діяльності [260, с. 82].

Однак із цим визначенням ми не можемо погодитися, оскільки ґрунтовий покрив – це поверхнева частина літосфери, перетворена дією фізичних, хімічних, біологічних чинників на складну впорядковану тривимірну структуру з рослинним покривом. Ґрунтовий покрив Землі – це багатофакторне утворення, яке відображає у своїй будові різні особливості природного середовища; його структуру характеризують склад, конфігурація і взаємне розміщення компонентів. Ґрунтовий покрив завжди був і залишається найважливішою природною виробничою силою суспільства і є засобом і предметом праці.

Аналізуючи поняття «ґрунтова маса», П. Ф. Кулинич стверджує, що це відокремлений від земельної основи (земельної ділянки) ґрунтовий покрив, який можна використати для нанесення на інші ділянки земної поверхні (земельні ділянки) з метою відновлення чи підвищення властивостей цих ділянок як елементів довкілля та засобу аграрного чи лісогосподарського виробництва, об'єктів рекреації тощо [260, с. 82-83]. Зауважимо, що автор визначення допустив низку неточностей. По-перше, «ґрунтова маса» – це не відокремлений від земельної ділянки ґрунтовий покрив, а ґрунт, взятий із поверхневих горизонтів ґрунтового профілю. По-друге, знятий ґрунт не може бути використаний для відновлення чи підвищення властивостей земельної ділянки, однак його можна використати для поліпшення властивостей ґрунтів або підґрунтя іншої земельної ділянки чи певної території. Питання зняття будь-якого ґрунту з певної поверхні і, зокрема, родючого шару, його

складування, нанесення на певні частини території та відновлення його еколого-продуктивних функцій потребує подальшого правового вирішення.

Очевидним є виокремлення поняття «ґрунтова суміш», яке відрізняється від поняття «ґрунтова маса». Ґрунтова суміш – це відокремлені чи забрані від природних частини ґрунтів, технологічно змішані і призначені для використання з різною метою, переважно як органо-мінеральні компости. На практиці, а також у деяких правових актах часто як поняття тотожне до «ґрунтова суміш» використовують термін «земля».

У низці публікацій ґрунти не завжди визнають самостійним об'єктом земельних правовідносин із огляду на те, що родючість властива тільки землям сільськогосподарського призначення, і тому поняття «земля» і «ґрунт» рівнозначні [248, с. 27].

Не можна погодитися з висловлюваннями Г. В. Чубукова, що «земля – це частина земної кори, розташована над надрами, яка має назву ґрунтовий шар або територія» [529, с. 43], а також В. К. Гуревського про те, що в юридичному значенні «земля – це поверхня, що охоплює шар ґрунту» [128, с. 112], адже ґрунт – це самостійне природно-історичне тіло зі своїми властивостями, яке утворює на поверхні землі ґрунтовий покрив, а не шар.

Термін «ґрунти» вужче за поняття «земля». Проте і цей термін не є однозначним. В одному розумінні – це самостійне природно-історичне тіло, а в іншому – засіб виробництва в сільському і лісовому господарстві. Ці два аспекти поняття взаємопов'язані, адже без природних чинників ґрунт не може бути засобом виробництва. Із огляду на це важливе значення має комплексна наука соціоекологія, яка вивчає весь комплекс природа – суспільство з усіма його складними взаємозв'язками.

Не всі земельні ділянки покриті ґрунтом, а саме в законодавчому визначенні земельної ділянки не вказано на наявність ґрунту (ст. 79 ЗК України). Як зазначає Н. Н. Мисник, «земельна ділянка – це така правова абстракція, за якою приховується земна поверхня, а не родючий шар ґрунту» [273, с. 58]. Це значно збіднює це поняття і, очевидно, необхідно говорити

про ґрунти земельної ділянки. Зазначимо, що ще на початку XVIII ст. відомий російський синолог Н. Я. Бічурін, описуючи рельєф того чи іншого регіону Китаю, вживав слово «земля»: рівна, похила, горбиста, а коли мова заходила про ґрунти, то вживав найчастіше «ґрунти земель» [47, с. 301].

Уперше в історії кодифікації земельного законодавства України «ґрунти земельних ділянок» виділено в окремий «об'єкт особливої охорони» (ст. 168 ЗК України) [167]. Тим самим ґрунти визнано самостійним об'єктом правових відносин, зокрема, охоронних. Земельна ділянка характеризується передусім кількісними показниками земель, зокрема, їхньою певною фіксованою локалізованою площею. Проте вона має і певні якісні показники та кадастрову оцінку. Ці положення притаманні ґрунтам земельних ділянок. Зазначимо, що юридична «прив'язка» поняття «ґрунти» до земельних ділянок не є вдалою, оскільки ґрунти властиві землям сільськогосподарського призначення як якісна характеристика (родючість) їхнього верхнього шару, а тому притаманна не лише вже гранично визначеним їх частинам (земельним ділянкам). Тому заслуговує на увагу визначення цього поняття Н. В. Ільків: «Земельна ділянка – частина земель, яка, будучи безпосереднім об'єктом земельних правовідносин, має фіксовану площу, межі, місце розташування, характеризується якісним станом, що відповідає її цільовому призначенню, та притаманним їм правовим режимом» [182, с. 8].

Отже, сьогодні, відповідно до ЗК України, об'єктами охорони і використання є: землі як природний об'єкт і природний ресурс (елемент довкілля); земельні ділянки і ґрунти земельних ділянок.

Основними ознаками ґрунтів є: 1) родючість ґрунту (це здатність задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатній кількості для їхнього нормального розвитку, які в сукупності є головним показником якості ґрунту, який є основним і незамінним засобом виробництва у сільському та лісовому господарстві); 2) невичерпність (за умови правильного ставлення до ґрунту він практично невичерпний); 3)

самостійне природно-історичне тіло – головне тіло природи, яке використовується людством протягом століть для існування (характеризується двома вимірами - має довжину і ширину, але головним для нього є третій вимір – вертикальний: ґрунтовий профіль із вираженими і властивими тільки йому генетичними горизонтами, в якому зосереджений його біологічний потенціал (родючість); 4) самостійний об'єкт правових відносин, зокрема, охоронних («ґрунти земельних ділянок» виділено в окремий «об'єкт особливої охорони» (ст. 168 ЗК України); 5) виконують екологічні функції (ґрунт є головним елементом біосфери і виконує санітарні функції, нейтралізатора і пуріфікатора відходів суспільства); 6) невідновність (ґрунти належать до невідновних джерел природного середовища, самоочищення їх практично не відбувається, а коли відбувається, то дуже повільно); 7) переміщеність (земельні ділянки, з яких зняли ґрунт, і ділянки, на які його перенесли, можуть бути розміщені в різних адміністративних районах і областях або природних зонах. У таких випадках ґрунтовий шар стає товарною продукцією, набуває властивостей транспортабельності, втрачає як елемент природи одну зі специфічних особливостей – постійність місця); 8) має свій простір, який зайнятий тільки ним і має свій час розвитку, не має генетичного коду. Біокосність ґрунту - не його недолік, а велика позитивна якість, у тому числі основного засобу виробництва у сільському господарстві; 9) характеризується високою рухомістю, просторовою непостійністю своїх компонентів, є каркасне біокосне тіло, що визначає його стійкість і використання в землеробстві і має постійні зв'язки і взаємозв'язки з іншими системами природи.

Поняття «ґрунти» в юридичному аспекті пов'язане з природною властивістю родючості, а отже, зі значенням їх як основного і незамінного засобу виробництва продукції сільського господарства.

У земельному законодавстві часто вживають термін «територія», ближчий до значення «земля», ніж до значення «ґрунти». У тих випадках,

коли першочергове значення має родючість ґрунтів, кількісні показники є вже другорядними.

Поняття «ґрунти» юридичне, притаманне лише землям сільськогосподарського призначення, які становлять пріоритетну категорію земель України. Водночас функціонування ґрунтів як головного засобу виробництва без землі поки що неможливе в широких масштабах. Із огляду на це ЗК України мав би дати юридичне визначення їхнього поняття, виходячи з того, що ґрунти – поверхневий родючий шар земель сільськогосподарського призначення (земельних ділянок, сільськогосподарських угідь), що характеризується наявністю в них гумусу – комплексу специфічних органічних речовин, які зумовлюють здатність забезпечувати необхідні передумови праці для вирощування сільськогосподарських культур (здатність родючості) [171, с. 14].

Основним ресурсним показником ґрунту є родючість. Родючий шар ґрунту – це верхній (гумусний) шар ґрунту зі сприятливими для росту й розвитку рослин властивостями, режимами та перебігом ґрунтотворних процесів. Ґрунти завдяки вмісту в них гумусу – органічної складової, яка утворюється в процесі біохімічного розкладу рослинних і тваринних решток та формує його родючість, – і є тим безпосереднім природним тілом і водночас специфічним об’єктом правових відносин, що зумовлюють родючість земель сільськогосподарського призначення (земельних ділянок, сільськогосподарських угідь) [171, с. 13]. Дійсно, наявність родючого шару ґрунту повинна виступати провідною ознакою при визначенні земель сільськогосподарського призначення і це повинно бути відображено в правовому визначені земель сільськогосподарського призначення об’єкта [523, с. 16].

Родючість ґрунту – це здатність задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатній кількості для їх нормального розвитку, які в сукупності є головним показником якості ґрунту (ст. 1 Закону України «Про охорону земель») [421]. Як бачимо, поняття

родючості в законодавстві тлумачиться через його якісні властивості. На підставі аналізу положення, закріпленого ст. 203 ЗК України, якість ґрунтів визначається за трьома показниками: 1) природними властивостями ґрунту; 2) набутими властивостями ґрунту; 3) ступенем забруднення ґрунту. Виходячи зі змісту цього положення та поняття родючості, наданого ст. 1 Закону України «Про охорону земель», якість ґрунту та його родючість – це тотожні поняття [523, с. 16].

У діючому земельному законодавстві і, зокрема, в ЗК України і Законі України «Про охорону земель» та в інших нормативно-правових актах використовуються поруч поняття «родючість» і «продуктивність». Поняття «родючість» законодавець використовує, коли мова йде безпосередньо про ґрунти, очевидно, маючи на увазі ґрунти земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Термін «продуктивність» застосовують щодо земель лісогосподарського призначення. Отож, термін «родючість» використовують для позначення характеристики ґрунту, а «продуктивність» – для характеристики земель. Із цього випливає, що законодавець указує на практичну неможливість існування родючого шару ґрунту на землях лісогосподарського призначення. Однак із таким твердженням не можна погодитися, адже природний процес формування ґрунту відбувається не лише на землях сільськогосподарського призначення, зокрема, лісова біота активно сприяє утворенню ґрунту. Із огляду на необхідність правової охорони і підвищення родючості ґрунтів необхідно пам’ятати, що в лісовому господарстві, особливо у випадку відновлення лісових насаджень, родючість ґрунту відіграє не менш важливу роль, ніж у рослинництві на землях сільськогосподарського призначення.

За визначенням, яке запропонував Л. І. Левін, продуктивність ґрунтів – це їхня здатність формувати врожай рослин, створювати можливість для існування тварин і мікроорганізмів [241, с. 49].

Ґрунти володіють багатьма різноманітними екологічними функціями, одна з найважливіших – ґрунт – основа біологічної продуктивності. В

екологічному значені біологічна продуктивність – це відтворення біомаси рослин, мікроорганізмів і тварин, що входять до складу екосистеми [181, с. 9-10].

У ґрунтознавстві терміни «біопродуктивність» і «родючість» ґрунтів відрізняються між собою. Продуктивність ґрунтів виражається кількістю вирощеної продукції, тобто має економічний характер, а родючість – це властивість ґрунтів, якій притаманні природні або набуті ґрунтові показники, тобто має екологічну спрямованість. Однак на продуктивних ґрунтах можна отримувати незначний вихід продукції з одиниці площі всього землекористування, якщо використовувати ґрунт і його родючість нераціонально.

У ґрунтознавчій літературі висловлювалась думка про доречність заміни категорії «родючість ґрунту» на «біопродуктивність ґрунту». Це дало б більш чітке розуміння процесів ґрунтоутворення, а також способів управління ними. Запропоновану науковцями пропозицію не підтримали спеціалісти земельного права. Так, М. В. Шульга констатує, що поняття «родючість ґрунтів» відрізняється від категорії «біопродуктивність ґрунтів», оскільки охоплює процеси, які характеризують ґрунт не лише як природний ресурс, а ще як автономний об’єкт природи з притаманними йому властивостями і закономірностями розвитку [539, с. 122]. Дійсно, закріплення в земельному законодавстві категорії «біопродуктивність ґрунтів» створило б підстави для подальшого визнання ґрунту як самостійного природного й господарського об’єкта [523, с. 17].

Отже, пропонуємо наступне юридичне поняття «*ґрунт*» – це важливий природно-історичний органо-мінеральний компонент будь-якої категорії земель, що є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості, з огляду на це ґрунт виступає об’єктом права власності та користування, об’єктом державного регулювання, охорони і захисту.

Виходячи з вищенаведеного поняття, можна констатувати, що за своєю значимістю ґрунти можуть виступати самостійним об’єктом екологічних, земельних, аграрних та природоресурсних правовідносин.

У літературі вже пропонувалась видова характеристика ґрунтів як самостійного об’єкта екологічних правовідносин. Ними, зокрема, визначені такі: еколого-географічні – ґрунти це природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори; еколого-соціальні – ґрунти є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, є основою життя та розвитку людства; еколого-економічні – ґрунти наділені якісною властивістю – родючістю, що дозволяє розглядати їх як основний і незамінний засіб виробництва сільськогосподарської продукції. Тому поняття «ґрунту» як самостійного об’єкта еколого-правових відносин повинно широко застосовуватися в екологічному праві України [71, с. 347].

Як уже було зазначено, однією з новел земельного законодавства стало розмежування понять «земля» і «ґрунт». Однак у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» [423], у ст. 5, серед об’єктів правової охорони навколишнього природного середовища ґрунти не зазначено. Ґрунт, будучи поверхневим шаром землі, тісно пов’язаний з нею, і власник отримує землю разом з ґрунтом. Тому охорона ґрунтів полягає передусім у збереженні їхнього біологічного різноманіття, фізико-хімічного складу і структури, тобто всього, що визначає родючість ґрунту. Відтак вважаємо доречним таке доповнення до ст. 5 Закону: «Об’єктами правової охорони навколишнього природного середовища є земля, ґрунти, надра та інші компоненти природного середовища. Рідкісні ґрунти або ґрунти, які перебувають під загрозою зникнення, підлягають особливій охороні».

Зазначимо, що на підставі дослідження існуючого різноманітного понятійного апарату у сфері використання, відтворення та охорони ґрунтів, який має визначену загальнонаукову специфіку, можна зробити висновок про необхідність його розробки і правового закріплення.

Так, за приклад законодавчого впровадження окремих термінів можна взяти об'єктивну ситуацію, коли негативний вплив природних процесів та антропогенної діяльності на ґрунтовий покрив призвів до погіршення його якостей. Тому в ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [352] закріплюється поняття «псування земель» – це порушення природного стану земель, яке відбувається без обґрунтованих проектних рішень, погоджених і затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, у тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог установленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їхню природну родючість.

Тому ми підтримуємо думку Т. К. Оверковської, яка пропонує уточнити поняття «псування земель», виклавши його у такій редакції: псування земель – це негативна зміна якісних характеристик земель, що відбувається шляхом протиправної дії чи бездіяльності суб'єктів щодо землі або внаслідок впливу природних явищ чи катастроф, і зумовлює зниження природно-господарської цінності земель та приведення їх у стан, непридатний для подальшого використання за цільовим призначенням [301, с. 39].

Як відомо, для сільськогосподарського використання придатні земельні ділянки, яким властива родючість. Утрата родючості означає, що землі сільськогосподарського призначення стали непридатними для використання за цільовим призначенням. Тут псуванню підлягає саме верхній родючий шар землі, тобто ґрунт. Проте зіпсувати можна не тільки землі сільськогосподарського призначення, а також землі інших категорій – землі житлової та громадської забудови, промисловості, транспорту, водного фонду тощо. Для використання їх за цільовим призначенням не потрібна

наявність родючості, вони слугують просторовим базисом для розміщення різноманітних об’єктів, забезпечення їх функціонування, задоволення різноманітних потреб населення. Якщо внаслідок протиправних дій наступає така якісна зміна поверхні земель, яка призводить до непридатності використання їх за цільовим призначенням, очевидно, тут йдеться про псування земель. Отже, предмет псування – земна поверхня будь-яких категорій земель незалежно від наявності поверхневого родючого шару на них.

Непридатність використання земель за цільовим призначенням – це неможливість такого використання. На наш погляд, непридатність означає, що землі неможливо використовувати за цільовим призначенням, указаним у державному земельному кадастрі та правоустановчих документах на землю. Особливо значне псування земель відбувається внаслідок сільськогосподарського використання, де предметом псування виступає ґрунт – основа виробництва. Тому, окрім поняття «псування земель», необхідно застосовувати і поняття «знищення родючого шару ґрунту».

Псування землі є не тільки порушенням земельного законодавства, а й законодавства про охорону довкілля. Воно належить до екологічних правопорушень, тобто винних, протиправних дій, які порушують природоохоронне законодавство, завдають шкоду навколишньому природному середовищу та здоров’ю людини. Водночас псування землі стосується й економічних інтересів землевласників, землекористувачів та держави. Тому його умовно можна вважати порушенням еколого-економічного характеру.

Отож, *псування* землі (в т. ч. ґрунтів) – це протиправний вчинок (дія чи бездіяльність), який призводить до зміни земної поверхні на певній ділянці чи сукупності ділянок, що виявлені постійно чи тимчасово, повністю або частково непридатними для використання за цільовим призначенням і дозволеним використанням. Отже, псування землі (в т. ч. ґрунтів) – це правопорушення.

До псування земель належать: пошкодження і руйнування поверхневого родючого шару землі (в т. ч. ґрунту), забруднення, виснаження, засмічення, засолення, підтоплення, затоплення та захаращення (ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»).

Однією з основних і поширених причин пошкодження і руйнування земельних угідь є ерозія ґрунтів, яка зазвичай є результатом порушення вимог законодавства про охорону земель, агротехнічних, меліоративних та інших правил. Із метою захисту земель від ерозії та зсувів було розроблено ґрунтозахисну контурно-меліоративну систему землеробства та спроектовано і впроваджено основні складові ґрунтозахисної контурно-меліоративної системи землеробства на площі понад 8,2 млн. га сільськогосподарських угідь. Для зменшення ризиків розвитку ерозійних процесів здійснено будівництво протиерозійних валів-терас, валів-канав, валів-доріг у 1995 році загальною протяжністю 156,8 км, у 2005 р. – 11,3 км, у 2011 р. – 3,1 км, а будівництво протиерозійних ставків (накопичувачів твердого стоку) загальною площею 190,7 га [185, с. 6].

Науковцями ННЦ «Інститут ґрунтознавства і агрохімії імені О. Н. Соколовського» розроблені критерії, показники і нормативні оцінки впливу ерозії на стан земельних ресурсів [170, с. 36-65].

Власники земельних ділянок та землекористувачі, в тому числі орендарі, зобов’язані здійснювати ґрунтоохоронні заходи з метою запобігання погіршенню якісного стану своїх ділянок та якісного стану суміжних земельних ділянок і довкілля загалом (ст. 35 Закону України «Про охорону земель»). Тому пошкодження і руйнування поверхневого родючого шару землі може бути результатом не тільки протиправної дії, а й бездіяльності. Бездіяльністю, наприклад, вважається невжиття встановлених законом заходів із запобігання ерозії ґрунтів.

Як один із видів псування в юридичній літературі розглядають забруднення земель. Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [352] закріплює, що забруднення земель

– це накопичення в ґрунтах і ґрунтових водах унаслідок антропогенного впливу пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних або якісних змін. Однак Т. К. Оверковська уточнює, що забруднення земель становить зміни якісного та кількісного стану земель, які сталися під впливом господарської діяльності або інших антропогенних навантажень, внаслідок проникнення в землю забруднюючих речовин, вміст яких перевищує природний фон [301, с. 39].

У ст. 1 Закону України «Про охорону земель» закріплюється поняття «забруднення ґрунтів» – це накопичення в ґрунтах речовин, які негативно впливають на їхню родючість та інші корисні властивості [421].

Забруднення класифікують за природними об’єктами, за галузями економіки. За походженням забруднення поділяють на природне й антропогенне, за видом – на хімічне, фізичне і біологічне. Особливо небезпечне для всього живого хімічне забруднення токсичними і радіоактивними речовинами [516, с. 56].

Забруднення земель (в т. ч. ґрунтів) – один із видів забруднення навколишнього природного середовища. При цьому забруднення земель (в т. ч. ґрунтів) у сільському і лісовому господарстві засобами хімізації характеризується збільшенням їх вмісту вище гранично допустимих концентрацій у ґрунті. У проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» поняття забруднення ґрунтів трактується як накопичення в ґрунтах речовин, які негативно впливають на їхню родючість та інші корисні властивості (ст. 1).

Гранично допустима концентрація забруднюючих речовин – це максимально допустима кількість забруднюючих речовин у ґрунтах, яка не спричиняє негативних екологічних наслідків для їхньої родючості, загального стану довкілля, якості сільськогосподарської продукції та здоров’я людини (ст. 1 Закону України «Про охорону земель»).

Традиційно вважається, що забруднення земель може відбуватися як в активній формі (дія), так і пасивній (бездіяльність). Дія полягає у внесенні на поверхню землі (в т. ч. ґрунту) токсичних, хімічних і біологічних речовин понад допустимі норми. Бездіяльність виражається у недотриманні правил поводження з токсичними, хімічними або біологічними речовинами особою, в чиї обов'язки входить виконання таких правил під час виробництва, використання, зберігання, транспортування, утилізації та поховання таких речовин.

Поняття «забруднення» та «псування» земель – це дві співвідносні категорії, які різні за своїм змістом і яким притаманні як однакові, так і різні ознаки. Проте більш широким за своїм змістом слід вважати поняття «псування» земель. «Забруднення» – є складовою поняття «псування» земель, або ж способом псування. Поняття інших видів псування землі земельне законодавство не розкриває. Визначення понять засмічення, виснаження, підтоплення, затоплення, захаращення земель і ґрунтів виробили наука і практика.

Так, засмічення земель (в т. ч. ґрунтів) – накопичення на земній поверхні чужорідних тіл [476, с. 157]. Засмічення відрізняється від забруднення тим, що у разі засмічення земельних угідь у ґрунт не проникають шкідливі речовини. На поверхні землі накопичуються тверді нерозчинні предмети (наприклад, каміння). Це спотворює зовнішній вигляд земельних ділянок, перешкоджає їх використанню. Припускаємо, що поняття «засмічення земель» ідентичне за змістом поняттю «захаращення земель» [99]. У проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» під засміченням розуміють накопичення у родючому шарі ґрунту або на його поверхні сміття, різного роду наносів, побутових, промислових та інших відходів, що призводять до забруднення довкілля (ст. 1).

Під захаращенням земель розуміють накопичення (складування) на земельних ділянках комунально-побутових відходів, відходів виробничої діяльності підприємств і транспорту, зрубаних залишків на просіках і лісових

ділянках, складування будівельних матеріалів, обладнання та інше в непередбачених для цих цілей місцях [540, с. 157]. Шкідливі речовини, які входять до складу відходів виробництва і споживання, вступають у хімічні реакції, що призводить до забруднення землі. Отже, захаращення земельної ділянки в деяких випадках є причиною її забруднення хімічними речовинами.

Виснаження ґрунту – це збіднення ґрунту елементами живлення рослин унаслідок тривалого вирощування однієї і тієї ж сільськогосподарської культури та зниження його біопродуктивності [151, с. 133].

Засмічення (захаращення) землі і виснаження ґрунту є наслідком протиправних дій [505, с. 215]. Вважаємо, що вони здатні виникнути і внаслідок бездіяльності, коли власник землі та землекористувач не вживає заходів, спрямованих на запобігання засміченню і виснаженню ґрунту, нераціонально його використовує.

Унаслідок протиправних дій у вигляді затоплення певна земельна площа покривається водою. Підтоплення – підняття ґрунтових вод під впливом такого протиправного підвищення рівня води у водоймах [151, с. 98.]. Підтоплення спричиняє заболочування, перезволоження та інші шкідливі процеси. Заболочування ґрунтів – це зміна водного режиму, яка полягає в тривалому перезволоженні, підтоплені і затопленні ґрунтів, що негативно впливає на родючість [150, с. 22]. Унаслідок заболочування змінюються окисно-відновні режими ґрунту, в ньому накопичуються оксиди заліза і нерозчинні хімічні сполуки, через що ґрунт стає неродючим.

Унаслідок засолення на поверхні землі або в глибоких горизонтах ґрунту з’являється значна кількість розчинних у воді мінеральних солей, що пригнічує розвиток культурних рослин, а також призводить до непридатності використання земельних ділянок за цільовим призначенням.

На нашу думку, заболочування і засолення ґрунтів виникає не тільки у разі протиправних дій, а й бездіяльності у випадку невжиття землекористувачами заходів, спрямованих на запобігання цим шкідливим процесам.

Отож, наслідками пошкодження або знищення верхнього родючого шару землі, його виснаження, забруднення, засмічення (захаращення), заболочування, засолення є погіршення якості землі і непридатність її для використання за будь-яким цільовим призначенням, не тільки сільськогосподарським. Отже, поняття «псування» виступає родовим для перерахованих видів понять.

Потребує законодавчого і наукового уточнення поняття «отруєння землі». Отруєння ґрунтів – це надходження в ґрунт мікроорганізмів, які можуть спричинити епідемії та епізоотії у живих істот [151, с. 60.]. Однак правильніше вживати термін «зараження», що є типовим для характеристики діяльності небезпечних біологічних організмів. Вважаємо, що зараження – один із видів псування землі, оскільки в результаті проникнення в неї шкідливих мікроорганізмів земельні ділянки стають постійно або тимчасово непридатними для використання за цільовим призначенням.

Припускаємо, що отруєння також виступає одним із видів псування землі і більш небезпечним ступенем забруднення, адже забруднення також спричиняє погіршення якості землі (в т. ч. ґрунтів) і непридатність її для використання впродовж тривалого часу. Отож, необхідно уточнити визначення видів псування землі, в тому числі ґрунтів, залежно від способів його здійснення, у Законі України «Про охорону земель» [421].

Зазначимо, що останнім часом простежується тенденція роздільного правового регулювання охорони і використання ґрунтів та охорони і використання земель. Тому у проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» зроблено спробу на законодавчому рівні розділити соціально-економічні поняття «земля» і «земельні ресурси», «ґрунти» і «ґрунтові ресурси», визначити низку інших понять: «родючість ґрунтів», «деградація, забруднення, засмічення, порушення ґрунтів, їх відновлення, охорона і відтворення ґрунтів». Однак у проекті закону немає дефініції «захаращення, отруєння, зараження, засолення, заболочування, підтоплення і затоплення ґрунту», що потребує відповідного впровадження.

У свідомості пересічної людини ґрунтові ресурси ототожнюються із земельними ресурсами, що обмежує уявлення про ґрунтові ресурси лише сільськогосподарським їх значенням і віднесенням до земельних відносин. Переважно поняття «земельні» і «ґрунтові» ресурси часто вживають як синоніми, а облік ґрунтових ресурсів проводять у термінах площинної оцінки ґрунтових відмін. Проблема лише полягає в тому, що в чинному законодавстві поняття «ґрунтові ресурси» прямо не закріплене, а об'єктом земельних відносин фактично є земельна ділянка, і тому не пояснено, хоча і задекларовано, як об'єктом земельних відносин виступає земля в якості природного об'єкта і природного ресурсу. Це спричиняє применшення значення ґрунтових ресурсів в економіці країни і повсякденному житті, що в свою чергу призводить до деградації земель та невпинного зменшення ґрунтових ресурсів.

Однак державні природоохоронні та господарські агентства, служби все ще не переконані в необхідності ширших і більш сучасних методів обліку ґрунтових ресурсів, за винятком причетних до сільського господарства і земельних відносин. Не враховується і значення функції ґрунтів у біосфері і щоденній практиці природокористування. Тому важливим в умовах ринкової економіки є обстоювання економічної значимості ґрунтових ресурсів, проведення такої оцінки ґрунтів, яка дала б змогу порівнювати у вартісному вираженні якість і кількість ґрунтових ресурсів з урахуванням не лише споживчої вартості сільськогосподарських угідь, а й значення ґрунтів для сталого функціонування та відновлення наземних екосистем і угруповань живих організмів, включно з життям людини.

Як уже зазначалося, поняття ґрунтових ресурсів тематично й історично пов'язане з поняттям земельних ресурсів. У концентрованому вигляді паралелізм цих двох понять знайшов відображення у визначенні, яке міститься у Словнику природокористування: «Ресурси ґрунтово-земельні – ресурси всіх сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і т. п.)

або всього ґрунтового покриву поза залежністю від форм його використання» [462, с. 35].

У ЗК України поняття «земельні ресурси», на жаль, не закріплено. Визначення поняття «ґрунт» також немає. Водночас у ЗК України є визначення поняття «земельна ділянка» – «це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами» (ст. 79 ЗК України) [167]. Як уже зазначалось, у цьому визначенні не згадано про «ґрунт». Однак у цій же статті в пункті 2 говориться, що «право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (ґрунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться».

Поняття «земельні ресурси» в науковій літературі не має однозначного трактування. Фахівці природничих і аграрних наук наводять таке визначення: «Земельні ресурси – це сільськогосподарські землі та інші земельні ділянки, які використовуються або можуть бути використаними при сучасному рівні розвитку продуктивних сил суспільства в різних галузях діяльності людини» [312, с. 16]. «Землі, придатні для життєдіяльності людини, а також землі, зайняті природними екосистемами, називаються земельними ресурсами» [58, с. 21].

В юридичній літературі земельними ресурсами називають сукупний природний ресурс поверхні суші як просторовий базис розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві [163, с. 8].

Виходячи з визначення поняття «земля» як природно-територіального комплексу, який характеризується певними екологічними та соціально-економічними умовами (геологічними, геоморфологічними, кліматичними, літологічними, біоценотичними, соціально-інфраструктурними) і виконує різні функції (екологічні, господарські, соціально-економічні, ресурсні, рекреаційні тощо), можна констатувати, що земля – це ділянка біосфери, а ґрунт – її базовий компонент, необхідний для функціонування екосистеми.

Цілком очевидно, що багатофункціональність ґрунтів, різнорідність їхніх властивостей визначає можливість використання їх не лише для сільського господарства. Більше того, експлуатація ґрунтів не лише в сільському господарстві часто знижує можливість їхнього використання в інших якостях, що знижує їхню господарську цінність як багатоцільового ресурсу.

Обмеження змісту поняття «ґрунтові ресурси» суто сільськогосподарським значенням, применшення значення ресурсів органічної речовини ґрунтів, живої фази, хімічних елементів тощо ставить під сумнів можливості людства продуктивно і раціонально використовувати цей ресурс [73, с. 76].

Виходячи з поняття ґрунту як природно-історичного тіла, потрібно звернути увагу й на інші властивості ґрунтів, які можна розглядати як ресурсні. Тому необхідно звернутися до поняття «природні ресурси», яке використовується в екологічному праві.

У Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» [423] визначення поняття «природні ресурси» не закріплено, однак у ст. 5 цього Закону констатується, що державній охороні та регулюванню використання на території України підлягають навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів, природні ресурси як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в народному господарстві у даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ, ландшафти й інші природні комплекси).

У природничій науці поняття «природні ресурси» трактується більш широко. Н. Ф. Реймерс трактує термін «природні ресурси» у такий спосіб:

– «це природні об’єкти і явища, які використовуються тепер, у минулому і майбутньому для прямого і непрямого вживання, сприяють створенню матеріальних багатств, відтворенню трудових ресурсів, підтриманню умов існування людства і підвищення якості життя (ресурси вигод, естетичні ресурси, у тім числі феномени природи)»;

– «це тіла і сили природи (природні блага), суспільна користь яких позитивно або негативно змінюється в результаті трудової діяльності людини; які використовуються (або потенціально придатні для використання) як засоби праці, джерела енергії, сировини і матеріалів, безпосередньо як предмети споживання, рекреації або джерела інформації про навколишній світ. При цьому зміна стану цих тіл і сил (явищ) природи в процесі їхнього використання прямо або опосередковано зачіпає інтереси господарства зараз або в майбутній перспективі» [462, с. 54].

Природні ресурси – це компоненти природного середовища, які використовують (або які можуть бути використані) для задоволення потреб людства. Характеризуються певними властивостями, складом, кількісними та якісними показниками, швидкістю природного утворення та розпаду, зміни окремих параметрів тощо. Це частина природного капіталу, що становить реальну або потенційну економічну (господарську) вартість, суспільну або культурну цінність [151, с. 195].

Ґрунтові ресурси разом із іншими багатоцільовими природними ресурсами володіють тою чи іншою мірою практично всіма названими якостями і відповідно до цих якостей можуть бути поділені на дві основні групи: речовинні (синонімами може бути: субстантивні, матеріальні) і функціональні.

До речовинних ґрунтових ресурсів зачисляють: 1) усі ті компоненти, які складають ґрунт і мають самостійну ресурсну цінність або ресурсний потенціал. Найяскравішим прикладом таких ґрунтових ресурсів є ґрунтовий гумус, або «гумосфера планети», яку називають «коморою органічних речовин і енергії»; 2) ті речовинні ресурси ґрунту, які не є винятково результатом ґрунтотворення (жива фаза ґрунту, мінерали у ґрунтах, хімічні сполуки, ґрунтова волога тощо). Однак цей тип ресурсів може бути складовою й інших багатоцільових ресурсів (водних, атмосферних тощо); 3) у тих випадках, коли з погляду споживацьких якостей не можна виокремити речовинні чи функціональні складові ґрунтових утворень, в якості третьої

підгрупи речовинних ґрунтових ресурсів розглядають саме ґрунти і ділянки з ґрунтовим покривом як унікальні і цілісні біокосні системи, наприклад, використання ґрунтів як об’єктів охорони в заповідниках.

До функціональних ресурсів ґрунтів належать найвідоміші й експлуатовані ресурси родючості ґрунтів. Оцінюючи прояв ґрунтами функціональних споживчих якостей, на відміну від випадку речовинних ресурсів, ґрунти завжди слід розглядати як цілісні системи.

Перелік ресурсних характеристик ґрунтів, пов’язаних із виконанням ними біогеоценотичних (екосистемних) і глобальних функцій (екосистемних послуг), містить такі ресурси прямого і непрямого вжитку.

До ґрунтових ресурсів прямого вжитку належать такі: ресурси родючості і біопродуктивності, місце поселення людей та тваринних і рослинних організмів, розміщення виробничих та інших об’єктів, сорбції і перетворення забруднювачів і токсинів.

До ґрунтових ресурсів непрямого вжитку належать такі: ресурси підтримання біологічного різноманіття, захисту і регулювання складу літосфери, гідросфери, атмосфери, енергетичного балансу планети тощо.

Виділяють ще особливу ґрупу культурно-естетичних та інформаційних ресурсів ґрунтів, не пов’язану з прямою чи побічною експлуатацією компонентів і/або функцій ґрунтів, які мають (або можуть мати в майбутньому) значення для культурного життя суспільства.

Виходячи з вищенаведеного ґрупування, можна констатувати, що термін «ґрунтові ресурси» дещо вужчий за розмірами поняття, ніж «земельні ресурси», яке включає не лише ґрунти, а й підґрунтя, ґрунтові води, рельєф, рослинність та інші компоненти, розташовані в межах певних земельних ділянок. Однак поняття «ґрунтові ресурси» за змістом є значно ширшим, оскільки включає в себе розуміння виконання ґрунтом інших функцій, окрім родючості, наявність у ґрунту інших властивостей, які мають значення в економічному та культурному житті [73, с. 78].

Отже, до ґрунтових ресурсів належать такі ґрунтові системи, компоненти, властивості і функції природних і антропогенно перетворених ґрунтів, а також штучні ґрунти, які використовуються чи можуть бути використані для проведення господарської, культурної, духовної та іншої діяльності людини, сприяють сталому розвитку людської цивілізації за умови підвищення якості життя та збереження людини як біологічного виду і мають відповідну споживчу цінність [144, с. 8].

У Законі України «Про охорону земель» поняття «ґрунтові ресурси» не наводиться [421]. Вважаємо, що у проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» необхідно в ст. 1 закріпити таке тлумачення поняття «ґрунтові ресурси», яке містило б означення того, що ґрунт виконує не лише утилітарні, а й інші біосферні функції.

Із огляду на вищезазначене, пропонуємо наступне визначення поняття «*ґрунтові ресурси*»: це такі компоненти, властивості і функції природних та антропогенно перетворених, а також штучних ґрунтів, які використовуються чи можуть бути використані для здійснення сільськогосподарської й іншої діяльності людини, сприяють сталому розвитку суспільства за умови підвищення якості життя та мають відповідну споживчу цінність.

Із наведеного визначення ґрунтових ресурсів витікає, що це поняття багатопланове і різноцільове. Для господарських, юридичних та інших цілей важливо визначати ґрунтові ресурси лише через ті компоненти, властивості і функції ґрунтів, які мають безпосередній стосунок до здійснення вибраної мети.

Недостатнє розуміння ґрунтових ресурсів в економіці і суспільному житті на всіх рівнях управління веде до применшення значення ролі ґрунтів у біосфері та житті людини, бездумної, а часто хижацької, експлуатації ґрунтових ресурсів, розвитку деградаційних процесів і в кінцевому результаті – до зниження ресурсного потенціалу аж до повного його знищення. Державні програми з розвитку АПК та інші вирішують в основному часткові завдання, які є спрямованими не на системне управління ресурсом, а лише на

ліквідацію прорахунків у сільському господарстві. При цьому акценти робляться на технологічних аспектах сільського господарювання (на закупівлі техніки, засобів хімізації, відновлення комунікацій тощо), а не на пошуку нових технологічних рішень у сучасних соціально-економічних умовах із урахуванням природних особливостей формування і функціонування ґрунтів.

Проблема сталого управління ґрунтовими ресурсами полягає в тому, що законодавство, яке регулює відносини у сфері ґрунтових ресурсів, в основному стосується питань охорони земель і ґрунтів, а не їхнього використання. Тому склалася така практика, за якої ґрунти з боку держави стали в основному розглядатися як об'єкт охорони і дотримання екологічних вимог і нормативів, а не як об'єкт експлуатації і раціонального використання. На відміну від інших природних ресурсів (води, надр, біологічних), для яких порядок використання, відтворення та охорони визначений спеціальним законодавством (ЗК України, ВК України, ЛК України, Кодекс України про надра, Закон України «Про рослинний світ», Закон України «Про тваринний світ»), ґрунти не мають відповідного спеціального закону [73, с. 77].

Отже, у проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» необхідно визначити відмінність земельних відносин, які виникають щодо використання ґрунтових ресурсів, від земельних відносин, які складаються щодо земельних ділянок як об'єктів нерухомості, законодавчо визначити поняття ґрунтів і ґрунтових ресурсів, установити основні напрямки державної ґрунтової політики, визначити компетенцію органів державної влади і місцевого самоврядування з питань використання та охорони ґрунтових ресурсів у складі земель різних категорій, визначити стимули землекористувачів до покращення якісного складу ґрунтів і земель.

Із урахуванням їх економічної складової ґрунти можуть визначатися як природні ресурси, які підлягають державному обліку та щодо яких може вестися кадастрова документація. За цим критерієм вони мають вважатися об'єктами державного регулювання, управління та контролю, а за порушення

вимог щодо їхньої охорони та відтворення мають встановлюватися заходи юридичної відповідальності.

Отже, узагальнено ґрунти як об’єкти правового регулювання використання, відтворення та охорони можна визначити як такі природні компоненти природного середовища, які тісно пов’язані із землею, впливають на якість і безпечність інших природних ресурсів, мають важливе економічне значення як засіб виробництва передусім у сільському господарстві, виконують важливі соціальні функції насамперед як елементи середовища життєдіяльності людини, є об’єктами права власності Українського народу, об’єктом використання, об’єктом державного регулювання, що підлягає державному обліку і щодо якого ведеться кадастрова документація, є об’єктом особливої охорони, відтворення та захисту нормами національного законодавства.

Для створення найповнішої картини механізму забезпечення правового режиму раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів проаналізуємо його нормативно-правові засади.

1.3. Нормативно-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів

Для об’єктивної оцінки стану правового регулювання відносин у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів доцільно здійснити аналіз існуючої сукупності правових норм, що спрямовані на такі відносини. Із цих міркувань проаналізуємо ґенезу формування таких правових норм. Адже в юридичній літературі цілком слушно зауважується, що вивчення законодавства України в його історичному руслі з дотриманням хронологічної послідовності може слугувати фундаментом для формування теоретичних і практичних висновків, важливих для аналізу сучасного стану проблеми та визначення перспектив її розвитку в найближчий період. Історична наступність і повторюваність основних юридичних форм, як

підкреслюється в літературі, дають можливість прогнозувати напрямок подальшого розвитку законодавства з урахуванням максимального використання цінного історичного досвіду, з одного боку, й уникнення застосування в майбутньому юридичних форм, що не виправдали себе, – з іншого [521, с. 60].

Оскільки правове регулювання відносин у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів об’єктивно включається в правовий механізм регулювання земельних правовідносин, ми беремо до уваги етапи розвитку земельного законодавства, які характеризуються переважанням у різні періоди інтеграційних і протилежних внутрішньогалузевих процесів, що відображають еволюцію правових уявлень про сферу взаємодії людини і землі, які змінювались залежно від економічного ладу, політичних рішень чи актуалізації потреб правового втручання в ту чи іншу сферу земельних відносин. Але, незважаючи на інституційну рухливість, незмінною з плином часу залишається мета земельного законодавства – забезпечення раціонального використання та комплексної охорони земель [481, с. 39].

У ретроспективному плані законодавче забезпечення правового режиму земель та, відповідно, ґрунтів, «нерозривно поєднується з розробкою, прийняттям, зміною законів, інших законодавчих та нормативно-правових актів щодо реформування земельних та поєднаних із ними майнових, економічних та інших суспільних відносин у період із початку 1990 року, розпаду Радянського Союзу і здобуття, проголошення та утвердження України як самостійної, незалежної суверенної держави й дотепер» [111, с. 25].

Застосовуючи системний підхід до розгляду питань формування нормативно-правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів, спробуємо показати його ґенезу в Україні за рахунок аналізу правових норм.

Так, усвідомлення проблеми раціонального використання та охорони земель і ґрунтів на теренах нашої країни почалося з середини XX ст., коли

були розроблені на правовій основі заходи з охорони сільськогосподарських угідь і ґрунтів як засобу аграрного виробництва. Зокрема, було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних насаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків і водойм для забезпечення високих і стійких урожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР» від 20 жовтня 1948 р. № 3960 [428], постанову ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур в Українській РСР» від 30 червня 1966 р. № 520 [457], постанову «Про дальше посилення робіт по меліорації земель і поліпшення використання зрошуваних і осушених земель в Українській РСР» від 5 грудня 1972 р. № 549 [350], а також важливі постанови «Про невідкладні заходи по захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії в Українській РСР» від 16 травня 1967 р. № 320 [409] і «Про заходи по поліпшенню організації робіт по захисту ґрунтів від водної і вітрової ерозії» від 28 листопада 1975 р. № 526 (постанова втратила чинність (згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 р. № 1066) [392].

Однак, як зазначається в літературі, у земельному законодавстві того періоду були відсутні правові норми про кадастрову оцінку сільськогосподарських угідь. В. Л. Мунтян констатував, що в Українській РСР, де є понад 600 видів ґрунтів, немає земельного кадастру, тому невідоме основне: підвищується чи падає родючість ґрунтів, які прибутки отримає те чи інше господарство, які затрати потрібні для підвищення урожайності, яких, нарешті, заходів слід ужити, щоб зберегти і поліпшити землю» [284, с. 11].

Правові засади земельного кадастру набули певного значення в Основах земельного законодавства СРСР і союзних республік від 13 грудня 1968 р. № 3401-VII [308] і ЗК УРСР від 8 липня 1970 р. № 2874-VII [168], де

було декілька правових норм, що стосувалися ведення державного земельного кадастру.

Важливим етапом у розвитку землеохоронної політики стало законодавство про землеустрій. До прийняття ЗК УРСР від 18 грудня 1990 р. [169] правове регулювання землеустрою було спрямоване здебільшого на вирішення завдань використання землі як засобу виробництва та об'єкта земельних прав.

Доцільно зазначити, що заходи щодо раціонального використання, відтворення та охорони земель і ґрунтів в Україні, які проводились у ХХ ст., мали фрагментарний характер і не були комплексними. Не була збалансованою та цілеспрямованою і правова політика у сфері земле- і ґрунтокористуванні. Однак вирішення проблеми використання і охорони земель будь-якого призначення повинно базуватися на багатофункціональних властивостях угідь і ґрунтів як засобу виробництва, операційного базису, природного ресурсу, об'єкта рекреації тощо [232, с. 129].

Отож, прийняття 16 липня 1990 р. № 55-XII Декларації про державний суверенітет України зумовило формування самостійної системи земельного права і законодавства [135]. А саме: були закладені основи для перегляду методологічних, теоретичних, законодавчих засад регулювання земельних відносин, включаючи й землі сільськогосподарського призначення, розробки і прийняття нових законів, у яких би закріплювався правовий режим земель сільськогосподарського та іншого призначення, включаючи ґрунти.

У цьому зв'язку не можна, передусім, не назвати закони, прийняті ще в УРСР, які визначали основні принципи політичної та економічної самостійності та незалежності, серед яких можна виділити ті, які спрямовувались на реформування відносин власності, включаючи й власність на землю. Так, Законом України «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р. № 142-XII [362] передбачалось, що основу економічної самостійності Української РСР створює власність її народу на

національне багатство. Серед об’єктів власності народу України називається земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони тощо. Водночас ґрунти як об’єкт права власності тут не називається. Відповідно до ст. 4 цього Закону було закріплено форми власності – державну, колективну, індивідуальні (особисту і приватну трудову) [296, с. 77].

Науково-теоретичний аналіз норм цього закону дозволив професору В. В. Носіку стверджувати, що на той час це були прогресивні, можна сказати, революційні, норми, спрямовані на зміну суті і характеру не лише відносин власності на землю, а й усього комплексу земельних відносин, що не могло не вплинути на правовий режим земель. Адже з визнанням землі власністю Українського народу були закладні юридичні основи для переходу від монополії державної власності на землю до поступової трансформації земельних відносин і рівноправні законодавчо захищені форми власності на землю [296, с. 77].

Однак, попри прийняту Декларацію про державний суверенітет України і названий закон, правовий режим земель у цей період визначався нормами ЗК УРСР від 8 липня 1970 р. [168], який було прийнято відповідно до Основ земельного законодавства Союзу РСР і Союзних республік від 28 лютого 1990 р. № 1252-1 [307] та які забезпечували утвердження радянського земельного ладу, що базувався на засадах націоналізації землі, створенні єдиного державного земельного фонду, визнанні одного та єдиного власника землі – держави, здійснення виключного права державної власності на землю, закріпленні для громадян та юридичних осіб лише одного права постійного користування землю, адміністративно-правовому регулюванні земельних відносин, безоплатності землекористування, забороні оренди землі та інших угод із земельними ділянками тощо [112, с. 26].

Реформування земельних відносин передбачало здійснення комплексу інституційно-функціональних, економічних, соціальних, правових,

екологічних та інших заходів, спрямованих на формування нових за змістом і характером суспільних відносин, пов'язаних із використанням землі. Земельна реформа стала найскладнішими перетвореннями у суспільному житті населення країни і стосується всіх галузей економіки та суспільного життя [27, с. 1].

Масштабну земельну реформу в Україні розпочато після прийняття у грудні 1990 р. ЗК УРСР [169] та постанови УРСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р. № 563-XII [393]. Так, за ЗК УРСР, всі землі України відповідно до цільового призначення були поділені на категорії, серед яких землі сільськогосподарського призначення були виділені в окрему пріоритетну категорію земель із особливим правовим режимом використання та охорони. Пріоритетність правового режиму цих земель, зокрема, передбачає необхідність їхнього цільового призначення. У ЗК УРСР від 18 грудня 1990 р. № 561-XII [169] був закріплений розділ III «Охорона земель», де в ст. 83 визначалось, що система раціонального використання земель повинна мати природоохоронний, ресурсозберігаючий, відтворювальний характер і передбачати *збереження ґрунтів, обмеження негативного впливу на них.*

Відповідно до п. 1 вищезазначеної постанови, всі землі Української РСР з 15 березня 1991 року були оголошені об'єктом земельної реформи, яка визначалась як складова економічної реформи. Зокрема, місцевим Радам народних депутатів, Раді Міністрів Української РСР до 15 березня 1991 року покладалося в обов'язок провести інвентаризацію земель усіх категорій, одночасно наголошуючи про те, що слід визначити ділянки, які використовуються не за цільовим призначенням, нераціонально або способами, *які призводять до зниження родючості ґрунтів, їх хімічного і радіоактивного забруднення, погіршення екологічної обстановки.*

Економічні, екологічні, соціальні та правові передумови земельної реформи, започаткованої постановою Верховної Ради України «Про земельну реформу», дозволили стверджувати, що запропоновані та обґрунтовані

загальні правові форми її здійснення певною мірою мають бути представлені і врегульовані законодавством. Із таких міркувань в юридичній літературі підкреслювалося, що земельна реформа в Україні не мала концептуального та програмного забезпечення [25, с. 21]. А це відповідно впливало на законодавчо-правове регулювання цього процесу [161, с. 36].

Із проголошенням незалежності України з 24 серпня 1991 року були закладені нові підвалини у проведення земельної реформи, які мали б базуватися на нових концептуальних засадах щодо здійснення прав на землю, використання та охорони землі як об'єкта права власності народу України [111, с. 28].

Натомість 13 березня 1992 р. № 2196-XII був прийнятий ЗК України [165], яким установлено положення щодо самостійності та рівноправності трьох форм власності на землю в Україні – державної, колективної і приватної. Однак пріоритет надавався державній власності, оскільки, за ст. 4 ЗК України, у державній власності перебувають усі землі України, за винятком земель, переданих у колективну і приватну власність. Це означало, що об'єктом земельної реформи виступали лише землі сільськогосподарського призначення та частина земель інших категорій земельного фонду. Водночас землі сільськогосподарського призначення могли бути реформовані шляхом роздержавлення чи приватизації, на що справедливо наголошувалося у земельно-правовій літературі [23; 296].

Згідно зі ст. 2 ЗК України 1992 р. [165], у складі земель України визначалося сім категорій, серед яких були виділені у самостійну категорію землі зі спеціальним правовим режимом використання та охорони – землі сільськогосподарського призначення. Зокрема, за ст. 47 цього кодексу, землями сільськогосподарського призначення визнавалися землі, надані для потреб сільського господарства або призначені для цих цілей. Аналіз змісту цієї норми показує, що в ній взагалі не згадується про ґрунти та їхню родючість як самостійний об'єкт земельних відносин. При цьому в спеціальній літературі наголошувалося, що як суспільно-корисну властивість

родючості та прояв функції основного засобу виробництва продукції сільського господарства ґрунти реалізують за допомогою праці людини з використання земель сільськогосподарського призначення [171, с. 14].

Тому, якщо виходити з того, що в основі прогресивного розвитку людства є родючість ґрунту у поєднанні з людською працею, то не можна не погодитися з висновком М. Д. Руденка про те, що розпочинати загальну економічну реформу в Україні необхідно було б не з промисловості, а з сільського господарства, оскільки, на думку вченого, програма на форму економічної системи закладається у сільському господарстві, бо саме тут, а не де-інде виробляються додатковий абсолютний продукт і абсолютна додаткова вартість [468, с. 445, 456].

Щодо сфери застосування законів як джерел земельного та екологічного права, у межах яких визначається режим ґрунтів, то вона визначена Конституцією України. Нею передбачено, що виключно законами України визначаються правовий режим власності на природні ресурси, нормативні засади використання цих ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, а також основи екологічної безпеки (ст. 92) [152, с. 32].

Основний Закон - Конституція України - є передусім правовою основою використання природних усіх об’єктів та природних ресурсів. Водночас у літературі зазначається, що вона успадкувала відповідні принципові положення діючих за радянських часів Конституції СРСР, Конституції УРСР тощо. Значення названих останніх конституцій полягало в тому, що правові норми, які містилися в них, були базовими для всіх джерел правового регулювання екологічних відносин, у тому числі й відносин щодо належності, використання, охорони й відтворення природних об’єктів [486, с. 13]. Вважаємо, що на сучасному етапі розвитку Конституція України є визначальним джерелом у системі правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів.

Обсяг конституційно-правового регулювання суспільних відносин є різним у різних країнах. Традиційно Конституція України регулює відносини державного будівництва та статусу особи. Конституційно-правове регулювання відносин власності свідчить, що основні закони багатьох країн світу регулюють лише мінімальну частину економічних відносин власності. Тут важливе місце займає визначення інституту власності в економічних основах конституційного ладу та захист прав власності як одного з головних прав людини [20, с. 22; 143]. До завдань Конституції України не належить детальне врегулювання суспільних відносин, вона становить лише фундамент, на якому ґрунтується національне законодавство. Проте це не означає, що вона має бути приречена на бездіяльність чи реалізуватися лише через галузеве законодавство [304, с. 93].

Норми Конституція України є фундаментальними, основоположними джерелами всіх галузей права. Конституція України становить юридичну базу становлення, розвитку та удосконалення земельного та екологічного законодавства. Конституційні положення є базовими для становлення і розвитку передусім системи загальних і спеціальних норм земельного та екологічного права, які й покликані забезпечити раціональне використання, відтворення та охорону ґрунтів. Вона сприяє формуванню земельно-правових та еколого-правових інститутів. Так, в Конституції України [204] використовуються терміни «правовий режим власності», «правовий режим державного кордону», «правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації». Так само Конституція України окреслює основні риси правового статусу земельної власності [204]. У ній зазначено важливість інституту права власності на землю для формування нового економічного ладу країни. Водночас Конституція України врегулювала лише принципові питання земельної власності, а також передбачила для їхньої деталізації деякі законодавчі акти, яким є ЗК України [167], прийнятий Верховною Радою України в редакції від 25 жовтня 2001 р. Тим самим відбулося впровадження конституційних положень земельної власності у

систему основних інститутів земельного законодавства України. Основна мета прийняття ЗК України полягала в приведенні правового регулювання відносин земельної власності у відповідність до Конституції України.

Основні конституційні положення про власність на землю містяться в ст. ст. 13, 14 та 142 Основного Закону. У ст. 13 зазначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Отож, Конституція України закріпила належність усіх земель у межах території країни одному власнику – Українському народові, і тим самим на всі земельні ресурси країни встановлено правовий режим виняткової власності Українського народу. Конституція України закріпила значення землі як об'єкта права власності, основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14). Ураховуючи унікальне значення землі, її взяла під охорону, насамперед, сама держава, що має істотні юридичні наслідки.

Аналізуючи положення ст. 13 і 14 Конституції України, П. Ф. Кулинич висловлює сумнів щодо правильності тлумачення ст. 13 Конституції України про те, що земля є виключною власністю одного власника – Українського народу, оскільки в ст. 14 Конституції України проголошено, що «право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону» [232, с. 194]. У ст. 142 Конституції України є норма, що земля може належати на праві власності ще й територіальним громадам сіл, селищ і міст. Також у Конституції України встановлено, що земля, крім Українського народу, може належати на праві власності таким суб'єктам, як громадяни, юридичні особи, територіальна громада і держава, що свідчить про правовий режим плюралізму форм земельної власності.

Аналіз ст. 13, 14 та 142 засвідчив, що за змістом вони принципово відрізняються, оскільки правовий режим виняткової власності на землю

одного суб’єкта абсолютно протилежний за змістом правовому режиму плюралізму форм земельної власності, за якого власниками землі можуть бути двоє або більше суб’єктів.

Натомість у літературі ще з прийняттям ЗК України від 13 березня 1992 р. [166] наголошувалося, що в країні була проведена демонополізація земельної власності, тобто власності держави на землю, і значна частина земель перейшла у приватну власність громадян і колективну власність сільськогосподарських підприємств. Виходячи з цього, В. З. Янчук зазначав, що правова норма про те, що земля є власністю Українського народу, яка міститься в ст. 13 Конституції України, потребує істотного доповнення або хоча б автентичного тлумачення [542, с. 101].

Іншу позицію висловлює П. Ф. Кулинич, констатуючи, що суб’єктами права власності на землю в Україні є громадяни, юридичні особи, територіальні громади сіл, селищ, міст та держава і що ці основи земельного ладу країни викладені в ст. 14 і ст. 142 Конституції України [232, с. 197].

Аналіз ст. 14 і ст. 142 Конституції України дає підстави стверджувати, що в Україні конституційно встановлено дві форми земельної власності: публічна, яка охоплює державну і комунальну власність, і приватна власність, яка охоплює власність фізичних осіб і власність недержавних юридичних осіб. Отож, з'явилося юридичне начало для формування нової системи земельного законодавства [230, с. 224].

Таким чином, конституційна основа інституту права власності на землю закріплена і деталізована у чинному ЗК України та інших законодавчих актах. Однак у жодній нормі ЗК України не міститься положення про те, що земля є власністю Українського народу. Конституційні положення про земельну власність, закріплені в Конституції України, по-різному сприйняли вчені-правознавці у галузі аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права. Так, професор В. Л. Мунтян засвідчував, що, відповідно до ст. 13 Конституції України, Український народ є носієм права власності на землю як національного багатства[282, с.

721]. Щодо відповідності імплементації у законодавчих актах положення ст. 13 Конституції України про те, що земля є власністю Українського народу, В. В. Носік стверджує, що «згідно з Конституцією України, земля є власністю народу України, який здійснює своє право у формі публічної та приватної власності» [295, с. 450]. Абсолютне право власності народу України, як зазначає В. В. Носік, зумовлене його природним правом і передбачає, що народ України без будь-яких обмежень має право на володіння, використання і розпоряджання своєю землею безпосередньо чи в інших правових формах [295, с. 444-446].

У своїх публікаціях В. В. Носік пропонує конструкцію дворівневої власності на землю. Ця конструкція передбачає, що суб'єктами права власності на землю виступають на вищому рівні Український народ як громадяни України всіх національностей, а на нижчому рівні суб'єктами права виступають фізичні, юридичні особи, держава і територіальні громади як юридичні особи приватного права [296, с. 223].

Як зазначає П. Ф. Кулинич, основним недоліком дворівневої власності на землю є те, що вона передбачає одночасне перебування кожної земельної ділянки у власності двох суб'єктів – громадянина, юридичної особи, територіальної громади або держави, і також є об'єктом права власності Українського народу [232, с. 200]. Такий підхід нівелює захисний і креативний потенціал права приватної власності на землю, оскільки висловлені позиції базуються на суперечливому з погляду термінологічної чіткості та послідовності змісту положення ст. 13 Конституції України про те, що земля є власністю Українського народу.

На соціально-політичне (а не юридичне) значення ст. 13 Конституції України вказує П. Ф. Кулинич, про що свідчить перелік природних об'єктів, проголошених власністю Українського народу. У переліку природних об'єктів зазначено такий природний об'єкт, як атмосферне повітря, яке в принципі не може бути об'єктом права власності будь-якого суб'єкта. Із погляду теорії права власності, будь-який об'єкт, у тому числі й об'єкт

природи, може належати на праві власності одночасно лише одному суб'єктові. Згідно зі ст. 14 Конституції України, право власності на такий природний ресурс, як земля, може набуватися громадянами, юридичними особами і державою. Такий дуалізм суб'єктного складу права власності на природні ресурси може спричинити відхилення від основних постулатів правового регулювання суспільних відносин, порушення логіки інституту права власності та внесення елементів невизначеності в правовий статус природних ресурсів як об'єкта права власності [232, с. 201].

Спроби зближення позицій науковців щодо оцінки конституційного статусу земельної власності в Україні зробив І. І. Каракаш, який уважає, що «конституційне закріплення народної суб'єктності щодо землі має не стільки правовий, скільки політичний характер», і запропонував зробити тлумачення конституційних положень прав власності на землю на основі середньовічної компенсації поділеного права власності на землю[188, с. 82-84].

Наявність істотних відмінностей у позиціях учених щодо змісту права власності Українського народу на землю свідчить про те, що концепція «Український народ – власник землі» є принаймні незавершеною, несформованою, внутрішньо суперечливою і не може ефективно використовуватися як законодавча, а тим більше конституційна, конструкція [235, с. 206].

У літературі трапляються і суперечливі твердження, які характеризують земельну власність в Україні як власність одного суб'єкта (народу), так і як плюралістичний інститут.

Стосовно змісту конституційних положень про право власності на землю науковці цивільного права висловлюють думку про тотожність права власності Українського народу та права державної власності. Позиція представників цивільного права (О. В. Дзери, Я. М. Шевченка та інших) не зовсім відповідає ст. 13 Конституції України, оскільки в цій статті зазначено, що об'єктом права власності Українського народу є не частина земельного

фонду країни, а земля, тобто вся земля без винятку в межах території держави [140, с. 367-395; 533, с. 3-16].

Трактуючи положення ст. 13 Конституції України юристи-практики підтримують юристів-науковців, тим самим ототожнюють право власності Українського народу на землю з правом державної власності на землю [46, с. 22].

Імплементація положень ст. 13 Конституції України у ЦК України засвідчила їхню суперечність деяким нормам, зокрема, заперечення статусу Українського народу як суб'єкта права власності на землю. Так, згідно зі ст. 374 ЦК України, до суб'єктів права власності на землю належать фізичні особи, юридичні особи, держава і територіальні громади, а ст. 2 ЦК України до учасників цивільних відносин відносить фізичних і юридичних осіб, державу Україна, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права, не називаючи серед них Український народ [525].

На погляд П. Ф. Кулинича, наявність у Конституції України ст. 13, з одного боку, і ст. 14 і 142, з іншого, кваліфікується як наявність конституційної колізії, і розв'язання її перебуває в самому Основному Законі. Зокрема, в ст. 14 є припис, що право власності на землю набувається і реалізується виключно відповідно до закону. Це означає, що Конституція України не містить правового механізму реалізації права власності на землю, а зобов'язує Верховну Раду України прийняти закон, який визначатиме такий механізм [232, с. 211].

Такий варіант вирішення конституційної колізії фактично був здійснений прийняттям ЗК України 25 жовтня 2001 р. Він закріпив цивілізовану систему форм власності на землю, яка повністю відповідає положенням ст. 14 і 142 Конституції України. Одним із кращих варіантів вирішення конституційної колізії є внесення змін до тексту ст. 13 Основного Закону, тобто заміна слів «Земля є об'єктом права власності Українського

народу» словами «Земля є основним національним багатством (надбанням) України, що перебуває під особливою охороною держави» [232, с. 211].

Питання власності на природні ресурси визначені й в ч. 1. ст. 4 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яка проголошує, що природні ресурси є власністю Українського народу. Аналізуючи цю норму Н. Р. Малишева зазначає, що конструкція «власність народу» певною мірою корелює з поняттям «спадщина». На її погляд, категорії надбання та спадщина в контексті правового регулювання повинні розглядатися як ідентичні [252, с. 83].

Конституційний статус землі як основного національного багатства визначено і в останній частині ст. 41, в якій встановлено, що «використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі». Як констатує П. Ф. Кулинич, не можна з певністю стверджувати, що Конституція України проголошує природні ресурси країни, землю національним надбанням, правові рамки володіння, користування та розпоряджання яким із боку власників закріплено в законах України, зокрема, в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», Земельному, Водному, Лісовому кодексах України, Кодексі України про надра, інших актах природоохоронного законодавства та ЦК України [232, с. 212].

В. Д. Сидор зазначає, що Конституція України закріплює пріоритет суспільних інтересів у раціональному використанні й комплексній охороні земельних ресурсів, що забезпечується публічно-правовим регулюванням, вищим проявом якого є норми Конституції України, які володіють виключним публічно-правовим характером [480, с. 17-18]. На жаль, уявлення про ґрунти як особливий природний і господарський об’єкт не отримало визначення в Основному Законі країни.

Очевидним є те, що земля - це не просто земна поверхня, а передусім поверхня з родючим ґрунтовим покривом, здатна до біопродукційних і всіх

інших локальних і глобальних екологічних функцій, спроможна гарантувати, окрім отримання продуктів харчування і сільськогосподарської сировини, також передбачене ст. 50 Конституції України право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Тому не буде логічної помилки, коли до переліку об'єктів власності Українського народу у Конституції України після слова «земля» додати термін «ґрунти». Поповнення переліку природних ресурсів терміном «ґрунти» сприяло б ощадливому ставленню до них, виробленню господарського підходу до їхнього використання, а також розвитку законодавства про охорону ґрунтів, законодавства про рекультивацію земель, порушених будівельними, гірничими та іншими роботами [87, с. 18].

Юридична доктрина і законодавство використовують біологічне розуміння ґрунтів як поверхневого шару землі, який має природні властивості родючості та характеризується певним органо-мінеральним складом і профільним типом будови. В юридичному аспекті ґрунти передусім пов'язані з природною властивістю їх родючості, а, отож, зі значеннями їх як основного й незамінного засобу виробництва продукції сільського господарства. На наш погляд, проголошення ґрунту, як і інших природних ресурсів, основним національним надбанням дасть змогу концептуально обґрунтувати і практично «сконструювати» правовий механізм покладення на органи державної влади і органи місцевого самоврядування, які на рівні владних структур представляють земельні інтереси Українського народу, обов'язку врегулювання відносин у сфері раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів. Визнання ґрунту основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, слід визнати також принципом земельного права України, який відображений у ст. 14 Конституції України, імплементований певною мірою у багатьох нормах ЗК України та який потребує більш системного втілення в інших актах земельного законодавства [72, с. 92].

При цьому ми підтримуємо позицію П. Ф. Кулинича, який зазначає, що, зважаючи на високу природну якість сільськогосподарського земельного фонду України і результати реформування відносин сільськогосподарського землекористування в нашій країні, доцільнішим є підхід до конституційно-правового регулювання відносин сільськогосподарського землекористування, який полягає у встановленні справедливих соціальних відносин, що накладає обов'язок на приватну земельну власність, встановлює граничні розміри цієї власності по областях і сільськогосподарських зонах; сприяє поліпшенню земель і ґрунтів; перетворенню великих землеволодінь та реструктуризацію виробничих одиниць; підтримує дрібну і середню власність. П. Ф. Кулинич вважає, що з цією метою доцільним є надання підвищеної правової охорони унікальним за своєю потенційною родючістю ґрунтам України. У зв'язку з цим він пропонує викласти ст. 13 і ст. 14 Конституції України у такій редакції:

«Стаття 13. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Ґрунтовий покрив є виключно власністю держави і може відокремлюватися і переноситися у порядку, встановленому законом, та під контролем уповноважених органів влади.

Держава забезпечує використання земельних ресурсів для виробництва сільськогосподарської продукції в обсягах, достатніх для забезпечення продовольчої та економічної безпеки країни, та за умови забезпечення сталого розвитку сільської місцевості.

Кожний громадянин має право користуватися землею та іншими природними об'єктами відповідно до закону.

Держава стимулює набуття у власність та використання сільськогосподарських земель громадянами України для ведення фермерського господарства та інших форм підприємницької діяльності у сільській місцевості» [232, с. 214-215].

Саме тому, на наш погляд, у пропонованій редакції ст. 13 Основного Закону України після терміну «земля» доцільно доповнити терміном «ґрунти». У другому пункті необхідно термін «ґрунтовий покрив» замінити на термін «ґрунти», оскільки ґрунтовий покрив у принципі неможливо відокремити і перенести. У наступних пунктах варто замінити термін «земельні ресурси» на «ґрунтові ресурси» і термін «земля», «землі» – на термін «ґрунти».

Окрім цього, П. Ф. Кулиничем пропонується така редакція статті 14: «Стаття 14. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами, територіальними громадами та державою виключно відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом» [232, с. 215].

Ми ж пропонуємо в частині першій ст. 14 Основного Закону України після терміну «земля» додати й термін «і ґрунти».

Системоутворюючим актом комплексної галузі екологічного права та законодавства є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII [423]. Його прийняття відіграло етапну роль у формуванні та розвитку сучасного екологічного законодавства нашої держави. Зазначений Закон став першим комплексним і концептуальним вирішенням проблеми законодавчого регулювання питань правової охорони довкілля та окремих його елементів. У силу ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання та ліквідації негативного впливу господарської й іншої діяльності на

навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов’язаних із історико-культурною спадщиною.

Забезпечення екологічної безпеки у процесі природокористування взагалі і в тому числі у сільськогосподарському виробництві визначені у ст. 40 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», де містяться вимоги до забезпечення раціонального і екологічного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій, здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів і в тому числі ґрунтів, негативному впливі на стан довкілля; застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів і ґрунтів, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища і безпеку здоров'я населення, збереження об'єктів природно-заповідного фонду.

Основні положення щодо охорони і використання природних об'єктів та їх ресурсів визначені у природоресурсових законодавчих актах. Водночас положення щодо охорони ґрунтів у них не визначені, хоча в окремих законодавчих актах, які стосуються земельно-правових відносин, зазначено загальні засади забезпечення екологічної безпеки ґрунтового покриву [31, с. 13].

Складаючись в основному з матеріальних норм права, вищезазначений закон не має норм прямої дії та потребує прийняття багатьох законів та підзаконних нормативно-правових актів. На думку П. О. Гвоздика, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» насамперед виконує ідеологічну та інформаційну функції, сигналізує про те, що держава знає про наявні екологічні проблеми та способи їх вирішення і бажає їх вирішити. Причому як основне джерело права він має безпосередній вплив лише на формування інших законів та підзаконних актів природоохоронної тематики [116, с. 170].

У системі екологічного законодавства України є й інші законодавчі акти, які були прийняті на розвиток окремих положень зазначеного базового закону екологічного законодавства. Особливо ті, що спрямовані на визначення та забезпечення правових режимів окремих елементів довкілля. Це закони України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. № 2456-XII [437], «Про тваринний світ» в ред. від 13 грудня 2001 р. № 2894-III [449], ЗК України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III [167], ЛК України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII [245], ВК України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР [65], КУпН від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР [200] та інші.

Зважаючи, що ґрунти потерпають від забруднення, в Україні регламенти використання небезпечних факторів, гранично допустимих концентрацій та орієнтовно безпечних рівнів хімічних і біологічних чинників у ґрунтах встановлюються відповідно до Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р. № 4004-XII [363] та затверджуються головним державним санітарним лікарем України.

Уперше проблема охорони сільськогосподарських земель як важлива політико-правова проблема України задекларована в постанові Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР «Про основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» [417]. На той час основним акцентом землеохоронної політики було визнано правове регулювання технологій землеробства як засобу боротьби з негативними процесами – водною і вітровою ерозією, переущільненням, забрудненням ґрунтів.

Через невизначеність цілей правової політики у сфері реформування земельних відносин реформування призупинилось. Після указу Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [410] та Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок

власникам земельних часток (паїв)» від 05 червня 2003 р. № 899-IV [429] по суті завершено демонтаж системи колективного землекористування в Україні.

Новітня земельна реформа в Україні внесла суттєві корективи як у зміст багатьох земельно-правових інститутів зокрема, так і в методологічний та понятійний апарат галузі земельного права загалом. Однією з базових категорій цієї галузі є поняття «правовий режим землі (земель)» [53, с. 120].

У контексті конкретизації поняття правового режиму земель приймаються спеціальні закони, спрямовані на регулювання режиму земель окремих категорій: Закон Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27 лютого 1991 р. № 791а-XII [433], Закони України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» від 21 вересня 1999 р. № 1075-XIV [431], «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. № 1550-III [432], «Про особливості правового режиму майнового комплексу Національної академії наук України» від 7 лютого 2002 р. № 3065-III [419] та інші.

Правовий режим непридатних земель, які є екологічно небезпечними, в ЗК України не визначений. Певні юридичні засади, що характеризують їхній правовий режим, містяться у нормах Закону України від 27 лютого 1991 р. № 791а-XII «Про правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» [433]. Цей Закон передбачає, що до земель, які зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, належать території, на яких виникло стійке забруднення навколишнього середовища радіоактивними речовинами понад доаварійний рівень. Однак це не єдині землі, які потребують установлення особливого правового режиму, оскільки значну небезпеку створюють і земельні ділянки, деградовані внаслідок дії природних стихій (землетрусів, повеней тощо), а також небезпечного техногенного впливу на стан навколишнього природного середовища (систематичних викидів

забруднюючих хімічних речовин, інших фізичних, біологічних, тонізуючих впливів) [22, с. 202-203]. Тому встановлення специфічного режиму екологічно деградованих земель у ЗК України бажано здійснити з урахуванням вищезазначених особливостей та вимог Закону України від 13 липня 2000 р. № 1908-III «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [396].

Правовий режим земель установлюється нормами земельного законодавства. Адже акти земельного законодавства вміщують правові приписи, спрямовані на врегулювання порядку використання та охорони земель. Так, згідно зі ст. 18 ЗК України, всі землі України за основним цільовим призначенням поділяються на категорії, які мають особливий правовий режим.

Згідно з наказом Державного комітету України із земельних ресурсів «Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель» від 23 липня 2010 р. № 548, КВЦПЗ визначає поділ земель на окремі види цільового призначення земель, які характеризуються власним правовим режимом, екосистемними функціями, типами забудови, типами особливо цінних об'єктів [375].

Правовий режим ґрунтів земель сільськогосподарського призначення визначається ЗК України (ст. ст. 22-37) [167], нормами Законів України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 05 червня 2003 р. № 899-IV [429], «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. № 973-IV [441], «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р. № 742-IV [418], «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР [442], «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р. № 1389-XIV [403] та ін.

Нормативно-правові акти щодо правового режиму ґрунтів земель житлової та громадської забудови не розроблені. В юридичній практиці при цьому використовують норми ЗК України (ст. ст. 38-42) [167], норми законів України «Про основи містобудування» від 16 листопада 1992 р. зі змінами в

редакції від 10 червня 2017 р. № 2780-XII [412], «Про Генеральну схему планування території України» від 07 лютого 2002 р. № 3059-III [347] та ін..

Юридичні засади правового режиму ґрунтів земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення визначені ЗК України (ст. ст. 43-46, 47-49, 50-52, 53-54), Законами України, від 16 червня 1992 р. № 2456-XII «Про природно-заповідний фонд України» [437], від 17 березня 2011 р. № 3159-VI «Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах» [405], від 5 жовтня 2000 р. № 2026-III «Про курорти» [401], від 15 вересня 1995 р. № 324/95-ВР «Про туризм» [454], від 8 червня 2000 р. № 1805-III «Про охорону культурної спадщини» [422] та ін.

Правовий режим земель лісогосподарського призначення визначено ЗК України (ст. ст. 55-57), ЛК України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII [245], а режим земель водного фонду - ЗК України (ст. ст. 58-64), ВК України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР [65].

Правовий режим ґрунтів промисловості, транспорту, зв’язку, енергетики, оборони та іншого призначення не розроблений, однак юридичні засади їхнього використання частково визначаються загальним законодавством, а саме: ЗК України (ст. ст. 65-77) [167], Повітряним кодексом України від 19 травня 2011 р. № 3393-VI [319], законами України «Про правовий режим земель охоронних зон об’єктів магістральних трубопроводів» від 17 лютого 2011р. № 3041-VI, «Про дорожній рух» від 30 червня 1993 р. № 3353-XII [361], «Про транспорт» від 10 листопада 1994 р. № 232/94-ВР [452], «Про залізничний транспорт» від 04 липня 1996 р. № 273/96-ВР [367], «Про трубопровідний транспорт» від 15 травня 1996 р. № 192/96-ВР [453], «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 09 липня 2010 № 2480-VI [395], «Про використання земель оборони» від 27 листопада 2003р. № 1345-IV, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охоронних зон

уздовж земель залізничного транспорту» від 17 березня 1999 р. № 507-XIV [345] та ін.

Однак розвиток земельного законодавства України після прийняття ЗК України пішов шляхом вирішення правових проблем охорони земель і ґрунтів саме нормами земельного законодавства. Особливо чітко ця тенденція проявилася з прийняттям законів України «Про охорону земель» та «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 р. У зв'язку з цим у земельному законодавстві з'явилися норми, які містять більш жорсткі вимоги щодо охорони земель і ґрунтів.

Так, Закон України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р. [421] законодавчо визначив поняття «охорона земель», яке однозначне з поняттям «охорона земель» за ЗК України [167]. Аналогічно в Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 р. [352], який визначає правові, економічні та соціальні основи організації здійснення державного контролю за використанням та охороною земель і спрямований на забезпечення раціонального використання та відтворення природних ресурсів і охорону довкілля, у ст. 1 «Визначення термінів» наводиться таке ж визначення поняття «охорона земель».

У Законі України «Про охорону земель» закріплено і нові поняття, які характеризують охорону земель, а саме: охорона ґрунтів, охорона родючості ґрунтів. «Охорона ґрунтів» – це система правових, організаційних, технологічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, їх захист від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпечення екологічної безпеки довкілля.

Подане визначення містить у собі мету охорони ґрунтів та спосіб використання сільськогосподарських земель. Метою охорони ґрунтів, відповідно, є збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів і забезпечення екологічної безпеки довкілля. Однак у цьому визначенні немає вказівки на отримання економічного ефекту як мети охорони ґрунтів

земельних ділянок [97, с. 636]. Важливим компонентом у структурі поняття «охорона ґрунтів» є захист їх від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій. Цей компонент за своїм змістом є позначенням не якогось результату охорони ґрунтів, а процесу, спрямованого на досягнення певного результату. Проводячи роботи із захисту ґрунтів від деградації та здійснюючи сільськогосподарське виробництво з дотриманням ґрунтозахисних технологій, можна й не досягнути таких результатів, як збереження і відтворення родючості і цілісності ґрунтів та забезпечення екологічної безпеки довкілля, якщо така діяльність (робота) буде неповноцінною, не базуватиметься на досягненнях науки і техніки, передовій практиці чи ж матиме інші недоліки.

Окремі сегменти охорони земель подано у ст. 36 Закону України «Про охорону земель», де йдеться власне про охорону земель сільськогосподарського призначення. Однак у цій статті не наведено визначення поняття «охорона земель сільськогосподарського призначення». Зміст цього поняття розкрито через визначення видів діяльності, які забезпечують їхню охорону на основі реалізації низки заходів стосовно збереження продуктивності сільськогосподарських угідь, підвищення їхньої екологічної стійкості та родючості ґрунтів, а також обмеження вилучення (викупу) їх для несільськогосподарських потреб. Тлумачення даного поняття пропонує Т.В. Лісова, яка під правовою охороною земель сільськогосподарського призначення розуміє сукупність юридичних заходів, спрямованих на забезпечення науково обґрунтованого, ефективного та раціонального використання земель зазначеної категорії як головного засобу виробництва у сільському господарстві з урахуванням пріоритету права сільськогосподарського землекористування з іншими видами користування землею та сприятливої взаємодії землі з іншими природними ресурсами і факторами [243, с. 111].

У Законі України «Про охорону земель» у ст. 37 «Основні вимоги до охорони родючості ґрунтів» визначається особливість охорони важливого

показника якості сільськогосподарських земель і властивостей ґрунтів – родючості. У цій статті не наведено визначення родючості ґрунтів як об'єкта охорони, однак окремі характеристики правової охорони ґрунтів зазначені. Імперативна норма, що стосується використання земельних ділянок способами, які призводять до погіршення їхньої якості, забороняється. Однак стаття містить припис, що землевласники та землекористувачі, у тому числі орендатори земельних ділянок, зобов'язані здійснювати заходи щодо охорони родючості ґрунтів, передбачені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами України [232, с. 59].

Виділяючи питання про необхідність правової охорони ґрунтів, законодавець встановив, які саме характеристики земель визначають зміст поняття «родючість ґрунтів» та якими мають бути формалізовані показники характеристики для оптимальних значень родючості ґрунтів із метою їхнього закріплення у нормах права.

Однак у статті є приписи, які свідчать про намір визначити нормативні показники родючості ґрунтів у процесі агрохімічної паспортизації сільськогосподарських земель. Зазначається, що для проведення контролю за динамікою родючості ґрунтів систематично проводиться їх агрохімічні обстеження, видаються агрохімічні паспорти, в яких фіксуються початкові та поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів і рівні їхнього забруднення. Ці дані агрохімічної паспортизації земель мають використовуватися для здійснення контролю за станом родючості ґрунтів. Виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок, що раціональне використання ґрунтів земельних ділянок нерозривно пов'язане та не може існувати без їх правової охорони.

Як уважає П. Ф. Кулинич, нечіткість, неоднозначність, суперечливість правових понять «охорона і використання земель», які застосовуються законодавством у сфері правового регулювання земельних відносин загалом і відносин щодо охорони і використання сільськогосподарських земель і ґрунтів зокрема, є одним із важливих чинників недостатньої ефективності

правових норм у цій сфері. Удосконалення понятійного апарату земельного права та законодавства потребує глибокого дослідження системи правових понять земельного права представниками юридичної науки [232, с. 60].

Юридична наука у вирішенні проблеми раціонального використання сільськогосподарських земель та охорони ґрунтів повинна прагнути до створення теоретичної основи для розроблення конкретних правових норм, які забезпечуватимуть дедалі раціональніше використання сільськогосподарських земель. До основи вирішення проблеми раціонального використання сільськогосподарських земель та охорони ґрунтів покладено наукову концепцію правового регулювання цієї сфери земельних відносин, висвітлену в Конституції України, ЗК України та інших земельних і суміжних із ним законодавчих актах, що тією чи іншою мірою причетні до регулювання земельних відносин в Україні.

Украй необхідна розробка заходів із підсилення ґрунтоохоронного спрямування законів, що регулюють правовий режим земель і ґрунтів, використовуваних на орендних умовах. В умовах здійснення земельної реформи та переходу до ринкової економіки цей вид землекористування став дуже поширеним. Тому Закон України «Про оренду землі» [412] від 06 жовтня1998 р. № 161-XIV (в редакції Закону України від 2 жовтня 2003 року) [322] потребує доповнення щодо чіткого формулювання ґрунтоохоронних зобов'язань із боку орендаря і дієвих механізмів перевірки їхнього дотримання. Це також стосується і врахування родючості ґрунтів у правовому регулюванні земельних трансформацій, пов'язаних зі зміною власника (купівля-продаж), використання землі як застави в кредитно-фінансовій політиці, визначенні пільгового податкового режиму й особливо у практиці використання норм Податкового кодексу України [322]. Цей Закон треба розглядати як основне джерело формування фінансових ресурсів для здійснення заходів із охорони ґрунтів і впровадження інновацій.

Необхідно звернути також увагу на положення законодавства про землеустрій. Земельний кодекс України (ст. 181) визначає землеустрій як

сукупність соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та раціональну організацію території адміністративно-територіальних одиниць, суб'єктів господарювання, що здійснюються під впливом суспільно-виробничих відносин і розвитку продуктивних сил [232].

Як зазначає П. Ф. Кулинич, екологічний аспект землеустрою, задекларований у ЗК України й у Законі України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 р. № 858-IV [394], не став основним принципом, оскільки не підкріплений правовим механізмом урахування закономірностей землі як природного ресурсу загалом і важливого елемента біосфери, зокрема. Тому норми законодавства про землеустрій є малоефективними щодо використання та охорони сільськогосподарських земель і ґрунтів [235, с. 133].

Проведення земельної реформи зумовило зміну системи землеволодінь і землекористувань, зокрема, їхню нестабільність і неможливість запровадження сталих систем землеробства, запровадження сівозмін і розробку проектів унутрішньогосподарського землеустрою. Це також спричинило неврегульованість правового забезпечення сільськогосподарського землекористування на рівні органів виконавчої влади, уповноважених приймати підзаконні нормативно-правові акти.

Основним напрямом забезпечення землеустрою в умовах проведення земельної реформи став міжгосподарський землеустрій, зведений до межування земельних ділянок як об'єктів земельного права. Екологічна функція землеустрою не має під собою чіткої розвиненої правової бази, а її реалізація на практиці є недостатньо ефективною.

В Одеській області була розроблена вперше на території України Регіональна програма використання коштів на освоєння земель для сільськогосподарських та лісогосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь і охорону земель на 2007-2010 рр. Одним із основних заходів, передбачених для реалізації Програми, є складання «Схеми

землеустрою району і техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель». Ураховуючи, що сьогодні відсутні як районні схеми планування розвитку територій, так і в цілому генеральний план розвитку всієї області, проведення робіт зі складання схеми землеустрою є ключовим для Одеської області [153, с. 332].

Оскільки землі і ґрунти найзастосовуваніші в сільському господарстві, одним із стратегічних імперативів розвитку аграрного сектора економіки України є екологічний, який спрямований на відтворення, охорону та підвищення родючості ґрунтів [492]. На виконання завдань, визначених в посланні Президента України до Верховної Ради України «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр.» від 23 лютого 2000 р. (276а/2000) [513], щодо формування збалансованої системи природокористування, екологізації технологій у сільському господарстві, збереження біо-та ландшафтного різноманіття наказом Міністерства аграрної політики України від 20 серпня 2003 р. № 280 була затверджена Концепція збалансованого розвитку агроекосистем в України на період до 2025 року ґрунтів [376]. Ця Концепція спрямована на забезпечення виконання ідей і принципів, декларованих конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) та Всесвітнім самітом із збалансованого розвитку (Йоганезбург, 2002 р.), до яких приєдналася Україна. Передумовами розроблення Концепції є незадовільний сучасний екологічний стан агроекосистем України в цілому. На їх функціонування діє комплекс негативних факторів, зокрема, недотримання вимог науково обгрунтованої системи ведення сільського господарства як на рівні окремих виробничих систем, так і регіонів, виснаження родючості та деградація ґрунтів, розповсюдження бур'янів, хвороб, шкідників, порушення гідрологічного режиму на значних територіях, занепад тваринництва тощо. У зв'язку з цим створення умов для сталого розвитку агроекосистем є досить складним процесом, який стосується широкого кола питань, починаючи від фізико-хімічних і біологічних процесів

у ґрунті, кола обігу речовин та енергії в агроекосистемах, підвищення коефіцієнту корисної дії фізіологічної активної радіації, закінчуючи удосконаленням спеціалізації аграрних виробничих систем, оптимізації структури сільськогосподарських ландшафтів та організації території землекористування.

У центрі нашої уваги й розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 880-р, яким схвалено Концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 р. [448]. У даному документі зазначаються завдання національної екологічної політики, спрямовані на екологічно збалансоване використання природних ресурсів, зокрема, це забезпечення екологічно допустимого сільськогосподарського навантаження на ґрунтовий покрив.

Сьогодні ситуація щодо володіння, користування і розпорядження землею залишається складною і такою, що вимагає невідкладного поліпшення. Найгострішими проблемами є такі: незавершеність процесів реформування економічних та правових відносин власності; недосконаліть системи державного управління у сфері використання і охорони земель, земельного законодавства та інфраструктури ринку земель, нерозвинутість автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру, відсутність механізму економічного стимулювання використання і охорони земель. Роботи із запровадження раціонального землекористування проводяться досить повільно. На прискорення даного процесу Кабінет Міністрів України видав розпорядження від 17 червня 2009 р. № 743-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року» [447]. Аналіз причин виникнення проблеми дає можливість розв’язання її програмним методом. Як зазначається у розпорядженні, комплексне розв’язання проблеми можливе шляхом розроблення, прийняття і виконання Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року.

В Україні прийняті Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року [414], де серед такої цілі, як «Поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки», (ціль 2) завданнями щодо охорони земель і ґрунтів визначено: зменшення до 2020 року в середньому на 5-10 відсотків площ орних земель в областях шляхом виведення зі складу орних земель схилів крутизною більш як 3 градуси, земель водоохоронних зон, консервації деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених сільськогосподарських угідь із подальшим їх заліснення у лісовій та лісостеповій зонах та залуженням у степовій зоні; забезпечення до 2015 року повного врахування природоохоронних вимог у процесі відведення земель для розміщення об'єктів промисловості, будівництва, енергетики, транспорту і зв'язку та під час вирішення питань щодо вилучення (викупу), надання, зміни цільового призначення земельних ділянок; розроблення і впровадження до 2020 року системи управління агроландшафтами лісомеліоративними методами на засадах сталого розвитку.

За Стратегією в частині удосконалення екологічного законодавства для сфери раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів, із метою вдосконалення природоохоронної діяльності підприємств необхідно ефективніше забезпечувати інформування населення про вплив виробничої діяльності на стан довкілля та ґрунтів, організовувати широкі громадські обговорення планів будівництва; здійснювати збалансовану політику, спрямовану на підвищення вимог і відповідальності суб’єктів господарювання за забруднення навколишнього природного середовища і на стимулювання впровадження природоохоронних заходів. Із цією метою необхідно також передбачити підвищену відповідальність за забруднення навколишнього природного середовища і компенсацію завданих збитків, включаючи повну вартість рекультивації/санації забруднених ґрунтів/підземних вод. Цьому також сприятиме адаптація існуючих методик проведення розрахунку збитків за забруднення навколишнього природного

середовища до найкращої світової практики, зокрема, щодо забруднення ґрунтів і підземних вод. Необхідно законодавчо визначити засади пільгового стимулювання діяльності, що передбачає добровільне зобов'язання щодо очищення забруднених земель, зокрема, в ході їх приватизації і впровадження новітніх екологічно чистих технологій.

Проведення земельної реформи і перехід до ринку нерухомості є невід'ємними складовими розвитку ринкових відносин у сучасній Україні. Як зазначає С. Л. Гоштинар, це зумовлює необхідність обліку та охорони прав на землю, розвитку фіскальних інструментів (податків, орендної плати), заснованих на фізичних, економічних і правових характеристиках земель, а також правових і економічних механізмів раціонального використання та охорони земель. Правове регулювання введення державного земельного кадастру як однієї з функцій державного управління набуває особливого значення у зв'язку із закріпленням права приватної власності на землю та реалізацію державою економічних заходів у процесі використання та охорони земель [123, с. 1]. І хоча розробка Закону України «Про Державний земельний кадастр» передбачена ще при введенні в дію 1 січня 2002 р. чинного ЗК України, однак лише 7 липня 2011 р. № 3613-VI Верховною Радою України його було прийнято [351]. Регулювання відносин, що виникають при веденні Державного земельного кадастру, здійснюється відповідно до Конституції України, ЗК України, цього Закону, законів України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 р. № 858-IV [394], «Про оцінку земель» від 11 грудня 2003 р. № 1378-IV [425], «Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність» від 23 грудня 1998 р. № 353-XIV [451], «Про захист персональних даних» від 01 червня 2010 р. № 2297-VI [391], інших нормативно-правових актів.

Деградація земель та опустелювання є одними з найсерйозніших викликів для сталого розвитку країни, які спричиняють істотні проблеми екологічного і соціально-економічного характеру. На їх розв'язання спрямоване розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р.

№ 1024-р. «Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням» [446].

У результаті реалізації Концепції і виконання Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням можна досягти таких стратегічних цілей, як покращення стану вражених екосистем, запобігання поширенню деградації земель та опустелювання; покращення умов життя населення вражених територій, у тому числі шляхом створення нових робочих місць; збереження і відновлення біорізноманіття, зменшення обсягу викидів парникових газів, адаптація до змін клімату завдяки здійсненню заходів із охорони і невиснажливого використання земельних та інших природних ресурсів, збереження ґрунтів та відтворення їх родючості; мобілізація додаткових ресурсів для боротьби з деградацією земель та опустелюванням, у тому числі шляхом налагодження ефективного партнерства між національними і міжнародними суб'єктами.

Основним же джерелом визначення правового режиму ґрунтів є Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р., який уперше ввів доволі детальну регламентацію складу земель сільськогосподарського призначення, виокремивши у них декілька складових: 1) *ґрунти* (ст. 168 ЗК України); 2) сільськогосподарські угіддя (п. а ч. 2 ст. 22 ЗК України); 3) несільськогосподарські угіддя (п. б ч. 2 ст. 22 ЗК України); 4) рілля, або орні землі (п. а ч. 2 ст. 22 ЗК України); 5) особливо цінні землі (ст. 150 ЗК України). Зазначимо, що зроблено це не завжди ґрунтознавчо чітко, внаслідок чого наукові засади земельного законодавства та його понятійний апарат не повною мірою узгоджені з положеннями ґрунтознавчої науки.

Уперше в історії кодифікації земельного законодавства України ґрунти земельних ділянок виокремлено як об'єкт особливої охорони (ст. 168 ЗК України), що й підкреслює необхідність установлення їхнього особливого правового режиму [85]. Характеристика ґрунтів, за ЗК України, зумовлена конкретними положеннями, а саме: вона поєднана з поняттям «земельна ділянка», визначення якої наводиться в земельному та податковому

законодавстві. Отож, земельна ділянка відзначається, насамперед, кількісними її показниками, зокрема, їхньою певною фіксованою локалізованою площею. Однак земельна ділянка має і певні якісні показники та кадастрову оцінку. Останні положення притаманні ґрунтам земельних ділянок. На наш погляд, юридична прив'язка поняття ґрунтів до земельних ділянок не є вдалою, оскільки ґрунти характерні для земель сільськогосподарського призначення як якісна характеристика родючості їхнього поверхневого шару, а тому вона притаманна не лише гранично унормованим їхнім частинам (земельним ділянкам).

Важливим є те, що ґрунти відзначаються (хоча і не повною мірою) у системі охоронних земельних правовідносин. Стаття 168 ЗК України так і називається «Охорона ґрунтів» [167]. Цьому аспекту, на наш погляд, доцільно було б присвятити принаймні окрему главу кодексу. Правова охорону ґрунтів розглядається на тлі визнання «ґрунтів земельних ділянок об'єктом особливої охорони». Ця особливість вимагає більш чіткого і системного законодавчого закріплення порядку їхнього використання та встановлення підвищеної відповідальності за порушення цього порядку. Зроблено це ЗК України лише частково.

В юридичному розумінні ґрунти притаманні лише землям сільськогосподарського призначення, які становлять пріоритетну категорію земель України. Ґрунти – найцінніша складова цих земель, а тому правовий режим ґрунтів повинен бути значно чіткішим і досконалішим.

Відповідну групу правових норм у системі правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів складає конкретизація законодавчо закріплених загальнообов'язкових правил і норм у цій галузі. Зокрема, така конкретизація відбувається в розділі VI ЗК України, в законах України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст.ст. 51-52) [423], «Про охорону земель» (ст.ст. 1, 3, 19, 26, 27, 30-40, 45, 46, 51-55 тощо) [425], «Про меліорацію земель» [403], «Про пестициди і агрохімікати» [427], «Про відходи» [343], «Про землеустрій» [394] та ін.

Так само відповідно самостійну групу правових норм складають такі, які встановлюють дозволену можливість установлення нормативів: а) у галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів: гранично допустимого забруднення ґрунтів; якісного стану ґрунтів; оптимального співвідношення земельних угідь; показників деградації земель та ґрунтів; б) нормативи гранично допустимого забруднення ґрунтів: гранично допустимі концентрації у ґрунтах хімічних речовин, залишкових кількостей пестицидів і агрохімікатів, важких металів тощо; максимально допустимі рівні забруднення ґрунтів радіоактивними речовинами; в) нормативи якісного стану ґрунтів, які визначають рівень забруднення, оптимальний вміст поживних речовин, фізико-хімічні властивості тощо; г) нормативи оптимального співвідношення земельних угідь: оптимальне співвідношення земель сільськогосподарського, природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, історико-культурного, рекреаційного призначення, а також земель лісового та водного фондів; д) оптимальне співвідношення ріллі та багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, а також земель під полезахисними лісосмугами в агроландшафтах; е) нормативи показників деградації земель: показники гранично допустимого погіршення стану і властивостей земельних ресурсів унаслідок антропогенного впливу та негативних природних явищ, а також нормативи інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення (ст.ст. 30-34 Закону України «Про охорону земель»); є) регламенти застосування пестицидів і агрохімікатів, установлені для певної ґрунтово-кліматичної зони [368]; з) правила транспортування, зберігання і застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив [511].

Наступну групу законодавчих вимог щодо правового забезпечення раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів складають визначення у законах обов’язків землевласників і землекористувачів щодо проведення на земельних ділянках господарської діяльності способами, які

не завдають шкідливого впливу на ста земель і родючість ґрунтів; підвищення родючості ґрунтів на основі застосування екологічно безпечних технологій обробітку і техніки, здійснення інших заходів, які зменшують негативний вплив на ґрунти, запобігають безповоротній утраті гумусу, поживних елементів тощо; дотримання стандартів, нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів; сприяння систематичному проведенню вишукувальних, обстежу вальних, розвідувальних робіт за станом земель, динамікою родючості ґрунтів; надання відповідним органам виконавчої влади і органам місцевого самоврядування відомостей про застосування пестицидів і агрохімікатів; забезпечення захисту земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, переосушення, ущільнення, виснаження, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами, засмічення, засолення, осолонцювання, підкислення, перезволоження, заростання бур'янами, чагарниками, дрібнолісся м; у діяльності, пов'язаній із порушенням поверхневого шару ґрунту: здійснювати зняття, складування, зберігання поверхневого шару ґрунту та нанесення його на ділянку, з якої він був знятий (рекультивація) або на іншу земельну ділянку для підвищення її продуктивності та інших якостей (ст. 35 Закону України «Про охорону земель).

Відповідні нормативно-правові основи режиму ґрунтів складають законодавчо закріплені заборони і обмеження при здійсненні господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення, зокрема, щодо: здійснення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт із зняттям та перенесенням ґрунтового покриву земельних ділянок лише на підставі спеціального дозволу органів, які здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель; заборони на вивезення ґрунтової маси за межі території України, крім зразків для проведення наукових досліджень; заборони на застосування осадів стічних вод на

земельних ділянках, які використовуються для випасання худоби, вирощування овочів і фруктів; заборони розорювання сіножатей, пасовищ; використання деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земельних ділянок; необґрунтовано інтенсивного використання земель та ін. (ст.ст. 37-40 Закону України «Про охорону земель).

У зв'язку з тим, що існує нагальна потреба у визначенні ефективного механізму управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності, запобігання зловживанням, недопущення соціальної напруги у цій сфері нещодавно була прийнята Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 413 [139]. Зокрема, в цій постанові зазначається, що за відсутності Закону України «Про охорону родючості ґрунтів», яким повинні бути визначені дієві механізми здійснення контролю за якістю ґрунтів, що використовуються, та заходів щодо збереження їх родючості, виникла негативна тенденція втрати гумусу.

Наголосимо, що шлях до успішної організації системи охорони ґрунтів і земель лежить через об'єднання зусиль передової науки про ґрунти з наявними службами державного і місцевого управління, а також зацікавленими виробничо-комерційними структурами. Аналіз правових засад системи державного управління і контролю в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів, повноваження органів при цьому ми проаналізуємо в наступних частинах нашої роботи.

Правовий режим ґрунтів концептуально і практично пов'язаний із наявністю відповідальності. Концептуальною складовою відповідальності має бути відповідальність самої держави, юридично закріплена в нормах міжнародного права та законодавчих актах кожної держави. Галузь земельного права консолідує відповідні наукові дослідження з цих питань, перетворюючи їх на єдиний правовий інститут зі своєю специфікою й

особливостями методу земельно-правового регулювання [162, с. 543-544.]. Законодавчою підставою цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення земельного законодавства є норма ст. 211 ЗК України, в якій прямо зазначена можливість їх застосування.

Юридична відповідальність у сфері використання, відтворення та охорони земель і ґрунтів забезпечує чітке й неухильне виконання норм законодавства всіма суб'єктами господарювання. Відповідальності за порушення правових вимог охорони земель властиві основні риси та принципи, характерні для юридичної відповідальності загалом. Якщо її застосовувати до ґрунтів, то вона має свої особливості, зумовлені характером, специфікою і правовідносинами в їх використанні.

Заслуговує на увагу законодавча регламентація відповідальності за порушення правил використання та охорони земель, забруднення або псування земель, зняття й перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, порушення правил землеустрою. Це вказує на посилену охорону земель і ґрунтів із боку держави.

Як зазначає Н. І. Титова, функції правової охорони ґрунтів за наявності екологічних правопорушень забезпечені здебільшого санкціями юридичної відповідальності (адміністративної, цивільної, кримінальної, екологічної). Вони передбачені відповідно у КУпАП, ЦК України та КК України. Норми стосовно еколого-правової відповідальності є або в самому екологічному законодавстві (зокрема, таксовий спосіб відшкодування збитків), або ж вони мають так званий відсилочний характер [505, с. 216].

Адміністративна відповідальність характеризується тим, що нормативною підставою її настання є КУпАП [199] як основний законодавчий акт щодо адміністративної відповідальності та інші кодекси: Митний [274], Повітряний [319], а також закони України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [390], «Про забезпечення санітарного та

епідемічного благополуччя населення» [363], «Про відповідальність за порушення у сфері містобудівної діяльності» [342] та інші.

Адміністративній відповідальності, як і кримінальній, цивільній та дисциплінарній, притаманні такі загальні ознаки: вона є видом державного примусу; настає на підставі правових норм; настає за порушення правових норм; характеризується юрисдикційними актами компетентних державних органів або посадових осіб [6, с. 216].

Одним із найпоширеніших методів правового захисту земель від псування і забруднення виступають стягнення у вигляді штрафів на службових осіб відповідно до ст. 52 КУпАП. До адміністративного методу впливу на правопорушників належить також припинення права користування земельною ділянкою. Його застосовують у випадках, коли землекористувачі використовують земельну ділянку способами, які суперечать екологічним вимогам та призводять до зниження родючості (ст. 141 ЗК України).

У правовій літературі зазначено, що однією з основних форм конструювання, у тому числі й екологічних кримінально-правових норм, є бланкетна диспозиція. Індексатором бланкетної диспозиції у КК України слугує термін «забруднення», який водночас означає вид і характер небезпечної екологічної поведінки, включаючи й наслідки, і є тим «бланком», який необхідно заповнити, застосовуючи норми [79, с. 235].

При знятті та перенесенні ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, а також при невиконанні умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту до громадян і посадових осіб застосовуються санкції адміністративної відповідальності (ст. 53-3 КУпАП).

Зокрема, у чинному законодавстві України ґрунти визнані об’єктом особливої правової охорони. Тому зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок повинно здійснюватися тільки при наявності спеціального дозволу, який видається територіальними органами через обласні дозвільні центри. У попередні роки було видано до тисячі таких дозволів, а також виявлено понад тисячу випадків зняття родючого шару без спеціального

дозволу. При цьому нарахована шкода склала понад 10 млн грн.., проте слід зазначити, що родючий шар ґрунту на таких ділянках утрачено назавжди.

До громадян і посадових осіб за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель застосовуються норми ст. 53-4 КУпАП.

Відповідно до норм Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок від 04 січня 2005 р. № 1 [386], ґрунтовий покрив земельних ділянок – це поверхневий шар ґрунту, який характеризується родючістю; спеціальний дозвіл на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок – це офіційний документ, який видається на підставі затвердженого в установленому законом порядку проекту землеустрою і дає право власнику земельної ділянки чи землекористувачу на зняття і перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельної ділянки. Відповідно до п. 7.1-7.2 Порядку, контроль за виконанням умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту, визначених у проекті землеустрою, здійснює інспекційний орган Держгеокадастру, який видав дозвіл, та територіальний орган спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища.

Аналіз земельного і адміністративного законодавства дає підстави зробити висновок про те, що склади земельних правопорушень сформовані нечітко, у багатьох випадках вони не деталізуються. Це є суттєвим недоліком чинного законодавства, оскільки точна кваліфікація земельних правопорушень має визначальне значення для констатації факту порушення і застосування до порушника фінансових та інших санкцій, передбачених законодавством. Доцільно було б передбачити в санкціях про земельні правопорушення такі адміністративні покарання, як попередження стосовно осіб, які вперше зробили порушення і заподіяли незначну шкоду. До злісних правопорушників можна було б застосувати й дискваліфікацію.

Для посилення заходів юридичної відповідальності у досліджуваній сфері доцільно також передбачити й такі правопорушення:

- нецільове використання засобів, передбачених на цілі збереження родючості ґрунтів і їхнього відтворення;

- порушення визначених технологій і режимів використання ґрунтів, порушення технології і режимів зрошення ґрунтів, що призводить до деградації і руйнування ґрунтів;

- недотримання державних стандартів і невиконання у визначеному порядку нормативних правових актів у галузі охорони ґрунтів;

- надання своєчасної повної та достовірної інформації про стан і використання ґрунтів.

Водночас для ефективного застосування на практиці норм Кодексу України про адміністративні правопорушення в екологічній сфері, у тому числі в галузі охорони земель і ґрунтів, необхідно утвердити спеціалізовані органи або призначити посадових осіб, які б займалися розглядом справ про адміністративні правопорушення в цій сфері.

Цивільно-правова відповідальність за порушення у сфері використання, відтворення та охорони земель (в т. ч. ґрунтів) становить обов’язок правопорушника зазнавати несприятливі наслідки майнового характеру, які встановлюються у санкціях правових норм або в договорі та застосовуються у цивільно-процесуальній формі.

Згідно зі ст. 156 ЗК України, власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок:

1) вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом;

2) тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання;

3) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;

4) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників;

5) приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан;

6) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Стаття стосується відшкодування збитків як при вчиненні правопорушень, так і при вчиненні деяких правомірних дій, котрі можуть спричинити збитки. Збитки, заподіяні неправомірними діями, відшкодовуються незалежно від того, чи підпадають вони під положення даної норми, на підставі загальних положень цивільного (ст.ст. 1166-1194 ЦК України [525]) та господарського (ст.ст. 224-229 ГК України [122]) законодавства. Збитки ж, заподіяні правомірними діями, за загальним правилом ч. 4 ст. 1166 ЦК України, відшкодовуються лише у випадках, передбачених законом. Дана норма якраз і передбачає деякі такі випадки в ч. 1, 2, 6 ст. 156 ЗК України.

Відповідно до ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», якщо дії спричинили порушення норм законодавства про охорону навколишнього природного середовища, то така шкода підлягає компенсації в повному обсязі. Крім того, загальне правило цивільного законодавства про відшкодування шкоди у повному обсязі ст. 1166 ЦК України в екологічному законі заміщається правилом відшкодування шкоди в розмірах, встановлених законодавством (ч. 4 ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). В Законі також не визначено на законодавчому рівні поняття «шкода навколишньому середовищу», тому є необхідність закріпити дане поняття у нормі екологічного закону.

Відшкодування екологічної шкоди має свою специфіку, тому недостатньо керуватися загальними положеннями ЦК України. Екологічне законодавство містить спеціальні норми про відшкодування шкоди,

заподіяної екологічним правопорушенням. Це ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ст. ст. 156, 157 ЗК України, ст. 107 ЛК України, ст. 67 КУпН, ст. 111 ВК України, ст. 63 Закону України «Про тваринний світ» [449]. Деякі аспекти застосування цивільної відповідальності за земельні правопорушення розглядаються у постанові Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» (п. 12) [434].

Деякі загальні положення щодо обчислення розміру шкоди закріплені у ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», які загалом мають бути використані у визначенні стягнень за шкоду, заподіяну ґрунтовому покриву. Зокрема, у ній йдеться про те, що шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації в повному обсязі. У ч. 2 ст. 69 цього Закону запропоновано юридичну можливість на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров’я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням. У ч. 3 цієї норми встановлено, що особи, які володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну громадянам і юридичним особам шкоду, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

Заподіяна ґрунтовому покриву шкода може бути результатом спільних дій кількох осіб. У природоохоронному законодавстві питання про майнову відповідальність винних осіб у таких випадках не вирішено. Тут треба додатково (субсидіарно) застосовувати норми ЦК України, зокрема, ст. 1190, в якій ідеться про те, що особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Тому відповідальність застосовується за правилами статей ЦК України [525].

У результаті досліджень питань цивільно-правової відповідальності у сфері охорони навколишнього середовища зроблено висновок: точний розрахунок усіх заподіяних збитків є складним процесом, який виходить за межі застосування цивільно-правових норм. При пред'явленні позовних вимог не завжди можна визначити об'єм і характер наслідків заподіяної шкоди. Збитки, заподіяні навколишньому середовищу, у повній мірі проявляються не одразу. Частина шкідливих наслідків проявляється через деякий час. Збитки у вигляді упущеної вигоди нерідко довести неможливо. Із урахуванням теперішніх особливостей щодо деяких природних ресурсів розроблені спеціальні методики розрахунку шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього середовища. Їхня мета – полегшити на практиці розрахунок розміру стягнень [78, с. 165].

Відомо, що ґрунти є об'єктами природного походження й їм не властива початкова вартість. Тому чистий цивілістичний підхід до правової регламентації суспільних відносин щодо використання та охорони ґрунтів визнано малопридатним. У зв'язку з цим при обчисленні розміру шкоди, завданої порушенням природоохоронного законодавства щодо ґрунтів запропоновано застосовувати відповідні методики.

На основі Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII [423], Закону України «Про відходи» від 05 березня 1998 р. № 187/98-ВР [343] та інших нормативно-правових актів розроблена Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, яка затверджена наказом Мінприроди України, від 27 жовтня 1997 р. № 171, зі змінами від 04 квітня 2007 р. № 149 [378]. Методика встановлює порядок розрахунку розмірів відшкодування шкоди суб'єктами господарювання та фізичними особами в процесі їх діяльності через забруднення земель і ґрунтів хімічними речовинами, їх засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, і поширюється на всі землі України незалежно від форм їх власності.

Свого часу було прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963 «Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу» [379]. Ця Методика спрямована на визначення розміру шкоди, заподіяної державі, територіальним громадам, юридичним та фізичним особам, на всіх категоріях земель унаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу.

Власний підхід до розуміння таксового способу, який залишається важливим способом охорони об’єктів природи, має професор М. В. Краснова. У зв’язку з цим назріло питання уніфікації правових норм, які його передбачають, із метою удосконалення існуючого механізму компенсації шкоди, ліквідації прогалин у механізмі правового регулювання, таких як запровадження державно-правових таксових стягнень. Учена вказує на доцільність подальшої систематизації екологічного законодавства України, на правові норми про запобіжні та відновлювальні заходи з метою попередження та ліквідації економічної шкоди, які доцільно кодифікувати у спеціальному нормативному акті – Законі України про компенсацію екологічної шкоди [219, с. 8, 10].

Оскільки в чинному законодавстві взаємозв’язок різних сфер використання, відтворення та охорони земель є фрагментарним, то процес вирішення еколого-правових проблем може забезпечити майбутній Екологічний кодекс України, в якому будуть закладені правові засади регулювання екологічних відносин. Важливий напрям, пов’язаний із охороною довкілля, має бути представлений в Екологічному кодексі України приписами, що регламентують охорону ґрунтів від псування, забруднення і деградації, збереження, відновлення та відтворення родючого шару.

В Україні правове регулювання кримінальної відповідальності у сфері охорони земель і ґрунтів піддавалось найсуттєвішим змінам у ході кримінально-правової реформи. Чинний КК України передбачає низку «земельно-правових» складів злочину, які вміщено у розділі VIII Кодексу «Злочини проти довкілля».

За своїм безпосереднім об'єктом усі злочини проти довкілля можуть бути поділені на: 1) злочини проти екологічної безпеки (ст. ст. 236, 237, 238 і 253 КК України); 2) злочини у сфері землекористування, охорони надр, атмосферного повітря (ст. ст. 239, 239-1, 239-2, 240, 241 і 254 КК України); 3) злочини у сфері охорони водних ресурсів (ст. ст. 242, 243 і 244 КК України); 4) злочини у сфері лісокористування, захисту рослинного і тваринного світу (ст. ст. 245, 246, 247, 249, 250,251 і 252 КК України) [227, с. 270].

Із прийняттям КК України вперше в історії вітчизняного законодавства була введена ст. 239 «Забруднення і псування земель», а потім доповнено ст. 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» згідно із Законом України від 5 листопада 2009 р. № 1708-VI [344]. На нашу думку, законодавець намагався заповнити суттєву прогалину у кримінальному законодавстві, поставивши під захист найважливіший компонент довкілля – землі (в т. ч. ґрунти), що є найціннішим національним багатством.

Складність конструкції складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України, міждисциплінарний характер понять і категорії, які використовуються у цій сфері, породжують трудність його розуміння і, як наслідок, нечасте притягнення до кримінальної відповідальності. Отож, норма кримінального закону про відповідальність за забруднення або псування земель практично не діє. Фахівці у сфері кримінального права вказують на незначну кількість порушених кримінальних справ за екологічні злочини, а також ще меншу кількість осіб, притягнених до відповідальності за їх вчинення.

Актуальною проблемою в правових питаннях екології є кримінально-правовий захист атмосферного повітря, водних джерел і ґрунту від забруднення, що зумовлює необхідність додання до КК України норми про «Забруднення навколишнього природного середовища». У диспозиції цієї норми доцільно закріпити конкретні об'єкти (атмосферне повітря, води, ґрунти), подати повний перелік його джерел і описати, як забруднене навколишнє середовище, тип забруднювальних хімічних і фізичних речовин і які встановлені в правовому режимі нормативи порушено [535, с. 186].

У КК України немає покарання за таке злочинне використання землі, унаслідок якого вона стала непридатною, втратила родючість, заросла кущами, стала заболоченою чи засоленою. Тому є потреба доповнити КК України нормою, що кваліфікувала б подібні дії службових осіб і громадян за злочинне псування народного надбання [284, с. 93].

Кримінальна відповідальність має настати за суттєву шкоду, завдану хімічним забрудненням навколишнього середовища будь-яким об'єктам, які охороняються законом: здоров'ю людини, рослинності, тваринному світу, а також мікроорганізмам ґрунту в разі інтенсивної агрохімізації. Одним із критеріїв застосування кримінальної відповідальності за правопорушення може слугувати розмір господарської шкоди, завданої навколишньому середовищу речовинами [55, с. 211].

У КК України не висвітлено норми про охорону ґрунтів. Проте в ньому розширена сфера дії кримінально-правової відповідальності за порушення вимог законодавства про забруднення або псування земель (ст. 239), безгосподарське використання земель (ст. 254). На нашу думку, назріла потреба прямого кримінально-правового захисту ґрунту від усіх видів забруднення, засмічення, які погіршують не лише родючість ґрунту, а й якість харчової продукції сільського господарства і створюють небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Питання вирішення проблеми незаконного заволодіння ґрунтовим покривом є актуальним, оскільки стан ґрунтового покриву в Україні досяг

критичного рівня та перебуває на межі виснаження, що зумовлено тривалим екстенсивним використанням земельних угідь, що не компенсувалося рівнозначними заходами з відтворення продуктивного шару недостатньою увагою правоохоронних і контролюючих органів, а також складністю застосування норм, що закріплюють відповідальність за таке порушення [77, с. 494].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за порушення у сфері довкілля» від 5 листопада 2009 р. № 1708-IV [344] внесено зміни до КК України, зокрема, його доповнено ст. 239-1, якою передбачено відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель.

Ґрунти за своїми властивостями є, по суті, невідновним природним ресурсом. Для відновлення 1 $см^2$ ґрунту необхідно, залежно від природно-кліматичних умов, від декількох сот до декількох тисяч років [242]. Із цього випливає, що суспільну небезпечність наслідків вчинення такого кримінального правопорушення важко переоцінити.

Законодавець у процесі криміналізації певних суспільно небезпечних діянь допускає помилки у формулюванні ознак складів злочинів. Так, ч. 3 ст. 239-1 КК України передбачає відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, якщо це створило небезпеку для життя і здоров’я людей чи для довкілля, якщо воно вчинено шляхом підпалу, вибуху. Скоїти даний злочин неможливо, тому що незаконно заволодіти, протиправно вилучити ґрунтовий покрив земель шляхом підпалу або вибуху не можна. Тому дані особливо кваліфікуючі ознаки ч. 3 ст. 239-1 КК України мають бути вилучені з диспозиції статті.

Незважаючи на двосторонній характер принципу забезпечення раціонального використання та охорони земель, законодавець не передбачив такої кваліфікаційної ознаки, як вчинення даного кримінального правопорушення службовою чи посадовою особою. Тому на законодавчому рівні слід удосконалити норми ст. 239-1 КК України щодо внесення у ч. 2

даної статті як кваліфікаційну ознаку службову або посадову особу [80, с. 38-39].

Отже, суспільно небезпечне діяння складу злочину, що розглядається, повинне бути описане в законі як порушення спеціальних (законодавчо визначених) правил використання ґрунтового покриву (поверхневого шару) землі як невід'ємної складової довкілля, шляхом здійснення активних дій, спрямованих на його зняття, що призводить до погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель.

Отже, специфіка застосування юридичної відповідальності за правопорушення у сфері використання, відтворення та охорони ґрунтів полягає у комплексному характері самого правового міжгалузевого інституту, що об'єднує в собі правові норми земельного, аграрного, екологічного і природоресурсного права України.

Проблема виснаження ґрунтів є актуальною для різних країн світу й держав-членів Європейського Союзу. Тому в контексті гармонізації законодавства України із законами ЄС практично корисним і повчальним є міжнародний досвід законодавчого врегулювання в цій сфері.

Так, на міжнародній арені функціонує чимало інституцій і міжнародних організацій, таких як Організація об'єднаних націй (ООН), Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), Європейська асоціація з навколишнього середовища (ЄАНС), які можуть приймати акти законодавства безпосередньої дії і обов'язкової юридичної сили щодо всіх держав-членів (регламенти, рішення), а також такі, що мають бути в обов'язковому порядку «трансплантовані», перенесені в національні законодавчі системи (директиви). Особливо слід підкреслити значення останнього типу документів. Цей найгнучкіший правовий інструмент ЄС, який є загальним правилом, передбачає результат, якого мають досягти держави-члени і пропонує можливі шляхи його досягнення [251, с. 14]. Ці міжнародні організації докладають чимало зусиль для розроблення відповідних критеріїв та індикаторів невиснажливого землекористування,

відтворення родючості, охорони цілісності та різноманітності ґрунтового покриву планети.

Усвідомлюючи небезпеку руйнування, забруднення і загальної деградації ґрунтів, Перша Всесвітня конференція ООН з навколишнього середовища 1972 р. звернула увагу на необхідність охорони ґрунтів, а Міжнародна організація з продовольства (ФАО) прийняла 1982 р. Всесвітню хартію ґрунтів, у якій закликала уряди всіх країн розглядати ґрунтовий покрив як всесвітнє надбання людства, а 1983 р. ЮНЕП прийняла Основи світової ґрунтової політики [309].

Проблемі опустелювання ґрунтів присвячена Конвенція по боротьбі з опустелюванням у тих країнах, які зазнають серйозної засухи або опустелювання, зокрема, в Африці. У 1977 р. Конференція ООН по боротьбі з опустелюванням прийняла план дій для боротьби з опустелюванням. Незважаючи на ці та інші зусилля, а також на деякі успіхи в цій діяльності, програма ООН із навколишнього середовища (ЮНЕП) в 1991 р. дійшла висновку, що проблема деградації ґрунтів загострилась. Тому на конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, яка відбулась 1992 р. в Ріо-де-Жанейро, проблема опустелювання широко обговорювалась. Розглядався комплексний підхід, який полягає в прийнятті практики раціонального використання ґрунту на регіональних рівнях [460]. Конференція запропонувала Генеральній Асамблеї ООН створити Міжурядовий комітет із ведення переговорів для розробки до червня 1994 р. конвенції по боротьбі з опустелюванням у тих країнах, які зазнають серйозних засух і/або опустелювання, зокрема, в Африці, що було схвалено в грудні 1992 р. резолюцією 47/188. Переговори з підготовки цієї конвенції проходили протягом п’яти сесій. Конвенцію прийняли в Парижі 17 червня 1994 р., вона набрала чинності 1996 р. Нині цей договір прийняли 196 країн світу. Конвенція пропонує всім країнам розробити раціональні програми дій із боротьби з опустелюванням і деградацією ґрунтів, залучати місцеве населення до активної діяльності. Цей документ передбачає проведення

наукових досліджень, залучення світової спільноти, обмін досвідом, знаннями, розвиток співробітництва. Він розглядає також варіанти надання фінансової, наукової і технічної підтримки потребуючим сторонам. Головна увага повинна зосереджуватися на покращенні родючості та відновленні ґрунтів, а також охороні та раціональному використанню земельних і водних ресурсів. Для втілення в життя принципів і положень Конвенції передбачено проведення конференцій сторін. У період з 1997 до 2001 р. ці конференції відбувалися щорічно, а потім раз на два роки. На 8-ій Конференції в Мадриді прийнято Стратегічний план із активізації виконання Конвенції в період із 2008 до 2018 р. Цей план знову привертає увагу до важливості обміну досвідом, проведення наукових досліджень і розвитку партнерських відносин у боротьбі з опустелюванням земель.

У рішеннях Всесвітньої конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) і Всесвітньої зустрічі з цього питання в Йоганесбурзі (2002) зазначено, що охорона і раціональне використання ґрунтів повинно стати центральною ланкою державної політики, оскільки стан ґрунтів визначає умови життєдіяльності людства, здійснює вирішальний вплив на довкілля.

На конференції в Ріо-де-Жанейро відкрили для підписання дві важливі угоди: рамкову Конвенцію про зміну клімату і Конвенцію про біологічне різноманіття. У рамках останньої була створена «Міжнародна ініціатива з охорони і сталого використання біологічного різноманіття ґрунтів». Проблеми охорони біологічного різноманіття ґрунтів обговорювали згодом на Всесвітній конференції з біологічного різноманіття в Нагої (2010). На конференції в Йоганнесбурзі (2002) констатували, що навколишньому середовищу наноситься глобальна шкода. Продовжується втрата біологічного різноманіття і опустелювання охоплює все більше родючих земель, згубні наслідки зміни клімату вже наявні, стихійні лиха стають все частішими і більш руйнівними.

Ще одним важливим міжнародним документом щодо ґрунтів є Альпійська конвенція Європейського Союзу, яка підготовлена 1991 р. вісьмома державами (Німеччина, Австрія, Франція, Італія, Ліхтенштейн, Монако, Швейцарія і Словенія) і набрала чинності 1995 р. Вона присвячена збереженню гірських районів і слугує прикладом міжнародного співробітництва в питаннях охорони ґрунтів. Розроблений окремий протокол 90 додатку Альпійської конвенції в сфері охорони ґрунтів, в якому відображені всі основні чинники, які загрожують ґрунтам: ерозія, сільське господарство, лісогосподарство, туризм, забруднення. Конвенція закликає раціонально і бережливо управляти ґрунтами і пов'язаними з ними природними ресурсами, вивчати їх, скорочувати кількість забруднюючих речовин, створювати бази даних про ґрунти. Різні аспекти охорони ґрунтів розглядають і в галузевих міжнародних угодах, у тому числі і в Рамковій конференції ООН зі зміни клімату, Орхуському протоколі зі стійких органічних забруднювачів, Орхуському протоколі з важких металів, Конвенції ООН про біологічне різноманіття, Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, Стокгольмській конвенції зі стійких органічних забрудників.

Окрім країн-учасників Альпійської конвенції, багато країн проводять моніторинг ґрунтів і створюють реєстр і бази даних ґрунтів, проводять опис стану і забруднення ґрунтів. Це, зокрема, такі країни, як США, Японія, Канада, Австрія, Бразилія, Франція та інші. За ініціативою ФАО (Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН) і ЮНЕСКО (Організації ООН з питань освіти, науки і культури) в 1980-х р. розпочато створення Світової реферативної бази (WRB) з метою вдосконалення класифікації ґрунтів. Завдання бази – досягти міжнародної згоди стосовно головних груп ґрунтів у світовому масштабі і критеріїв якості ґрунтів і методів із їхнього визначення. Із 1982 р. відбувалися численні зустрічі й обговорення, на яких дійшли висновку, що немає необхідності розробляти нову систему класифікації, а потрібно продовжувати складати легенди до

світової карти ґрунтів, варіант якої зроблений 1990 р. і розглядався як основа майбутньої Світової реферативної бази. Першу версію бази прийняли 1997 р. у Відні. Друге видання з'явилося 2006 р. Робота з вдосконалення цього документа продовжується і сьогодні. У 2010 р. опубліковані основні напрямки зі створення легенди до карт ґрунтів дрібного масштабу. Цю роботу проводять чимало організацій, але головних є три: Міжнародна асоціація з вивчення ґрунтів (AISS), яка з 1998 р. називається «Міжнародний союз наук про ґрунти» (UISS), Міжнародний центр педологічної інженерії (ISRIS) і продовольча і сільськогосподарська організація ООН (ФАО).

Європейське співтовариство звернуло увагу на проблему ґрунтів ще в 1972 р. Резолюція Європейської Ради – Європейська Хартія ґрунтів – наполягала на тому, що ґрунт – це «кінцеве і цінне для людства благо, яке легко руйнується», відповідно, необхідно охороняти ґрунт від таких загроз, як ерозія, забруднення, урбанізація. Цей документ прийнятий комітетом міністрів Європейського Союзу 30 травня 1972 р. У ньому визнається факт деградації європейських земель, особливо сільськогосподарських і лісових, що спричиняється забрудненням, ерозією і невідповідним веденням господарства, а також той факт, що в процесі облаштування території екологічні чинники не завжди враховують. Люди, відповідальні за використання ґрунтів, зобов'язані думати не тільки про нагальні потреби сучасного суспільства (урбанізація, індустріалізація, сільське господарство, туризм), але й про роль ґрунту в ландшафті і про наукове, естетичне і культурне значення ґрунтів для людини.

Європейське співтовариство переглянуло Хартію 1972 р. з охорони і раціонального використання ґрунтів, що дало старт початку серйозної роботи зі складання ґрунтових карт і проведення моніторингу ґрунтів. Нова хартія була прийнята 28 травня 2003 р. При її розробці враховані важливі міжнародні угоди: Пан-європейська стратегія про біологічне різноманіття і кліматичні зміни (Ріо-де-Жанейро, 1992), Паризька конвенція про опустелювання (1994), протокол про охорону ґрунтів в Альпах (1998). Крім

чинників, які зумовлюють деградацію ґрунтів, поданих у документі 1972 р., Співтовариство звернуло увагу на забруднення атмосфери і води, сміття, відходи, засолення і урбанізацію. Хартія проголосила, що деградація ґрунтів є глобальною небезпекою для життя разом із кліматичними змінами і втратою біологічного різноманіття, а також визнала багатофункціональність ґрунтів.

22 вересня 2006 р. Європейська комісія опублікувала повідомлення про «Тематичну стратегію з охорони ґрунтів», яка стала основою для розробки Рамкової директиви з охорони ґрунтів. Вона всебічно розглядає різні загрози ґрунтам і створює загальні рамки з охорони цього природного ресурсу. Документ має на меті зупинити деградацію ґрунтів, відновити їхній добрий стан, зберегти здатність ґрунтів забезпечувати життєдіяльність екосистем для майбутніх поколінь, адже від ґрунтів залежить економічне процвітання і благополуччя людини. Цей документ ґрунтується на чотирьох аспектах: спеціалізоване законодавство у вигляді рамкової дидактики по ґрунтах; включення вимог із охорони ґрунтів у політику, яка стосується інших галузей; дослідження і вивчення ґрунтів; привернення уваги спільноти до ролі ґрунтів в економіці та в екосистемі.

На думку Європейського Союзу, прийняття рамкової директиви з охорони ґрунтів стане наріжним каменем у здійсненні ефективної політики захисту ґрунтів на європейському рівні. Рамкова директива – перший законодавчий інструмент Європейського Союзу з охорони ґрунтів від нераціонального використання. Країни-члени Європейського Союзу повинні виявляти ділянки ґрунтів, де ерозія, зменшення органічних речовин, ущільнення, засолення, підкислення і зсуви перевищують допустимі рівні, і запровадити відновлювальні програми. Ці програми будуть визначені країнами-членами Співтовариства залежно від ступеня деградації ґрунтів, місцевих умов і соціально-економічних чинників. Що стосується забруднення ґрунту, то країнам необхідно зареєструвати всі забруднені території, скласти план дій і календар робіт із оздоровлення ґрунтів. У

запропонованій директиві передбачено обмеження викиду небезпечних речовин у ґрунти. У документі визнається, що непроникність ґрунту (тобто покриття ґрунту непроникними матеріалами, такими як цемент або асфальт) створює ризик для ґрунтів, тому пропонується країнам-членам Співтовариства обмежити цей процес, наприклад, шляхом відновленням невикористовуваних земель, зайнятих у промислових цілях, щоб зберегти родючі території для майбутніх поколінь. Європейська соціально-економічна рада схвалила цей проект документа загалом. Європейський Парламент прийняв його в першому читані в листопаді 2007 р. після внесення до нього більше сотні поправок. Однак щоб цей документ отримав статус європейського закону, він повинен бути схвалений Радою Європи. На даний час декілька країн Європи не підтримують цю рамкову директиву. Франція, Великобританія, Німеччина, Австрія і Голландія висловили свої сумніви стосовно «вартості запропонованих заходів порівняно з очікуваними вигодами».

15 березня 2010 р. в Брюсселі продовжували обговорення законопроекту з охорони ґрунтів на Раді Міністрів із навколишнього середовища. Європейська комісія подала звіт, в якому сказано про погане управління біологічним різноманіттям ґрунту, що спричиняє, окрім іншого, кліматичні зміни і погіршення якості ґрунтових вод. Останнім часом все більша увага приділяється ролі ґрунту в кліматичних змінах, оскільки ґрунт є природним зберігачем карбону.

У проекті Рамкової ґрунтової директиви Європарламенту і Ради Європи зазначено, що ґрунти, по суті, є невідновлюваним ресурсом, бо невидимість їхньої деградації може бути значною, а процеси регенерації (відтворення) надзвичайно повільними і витратними. У посланні комісії ЄС «До тематичної стратегії захисту ґрунтів» визначено низку головних причин деградації ґрунтів: ерозія, кількісне та якісне зменшення органічних речовин, забруднення, засолення, ущільнення, втрата біологічного різноманіття, накриття, зсуви та повені [543].

На Пленарній Асамблеї Глобального ґрунтового партнерства у Римі 22-24 липня 2014 р. ухвалено Оновлену Всесвітню Хартію ґрунтів. Одним із важливих положень цієї Хартії є розділ С «Діяльність Міжнародних організацій»: надання допомоги урядам на їхнє прохання у створенні відповідного законодавства, інституцій і процесів, які дозволяють створювати, реалізовувати та контролювати необхідну практику користування ґрунтами [37, с. 13.].

У Всесвітній хартії ґрунтів зазначено, що останніми роками вплив людини на ґрунтові ресурси досяг критичних рівнів. Базуючись на кодифікації земельного законодавства України, ґрунти виділено в окремий об’єкт особливої охорони і визнано самостійним об’єктом правових відносин, зокрема, охоронних. Тому одним із невід'ємних елементів сталого сільського господарства є продумане ґрунтокористування, а також ґрунти є цінним інструментом регулювання клімату і способом захисту екосистемних послуг і біорізноманіття. У підсумковому документі Конференції ООН зі сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро 2012 р. «Майбутнє, яке ми хочемо» визнається економічне і соціальне значення доброго землевпорядкування, яке включає ґрунтокористування, зокрема, його внесок в економічне зростання, біорізноманіття, стале сільське господарство, продовольчу безпеку, викорінення злиденності, наділення жінок правами і повноваженнями, розв’язання проблеми зміни клімату і покращення якості води [205, с. 4].

Україна приєдналася до Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням, прийнятої у 1994 р. [436]. Адже не секрет, що на узбережжі Чорного моря, Сиваша і на заході узбережжя Азовського моря інтенсивно йдуть процеси опустелювання, які відзначаються різким погіршенням родючості ґрунтів, зміною природних рослинних асоціацій [170]. Тому Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію боротьби з деградацією земель та опустелюванням, яку передбачено реалізувати протягом 2015-2020 рр. [446].

У контексті руху правового розвитку нашої держави до світових стандартів для України може бути корисним достатньо тривалий у часі досвід США, де відповідні законодавчі акти в цій сфері діють уже не одне десятиліття [238].

Незважаючи на відсутність сьогодні одного документа, який регулює охорону ґрунтів, різні міжнародні угоди, Європейські програми, директиви сприяють захисту ґрунтів, хоча і не напряму, а через інші об'єкти природного середовища.

У країнах Європейського Союзу усвідомили, що не може бути сприятливого навколишнього природного середовища і стійкого землекористування без добре організованого моніторингу ґрунтів. Моніторинг ґрунтів у Європі існує, з одного боку, у рамках кількох програм (Міжнародна кооперативна програма з оцінки і моніторингу ареального забруднення лісів – ICP – Forest, Міжнародна програма комплексного моніторингу – ICP – IM, що охоплює 31 європейську країну, Європейський геологічний форум – FOREGS), а з іншого боку – як самостійні мережі точок в окремих країнах [261, с. 14].

Найповніші програми моніторингу ґрунтів здійснюються в Австрії, Німеччині, Швейцарії [547, с. 58]. У цих країнах виконано кілька турів спостережень, накопичений значний досвід обробки зібраної інформації, формування інформаційних систем, взаємодії зі споживачами. Проведення моніторингових робіт здійснюють на підставі міністерських інструкцій, а державних законів про моніторинг ґрунтів немає. В Іспанії, де моніторинг ґрунтів розвинутий значно гірше, є зразковий закон про моніторинг ґрунтів.

На розвиток мереж моніторингу ґрунтів у Європі значною мірою вплинули різні директиви Європейського Союзу, зокрема, про допустимі концентрації важких металів, контроль викидів підприємств, застосування стоків і відходів виробництва на сільськогосподарських угіддях тощо. У підсумкових документах акцентовано увагу на необхідності вирішення (гармонізації та стандартизації) низки методичних питань: ґрунтові

індикатори, формування мереж Euro Soil Monitoring Net, вибір і опис об'єктів (техніка відбору зразків, глибина і часові інтервали відбору), методи вивчення, бази даних та інформаційні системи.

Останніми роками в багатьох країнах Європейського Союзу пожвавлено роботу з моніторингу ґрунтів у зв'язку з проголошенням ЄС нової ґрунтової політики. В останніх деклараціях ЄС [546, с. 446] констатується, що ґрунт як найважливіший компонент навколишнього середовища виявився незаслужено забутим і непопулярним порівняно з водою і повітрям. Серед заходів, запропонованих ЄС, задекларовано створення Європейської ґрунтової ради (EuropeanSoilCouncil), Європейської асоціації ґрунтових товариств (EASS), фінансову підтримку спільних проектів (Concertedaction) тощо.

У Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу констатовано, що одним із пріоритетних напрямів сучасної державної політики є проведення порівняльно-правового дослідження відповідності законодавства України європейським і світовим правовим стандартам, а також здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу регулювання відносин у сфері охорони здоров'я та життя людини, тварин, рослин, довкілля [364]. Тому світове співтовариство розробляє в сучасних умовах відповідні правові заходи з метою запобігання заподіянню шкоди навколишньому середовищу, враховуючи при цьому і можливість запобігти небезпеці збитків для здоров'я людини та власності, що можуть бути заподіяні небезпечними видами діяльності, насамперед пов'язаними з поводженням із небезпечними відходами, речовинами, з іншими шкідливими впливами. Щодо цього беруть до уваги положення про так зване «м'яке» рекомендаційне право, принцип 13 Ріо-де-Жанейрської декларації з навколишнього середовища і розвитку (1992), відповідно до якого держави повинні розробляти міжнародні та національні правові документи, які стосуються відповідальності та компенсації жертвам забруднення навколишнього природного середовища та

інших екологічних збитків. Це один із найважливіших принципів, покладених в основу Концепції сталого розвитку, схваленої на конференції ООН з питань охорони навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро, суть якої полягає в адекватному задоволенні потреб теперішніх і майбутніх поколінь за умови раціонального використання природних ресурсів [218, с. 139].

Однією з найважливіших і найскладніших проблем у міжнародному праві є проблема міжнародної відповідальності держав, яка не має однозначного вирішення ні в доктрині, ні в практиці міжнародного спілкування довкілля [56, с. 522], а важливим кроком у розвитку екологічної відповідальності в ЄС є програма екологічних дій «Навколишнє середовище 2010: наш вибір», в якій концептуально новим стало вирішення екологічних проблем, зокрема, те, що виснаження природних ресурсів, їхнє забруднення (у тому числі відходами) – це не проблеми самі по собі, а наслідок неправильного управління.

Наступним кроком щодо екологічної відповідальності є розроблення Комісією ЄС спеціального документа – Білої книги, в якій визначено, хто має оплачувати вартість заходів із очищення від забруднення і з відновлення природного середовища, якому було заподіяно шкоду, а також закріплено відповідальність саме за шкоду природним ресурсам (зокрема, за забруднення земель і шкоду, заподіяну біорізноманіттю). Важливим тут є положення про забруднення земель. Під ними розуміють ділянку, що вміщає ґрунт, поверхневі та підземні води, які мають значний рівень забруднення, що визначається на підставі концепцій ризику. Відшкодування збитків пропонується здійснювати шляхом застосування новітніх технологій очищення земель та інших природних компонентів ділянки з метою досягнення такої якості ґрунту, за якої земельну ділянку матимуть змогу використовувати і сьогодні, і в майбутньому [79, с. 214].

Концептуально визначальним у цій частині є положення Конвенції ЄС про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища, від 21 червня 1993 р. [544, с. 150].

Для визначення обсягів компенсації екологічної шкоди важливо враховувати положення Директиви ЄП і РЄ від 21 квітня 2004 року № 2004/35/ЄС «Про екологічну відповідальність за порушення та ліквідацію заподіяної навколишньому середовищу шкоди» [545, с. 156]. У ній, зокрема, вказано, що шкода, завдана навколишньому середовищу, включає шкоду, спричинену елементами, що переносяться повітрям, та якщо вони завдають шкоду водним ресурсам, ґрунту чи видам або ареалам, що охороняються. Важливим є визначення шкоди, завданої землі (в т. ч. ґрунтам), що створює значну загрозу для здоров'я людини, шляхом негативного впливу прямого чи непрямого застосування в, на чи під землею речовин, препаратів, організмів чи мікроорганізмів. Аналіз її положень дозволив зробити висновок, що вона спрямована переважно не на охорону життя і здоров'я людини та її майна, а на охорону навколишнього середовища як основи життєдіяльності, а саме – біологічного різноманіття, вод і ґрунтів. Такі новації свідчать про обрання в даній Директиві егоцентричної основи, на якій базується Концепція сталого розвитку. Лише ґрунти захищають із антропоцентричної точки зору. Директива, по суті, є нормативним актом публічного права і регулює відносини, виходячи з принципів і користуючись інструментом публічного права [218, с. 143].

Ми погоджуємося з професором Н. Р. Малишевою, яка вказує на доречність змісту норми частини 2 ст. 9 Конституції України, де закріплено, що укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Норма ст. 9 Конституції хоча і містить загальний принцип, однак потребує розвитку в чинному законодавстві, з урахуванням зарубіжного досвіду, особливо в частині механізмів дії відповідного принципу [251, с. 38].

Отже, одним із доцільних варіантів, який враховуватиме процедури адаптації та імплементації стосовно відповідальності за шкоду, заподіяну ґрунтам, було б прийняття Закону України «Про ґрунти та їхню родючість», в якому в статті про застосування міжнародних договорів може бути зазначено: «якщо міжнародним договором встановлено інші правила щодо охорони ґрунтів, порівняно із законодавством держави Україна, то застосовують правила міжнародного договору».

Отже, аналіз законодавчих засад щодо правового режиму ґрунтів в Україні дозволив виявити, що в сучасних умовах формується система правових норм, які: 1) закріплюють терміни «ґрунти, ґрунт» як правові категорії, та визначають можливі і необхідні форми і способи їх використання, відтворення та охорони; 2) визначають систему державних органів, покликаних забезпечити правовий режим ґрунтів, їх повноваження; 3) окреслюють повноваження органів місцевого самоврядування з цих питань; 4) закріплюють права і обов'язки підприємств, установ, організацій і громадян у цій сфері; 5) визначають систему державно-правових, економічних та інших засобів їх охорони, раціонального використання і відтворення; 6) окреслюють засоби юридичної відповідальності за порушення їх режиму.

Наявність такої системи правових норм дозволяє припустити формування в системі земельного та екологічного права міжгалузевого (комплексного) інституту – правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів. Об'єктивність такої системи правових норм дозволяє вносити пропозиції про можливість здійснення їх кодифікації у формі спеціального проекту Закону України «Про ґрунти та їх родючість». Обґрунтування розробки законопроекту «Про ґрунти та їх родючість» зумовлене тим, що Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» варто доповнити об'єктом охорони навколишнього природного середовища «ґрунти», які забезпечують сприятливі умови життя і підлягають охороні від забруднення, засмічення, виснаження, деградації, псування або

іншого негативного впливу господарської чи іншої діяльності. Необхідність розробки й прийняття Закону України «Про ґрунти та їх родючість» спричинена й тим, що природоохоронне і земельне законодавство не враховують специфіку особливостей ґрунтів як важливих компонентів біосфери.

1.4. Принципи використання, відтворення та охорони ґрунтів

Принцип права є свого роду стрижнем, на якому будуються система права і система законодавства. Вони також відіграють важливу роль у тлумаченні правових норм.

Принцип права – основоположна норма, або норма найзагальнішого основоположного характеру, основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю [276, с. 54].

Відомий російський теоретик права С. С. Алексєєв характеризує правові принципи як такі, що акумулюють, перекладають на мову правових категорій і подають у концентрованому вигляді матеріальні, духовні, моральні, організаційні засади суспільства, закладені в його ладі інтелектуально-цілісні настанови і тенденції [13, с. 298]. Так само до визначення принципів права підходить С. П. Погребняк, визначаючи, що принципи права є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис і цінностей, притаманних певній системі права [320, с 23]. Він указує, що саме вони задають загальні параметри розвитку як правового регулювання загалом, так і конкретних галузей права. Отже, правові принципи дають змогу водночас відображати певні правові відносини і видозмінювати їх.

Зокрема, принципи права часто характеризують і як внутрішні переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності, і як юридичну форму цих ідей, яка відображена в чинному законодавстві та спрямовує його розвиток [509, с. 93].

Виокремлюють загальні (конституційні), міжгалузеві та галузеві принципи.

Господарську та іншу діяльність, яка негативно впливає на землю (в т. ч. ґрунти) та навколишнє природне середовище загалом, усі суб'єкти земельних відносин повинні здійснювати на засадах визначених принципів, які можна поділити, відповідно до законодавчих актів, які закріплюють їх, на спеціальні (земельні) та загально екологічні. Тільки комплексний підхід може забезпечити ефективну охорону і раціональне використання земель (в т. ч. ґрунтів).

Поштовхом до становлення і розвитку принципів земельного права стало затвердження Верховною Радою України кодифікованого акта – Земельного кодексу України. Можна стверджувати, що з 1 січня 2002 р., тобто з моменту введення в дію ЗК України, принципи земельного права не тільки логічно випливають зі змісту нормативно-правових актів, але і стали нормативно закріпленими. Проявились такі особливості втілення принципів земельного права України, як наявність буквальної форми їх закріплення та втілення в окремих нормативно-правових актах принципів інститутів земельного права [87, с. 34].

Принципи земельного права можуть формуватися зі змісту правових норм, на підставі судових рішень, досягнень правової доктрини. Саме собою проголошення певних гасел ще не робить їх принципами права (законодавства). Із іншого боку, можуть існувати і визнаватися й інші принципи земельного права, не зазначені у ст. 5 і ЗК України загалом [167].

Одним із основних принципів, на якому базується земельне законодавство, є врахування значення землі як основи життя і діяльності людини, згідно з яким регулювання відносин з використання і охорони земель відбувається на підставі уявлення про землю як природний об'єкт, що охороняється як важлива складова природи, як природний ресурс, який використовується як засіб виробництва в сільському і лісовому господарствах, як основа господарської та іншої діяльності на території

України і водночас як нерухоме майно, об’єкт права власності та інших прав на землю.

Як вважає А. М. Мірошниченко, законодавець повинен ураховувати особливості землі як об’єкта права, зокрема, те, що вона є і засобом виробництва, і територіальним засобом, і природним ресурсом. Проте цей принцип важко (якщо взагалі можливо) використати у правозастосовчій, а не правотворчій діяльності [276, с. 54].

Проголошений у Земельному кодексі України принцип забезпечення раціонального використання та охорони земель є визнаним і основоположним принципом земельного регулювання. На жаль, зміст цього принципу Земельний кодекс України не розкриває.

Як відзначала з цього приводу Н. І. Титова, до позитивних ознак Земельного кодексу України належать принципи, закріплені у ст. 5 даного кодифікованого акта (зокрема, принципи раціонального використання та охорони земель). До негативних аспектів вона відносить відсутність нормативно-правового закріплення таких принципів, як поєднання публічних і приватних інтересів у землекористуванні, пріоритетність правового режиму земель сільськогосподарського призначення, посилена охорона ґрунтів [504, с. 70].

У ст. 5 ЗК України закріплений принцип пріоритету вимог екологічної безпеки [167]. Термін «екологічна безпека» законодавчо визначений у ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» як такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної ситуації та виникненню небезпеки для здоров’я людей [423].

За допомогою цього принципу законодавець намагається визначити характер взаємодії земельного й екологічного законодавства у правовому регулюванні відносин щодо охорони земель. Суть принципу пріоритету вимог екологічної безпеки в аспекті регулювання земельних відносин

полягає в тому, що за наявності колізії між земельно-правовими й еколого-правовими пріоритет належить останнім [229, с. 145].

У законодавстві отримали закріплення так звані нормативи екологічної безпеки, які виступають формальними критеріями безпечності середовища. Нормативами екологічної безпеки традиційно вважають нормативи гранично допустимої концентрації (ГДК) забруднюючих речовин у навколишньому середовищі, гранично допустимі рівні (ГДР) акустичного, електромагнітного, радіаційного та іншого впливу на довкілля, гранично допустимий вміст (ГДВ) забруднюючих речовин у продуктах харчування. Сьогодні перелічені нормативи мають характер санітарно-гігієнічних, оскільки, по суті, орієнтовані не на забезпечення безпеки або стабільності природних систем, а саме на забезпечення санітарно-гігієнічної безпеки людини. Визначаючи значну роль санітарно-гігієнічних нормативів у забезпеченні екологічної безпеки, не можна не відзначити обмеженість цього засобу.

Аналіз вищенаведених принципів дає підстави для висновку про те, що забезпечення вимог екологічної безпеки та використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва не охоплюються поняттям «раціональне використання та охорона земель».

Адже, як випливає зі ст. 5 Земельного кодексу України, поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу й основного засобу виробництва, пріоритет вимог екологічної безпеки та забезпечення раціонального використання і охорони земель характеризують різні принципові засади земельного законодавства [232, с. 55].

Загальноекологічні принципи закріплені в ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [423], вони мають екосистемний характер та можуть бути віднесені до правових принципів використання, відтворення та охорони ґрунтів. До них належать:

пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов’язковість додержання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності;

гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров’я людей;

запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлювальних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;

збереження просторової і видової різноманітності та цілісності природних об’єктів і комплексів;

науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища;

обов’язковість надання висновків державної екологічної експертизи;

гласність і демократизм під час ухвалення рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду;

науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;

безоплатність загального і платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;

компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

вирішення питань охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів із урахуванням ступеня антропогенної зміненості

території, сукупної дії чинників, що негативно впливають на екологічну обстановку;

поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища;

вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва;

установлення екологічного податку, рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, рентної плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України.

Основним принципом зарубіжного законодавства є недопустимість впливу на ґрунти, який призвів би до погіршення якості ґрунтів, деградації, забруднення, засмічення і руйнування. Багато країн, зокрема, США, Китай, Німеччина, Франція та інші, вже прийшли до розуміння того, що охорона ґрунтів може проводитися тільки на державному рівні. Закони цих країн регламентують діяльність підприємств, організацій і громадян у сфері охорони ґрунтів, установлено вимоги й обмеження для територій із забрудненими ґрунтами, які передбачають заходи з очищення (санації) ґрунтів і запобігання їхньому негативному впливу на здоров'я людей і довкілля.

Так, у питанні попередження забруднення ґрунтів цікавим є досвід США. Закон «Про вдосконалення та реформування сільського господарства», ухвалений у квітні 1996 р., передбачає економічне стимулювання проведення фермерами природоохоронних заходів, наприклад, розширення посівів багаторічних трав [293, с. 41].

Європейська хартія про ґрунти проголосила 12 принципів:

ґрунт є найціннішим благом людства. Він забезпечує життя рослин, тварин і людини на поверхні землі;

ґрунт – це обмежений ресурс, який легко руйнується;

індустріальне суспільство використовує ґрунт у сільськогосподарських, промислових та інших цілях. Будь-яка практика з облаштування території

повинна враховувати властивості ґрунтів і потреби суспільства не тільки сьогоднішнього, а й завтрашнього дня;

фермери і лісівники повинні використовувати методи, які дають змогу зберігати якість ґрунту;

ґрунт має бути захищений від ерозії;

ґрунт повинен бути захищений від забруднень;

будь-яке міське будівництво треба виконувати з найменшими негативними наслідками для навколишніх територій;

для будь-яких будівельно-монтажних робіт із моменту їхнього проектування повинна бути зроблена оцінка їхнього негативного впливу на навколишні землі і запропоновані відповідні заходи;

потрібно скласти опис (інвентаризацію) ґрунтових ресурсів;

для раціонального використання і охорони ґрунтів потрібно розширити наукові дослідження і міждисциплінарне співробітництво;

збереження ґрунту треба ввести до освітніх програм усіх рівнів, залучити увагу спільноти;

уряди й адміністративні органи влади повинні забезпечувати відповідне управління збалансованого використання ґрунтів.

Показовим щодо цього є законодавство Німеччини. Охорона ґрунтів розглядається тут як спільна справа держави та її громадян. Основними принципами державної політики в галузі охорони ґрунтів у Німеччині є такі:

принцип профілактики, який полягає в тому, щоб запобігти забрудненню ґрунтів;

«принцип винного» (або «забруднювач платить»), який полягає в тому, що витрати на усунення забруднення ґрунтів бере на себе той, хто винен у їхньому виникненні;

принцип кооперації, за яким держава виконує свої завдання в галузі охорони ґрунтів за погодженням зі всіма суспільними організаціями і громадянами [548].

Із 1996 р. політика Франції з урахуванням охорони ґрунтів і роботи з забрудненими територіями і ґрунтами базувалась на таких принципах:

щодо поточної промисловості – запобігти майбутньому забрудненню;

щодо промислової діяльності минулого – локалізувати, пам'ятати про потенціальне забруднення, поширювати інформацію;

за наявності забрудненої території – оцінити ризики і діяти залежно від призначення місцевості.

Загалом закони, які висвітлюють питання забруднення, передбачають:

загальну політику реабілітації і роботи з забрудненими територіями;

зобов'язання промисловців у випадку припинення діяльності повернути шкоду, фінансові гарантії;

принцип «забруднювач платить» (ст. 1. 110-1 Екологічного кодексу);

принципи оцінки ризиків і визначення цілей реабілітації;

управління ризиками, безпека, контроль ґрунтових вод;

визначення відповідальності власників і користувачів землями;

складення опису забруднених територій;

реабілітація забруднених територій за відсутності або неспроможності власників;

тимчасове займання, сервітут суспільної вигоди.

Пізніше політика Франції з управління і реконструкції забруднених територій змінилася. Раніше вона була спрямована на очищення всіх зон, які потребують особливої уваги, з фінансуванням за принципом «забруднювач платить». Цю коштовну стратегію важко застосувати у випадку розсіяного забруднення окремих територій, тому вона змінилася в бік політики з управління ризиками залежно від нового призначення території [258, с. 16].

У Російській Федерації до основи стратегії управління якістю міських ґрунтів можуть бути покладені принципи охорони, встановлення норм допустимого екологічного стану (якості) ґрунтів, рівнів допустимого впливу на ґрунти, раціонального використання міських ґрунтів [88, с. 186; 84, с. 92],

сформульовані в ст. 3, ст. 14 та інших статтях Закону міста Москви «Про міські ґрунти» [299] і спрямовані насамперед на:

максимальне збереження і покращення міських ґрунтів та їхнього родючого шару;

урахування і дотримання встановлених мінімальних розмірів території з відкритими (незахищеними) ґрунтами;

своєчасне виявлення деградації міських ґрунтів; забезпечення зниження негативного впливу на міські ґрунти;

гласність, повнота і достовірність інформації про екологічний стан міських ґрунтів і застосовуваних заходів із їхнього поліпшення;

обов'язкове повернення шкоди, заподіяної міським ґрунтам;

обов'язкове дотримання показників якості міських ґрунтів.

Базуючись на уявленнях про ґрунт як багаторівневу поліфункціональну відкриту саморегульовану систему, яка має здатність родючості, науковці розробили принципи екологічного нормування допустимого антропогенного навантаження на ґрунтовий покрив України [39, с. 1501]. Як стверджують автори, таке нормування повинно встановлювати обов'язкові нормативи, правила, регламенти і вимоги до використання та охорони земель і ґрунтів. Система екологічних норм повинна забезпечити стійке функціонування ґрунту і досягнення рівноваги між негативним антропогенним впливом і здатністю ґрунту до відновлення. Завдяки екологічному нормуванню держава реалізує свою функцію охорони земель як головного національного багатства. Згідно із Законом України «Про охорону земель», нормування у цій сфері полягає в забезпеченні екологічної і санітарно-гігієнічної безпеки громадян шляхом визначення вимог до якості земель, родючості ґрунтів, допустимого антропогенного навантаження на них та їхнього господарського освоєння.

До концептуальних принципів екологічного нормування належать такі:

принцип надійності (екологічні нормативи повинні бути науково обґрунтованими, максимально об’єктивними, їх має бути легко контролювати);

принцип ієрархічності (повинна бути відповідна ієрархія рівнів структурної організації ґрунтів і рівнів управління екологічно безпечним землекористуванням – місцевий, регіональний, національний, глобальний);

принцип диференціації та інтеграції (екологічні нормативи треба розробляти для різних ґрунтів і категорій земель та їхнього агроекологічного стану, також повинні бути розроблені інтегровані нормативи);

принцип реалістичності (поточні екологічні нормативи повинні бути реальними для досягнення);

принцип оптимальності і мінімізації (орієнтація на досягнення максимального соціально-економічного ефекту і мінімізацію негативних змін від антропогенного впливу на ґрунти);

принцип адаптованості (систему екологічного нормування треба постійно адаптувати до зміни природних і антропогенних чинників із дотриманням вимог збереження екологічних і продуктивних функцій ґрунтів).

Оскільки нормативна база охорони ґрунтів і земель в Україні не забезпечує виконання вимог чинного законодавства і стійкого розвитку природокористування, то пріоритетним напрямком у цій сфері повинно стати створення системи екологічного нормування, основними завданнями якого є підтримання продуктивних і екологічних функцій ґрунтів та відновлення їхньої родючості, збереження ґрунтового покриву і земельних ресурсів, мінімізація негативного впливу [101, с. 276].

Із урахуванням поглядів і пропозицій представників природничих і аграрних наук щодо охорони ґрунтів фахівці в галузі права повинні надати їм форму правових формулювань. Як вважає П. Ф. Кулинич, першим кроком на шляху до вирішення цього завдання має бути формування системи правових принципів охорони ґрунтів, які стануть вихідним положенням для розвитку

законодавства з охорони ґрунтів та формування ґрунтоохоронної політики держави [260, с. 86].

Система правових принципів охорони ґрунтів повинна містити такі основоположні начала:

цілісності ґрунтового покриву, який відображав би зміст правових норм, спрямованих на протидію руйнуванню ґрунтового покриву земельних ділянок;

невіддільності ґрунтового покриву від земельних ділянок сільськогосподарського призначення, оскільки це є умовою їхнього функціонування як основного засобу аграрного виробництва;

єдності сільськогосподарської і консерваційної охорони ґрунтів, суть якого полягає в тому, що консерваційна (несільськогосподарська) охорона ґрунтів є важливою умовою поліпшення ефективності агротехнічної охорони;

пріоритету використання ґрунтової маси для відновлення та поліпшення родючості земель сільськогосподарського призначення;

збереження та відновлення екологічних і сільськогосподарських властивостей ґрунтів, які впливають на рівень родючості та біорізноманіття.

На наш погляд, у запропонованих правових принципах охорони ґрунтів не враховані природно-екологічні функції ґрунтів, оскільки ці принципи відображають практичну сторону використання ґрунтів [101, с. 276; 96, с. 232]. Некоректним є формування принципу пріоритету використання ґрунтової маси для відновлення та поліпшення родючості земель сільськогосподарського призначення, адже знятий родючий шар ґрунту використовують здебільшого на малопродуктивних і рекультивованих землях, а також використання терміна «сільськогосподарські властивості ґрунтів» [103, с. 174].

Як уважає П. Ф. Кулинич, запропоновані принципи мають бути реалізовані у процесі формування правових норм із охорони ґрунтів і рекомендовані для використання в певних галузях права. Основна частина

правових норм із охорони ґрунтів має бути сформульована у системі земельного права, насамперед у рамках законодавства з охорони земель сільськогосподарського призначення [260, с. 87].

Базуючись на системності правового регулювання відносин природокористування й охорони природи, необхідності внутрішньої погодженості та взаємозв'язку окремих галузей, необхідно уточнити, що земельно-правові норми можна ввести в законодавство про надра, ліси, води й інше природоохоронне законодавство і, навпаки, екологічно орієнтована економічно-правова відповідальність виступає як відповідальність за наслідки нераціонального, нерідко й безвідповідального, навіть злочинного природокористування, що стосується еколого-економічних і соціальних інтересів суспільства загалом, господарюючих суб'єктів (і громадян) у межах певних екологічних і правових зобов'язань, норм і правил раціонального природокористування й охорони довкілля.

У розв'язанні проблем законодавчої регламентації відповідальності за охорону ґрунтів важливе значення мають еколого-правові засади, а також розроблені наукові підходи до принципів такої правової охорони та використання ґрунтів, зокрема, в працях М. В. Краснової, С. М. Кравченко, М. Р. Малишевої, Н. І. Титової та ін. Суть юридичної відповідальності за псування ґрунтів, яка має свої особливості, зумовлена характером правовідносин у разі їхнього використання; обґрунтовано особливості розроблення правових принципів охорони ґрунтів [87, с. 163].

У проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» запропоновано основні принципи державної політики у сфері охорони ґрунтів, а саме:

забезпечення раціонального використання та збереження ґрунтів як найважливішого компонента природного середовища;

забезпечення застосування ґрунтозахисних технологій та інших заходів з подолання забруднення, деградації ґрунтів під час господарської та іншої діяльності;

обов’язковість вжиття заходів з підвищення родючості ґрунтів і відновлення деградованих ґрунтів;

гласність, повнота та достовірність інформації про стан ґрунтів і заходи з охорони ґрунтів;

участь громадськості та суспільства в ухваленні рішень із охорони ґрунтів;

невідворотність настання відповідальності за шкоду, заподіяну ґрунтам;

правова охорона ґрунтів як компонента природного середовища на всіх категоріях земельних угідь.

Також уважаємо, що проблема ґрунтових обстежень має бути одним із основних завдань державної політики у сфері охорони ґрунтів та їхньої родючості у статті проекту закону. У цій статті про картографування ґрунтів згадується, але його треба зарахувати не просто до «шляхів охорони та відтворення родючості ґрунтів», а саме до основних принципів.

Із урахуванням принципів правової охорони ґрунтів, розроблених П. Ф. Кулиничем та іншими вченими, і глобальної ролі ґрунту в біосфері нами розроблена система принципів охорони ґрунтів, що базується на таких основних положеннях:

ґрунт – самостійний природний об’єкт, який підлягає правовій охороні, як й інші компоненти навколишнього природного середовища;

пріоритет забезпечення збереження ґрунтів у випадку господарської чи іншої діяльності;

обов’язковість вжиття заходів із запобігання деградації та забрудненню ґрунтів і заходів із відновлення деградованих і забруднених ґрунтів;

запобігання шкідливому впливу деградованих і забруднених ґрунтів на людей, тварин, рослинні, ґрунтові організми та інші компоненти довкілля.

Реалізація системи принципів із охорони ґрунтів буде сприяти:

гармонізації природоохоронного законодавства з природно-ресурсним та іншими галузями законодавства;

запровадженню нормативної правової бази з охорони ґрунтів і збереженню здатності виконання ними своїх функцій через систему природного і галузевого нормування антропогенного навантаження на ґрунти;

врахуванню природно-господарської якості ґрунтів конкретної земельної ділянки у державному обліку земель, веденні земельного кадастру і визначенні вартісних характеристик земельних ділянок;

збереженню рідкісних ґрунтів і тих, що перебувають під небезпекою зникнення, а також ділянок із незміненими або мало зміненими господарською діяльністю ґрунтами (еталонні ґрунти) через систему територій із особливою охороною і територій із обмеженим режимом використання.

Проведене дослідження науково-методологічних основ правового режиму ґрунтів дозволило зробити висновки про наступне.

1. В основі загальних підходів до поняття ґрунтів та їх правового режиму лежать природничі наукові підходи до стану ґрунтів і ґрунтового покриву в Україні, які викладені в спеціальній літературі. Такі підходи в цілому враховуються юридичними науками, однак їх потрібно розглядати як методологічну основу розвитку державної політики у цій галузі та формування правових засад охорони ґрунтів.

2. Аналіз наукових досліджень із проблем правового режиму ґрунтів в Україні засвідчив, що дослідження теоретичних і практичних питань здійснювалося крізь призму наукового пошуку у сфері правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів земель окремих категорій, а також правового забезпечення родючості ґрунтів, моніторингу ґрунтів тощо, водночас при цьому не було забезпечено комплексний підхід до розробки концептуальних основ правового режиму ґрунтів.

3. Правовий режим ґрунтів важливо встановлювати не у відриві від їхньої материнської основи – землі як простору і не за видами і суб’єктами права землекористування, а за земельними угіддями. Правовий режим

ґрунтів за галузевою належністю відноситься до земельного права, оскільки ця галузь права регулює широку сферу відносин у системі використання, відтворення та охорони ґрунтів.

На основі сукупності ознак загального поняття «правовий режим» доведено, що правовий режим ґрунтів – це встановлений правовими нормами можливий та необхідний порядок належної поведінки і діяльності землевласників, землекористувачів, у тому числі орендаторів, органів державної влади та місцевого самоврядування щодо ґрунтів як самостійного природного об’єкта і ресурсу, як об’єкта права виняткової власності Українського народу, основного засобу виробництва в сільському та лісовому господарствах, об’єкта державного регулювання і управління, об’єкта еколого-правової охорони і захисту шляхом забезпечення здійснення системи заходів із їх раціонального використання, відтворення та охорони, включаючи застосування заходів юридичної відповідальності.

4. Запропоновано класифікаційні особливості правового режиму ґрунтів. Так, важливим аспектом правового режиму земель сільськогосподарського призначення визначено правові форми їхнього використання та відтворення. Складовою правового режиму ґрунтів земель сільськогосподарського призначення визначено їх охорону.

Водночас на основі визначення поняття, змісту, ознак правового режиму земель інших категорій запропонована класифікація правового режиму ґрунтів: залежно від предмета правового регулювання; за юридичною природою; за змістом; за суб’єктами; за функціями; за рівнем нормативно-правових актів; за сферами використання (за цільовим призначенням); за способами регулювання.

На засадах застосування єдиного підходу до розуміння правового режиму земель і ґрунтів пропонується включити до ЗК України норму-дефініцію, яка б визначала поняття цих термінів як встановлений нормами земельного й екологічного законодавства диференційований порядок, що визначає поведінку суб’єктів земельно-екологічних відносин щодо земель і

ґрунтів як до об’єктів права власності, права користування, управління, відтворення та правової охорони.

5. Доведено, що для вдосконалення механізму правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів доцільно на законодавчому рівні передбачити всі необхідні елементи їх правового режиму, а за основу взяти його наукознавче визначення.

6. На значимість поняття ґрунту як об’єкта правовідносин впливає те, що це правовий термін, який визначений законодавством як такий, що має відношення до землі як до основної національної цінності, багатства, об’єкта права власності Українського народу, природного компонента та природного ресурсу. Аналогічно до юридичних ознак земель можна застосувати й юридичні ознаки ґрунтів: ґрунти – це природний компонент навколишнього природного середовища, зокрема, землі; є об’єктом права власності Українського народу; є об’єктом використання, відтворення та особливої охорони і захисту; є об’єктом управління, оскільки дані по них включаються до Державного земельного кадастру; є об’єктом правовідносин юридичної відповідальності за порушення їхнього режиму.

7. Запропоновано для забезпечення більш ефективної охорони ґрунтів звернути увагу на значення термінів «родючість», який використовують для позначення якісних характеристик ґрунту, а також «продуктивність», чим позначається характеристика земель. Продуктивність ґрунтів може виражатись кількістю вирощеної продукції, тобто має економічний характер, а родючість – це властивість ґрунтів, якій притаманні природні або набуті ґрунтові показники, тобто має екологічну спрямованість. Значення цих та інших термінів запроповано закріпити у ст. 1 ЗК України, де можуть міститись й інші дефініції основних категорій і понять, які будуть стосуватись правового забезпечення охорони і підвищення родючості ґрунтів.

8. Обґрунтована доцільність виокремлення як самостійних об’єктами правової охорони не тільки території (площі) сільськогосподарських угідь і

природних об’єктів, а й такі об’єкти, як: а) ґрунти; б) окремі види сільськогосподарських угідь; в) полезахисні лісосмуги і лісонасадження; г) агроландшафти; ґ) землі органічного землеробства.

9. Обґрунтовано, що питання правової охорони ґрунтів регулюються не лише спеціальними законодавчими актами, а й актами законодавства щодо регулювання інших суспільних відносин. Оскільки в чинному законодавстві взаємозв’язок різних сфер використання та охорони земель є фрагментарним, то процес вирішення еколого-правових проблем повинен забезпечити майбутній Екологічний кодекс України, в якому будуть закладені правові засади приписів, що регламентують охорону ґрунтів від псування, забруднення і деградації, збереження та відновлення родючого шару.

10. Виявлено основні ознаки ґрунтів: 1) родючість ґрунту (це здатність задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатній кількості для їхнього нормального розвитку, які в сукупності є головним показником якості ґрунту, який є основним і незамінним засобом виробництва у сільському та лісовому господарстві); 2) невичерпність (за умови правильного ставлення до ґрунту він практично невичерпний); 3) самостійне природно-історичне тіло – головне тіло природи, яке використовується людством протягом століть для існування (характеризується двома вимірами - має довжину і ширину, але головним для нього є третій вимір – вертикальний: ґрунтовий профіль із вираженими і властивими тільки йому генетичними горизонтами, в якому зосереджений його біологічний потенціал (родючість); 4) самостійний об’єкт правових відносин, зокрема, охоронних («ґрунти земельних ділянок» виділено в окремий «об’єкт особливої охорони» (ст. 168 ЗК України); 5) виконують екологічні функції (ґрунт є головним елементом біосфери і виконує санітарні функції, нейтралізатора і пуріфікатора відходів суспільства); 6) невідновність (ґрунти належать до невідновних джерел природного середовища, самоочищення їх практично не відбувається, а коли відбувається, то дуже повільно); 7) переміщеність (земельні ділянки, з яких зняли ґрунт, і ділянки,

на які його перенесли, можуть бути розміщені в різних адміністративних районах і областях або природних зонах. У таких випадках ґрунтовий шар стає товарною продукцією, набуває властивостей транспортабельності, втрачає як елемент природи одну зі специфічних особливостей – постійність місця); 8) має свій простір, який зайнятий тільки ним і має свій час розвитку, не має генетичного коду. Біокосність ґрунту не його недолік, а велика позитивна якість, у тому числі основний засіб виробництва у сільському господарстві; 9) характеризується високою рухомістю, просторовою непостійністю своїх компонентів, є каркасним біокосним тілом, що визначає його стійкість і використання в землеробстві і має постійні зв'язки і взаємозв'язки з іншими системами природи.

11. Доведено, що суспільна значимість ґрунту як специфічного природного та господарського об'єкта не одержали визнання в законодавстві країни. Очевидним є те, що про «землю» йдеться не лише як про земну поверхню, а передусім як поверхню з родючим ґрунтом, здатну до виконання нею біопродукційних та всіх інших локальних і глобальних екологічних функцій, спроможних гарантувати, окрім одержання продуктів харчування та сільськогосподарської сировини, також і передбачене ст. 50 Конституції України право кожного на безпечне для життя та здоров'я довкілля. Тому логічно до переліку об'єктів, які становлять власність Українського народу, включати й «ґрунти». Доповнення переліку природних ресурсів терміном «ґрунти» сприятиме ощадливому ставленню до них і господарському підходу до їхнього раціонального використання, а також розвитку законодавства про охорону ґрунтів, законодавства про рекультивацію земель, порушених будівельними, гірничими та іншими роботами.

12. Запропоновано існуючу систему правових норм, які містяться в чинному законодавстві України та які спрямовані на регулювання правовідносин із використання, відтворення та охорони ґрунтів, систематизувати у формі Закону України «Про ґрунти та їх родючість».

У межах такої системи правових норм розглянуто та проаналізовано систему правових принципів - основоположних начал використання, відтворення та охорони ґрунтів, які запропоновано закріпити в проекті Закону України «Про ґрунти та їхродючість».

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ҐРУНТІВ

Для розкриття особливостей правового режиму ґрунтів бажано, на нашу думку, розкрити характеристики ґрунтів як об'єктів сучасних правовідносин із огляду на те, що проблема їх раціонального використання, відтворення і охорони стала сьогодні однією з найнагальніших для людства.

Як уже зазначалося, важлива роль у формуванні ставлення суспільства до ґрунтів у контексті обґрунтування важливості їх охорони, відтворення та раціонального використання належить науці ґрунтознавства, оскільки саме там вони виступають об'єктом дослідження з урахуванням вивчення чинників їхнього утворення, складу, властивостей, продуктивності та способів їх використання. При цьому береться до уваги, що ґрунт як багатофазна, полідисперсна, багатофункціональна система має багатопланове відображення в таких дослідженнях. Меншою мірою тут приділена увага йому як базовому компоненту біосфери з його екологічними функціями, більшою мірою – як об'єкту виробничої діяльності у складі поняття «земля», яку розглядають як важливий природний ресурс, головний засіб виробництва в сільському і лісовому господарствах.

Тому в даній роботі ми спробуємо проаналізувати реалізацію правових форм суспільних відносин по відношенню до ґрунтів як до об'єктів права використання, відтворення та правової охорони у межах їхнього правового режиму.

2.1. Ґрунти як об'єкти відносин права використання

За положеннями науки ґрунтознавства питання використання ґрунтів здійснюється передусім у межах землекористування, яке є обов'язковою складовою комплексної системи експлуатації та охорони всіх природних ресурсів. Тому вже у другій половині XX ст. правознавці обґрунтовують концепцію раціонального використання і охорони земель. Раціональне

використання і охорона земель стає невід'ємною складовою категоріально-понятійного апарату правового регулювання земельних відносин. Раціональне землекористування починає розглядатися як максимальне залучення до господарського обігу всіх земель та їхнє ефективне використання за основним цільовим призначенням, створення найсприятливіших умов для високої продуктивності сільськогосподарських угідь і одержання на одиницю площі максимальної кількості продукції за найменшої витрат праці та коштів. Раціональне землекористування при цьому передбачає, насамперед, використання ґрунтів і їхню охорону від негативних наслідків господарської діяльності людини. Для цього розроблена і застосовується на практиці система ґрунтозахисних заходів – технологічних, науково-технічних, соціально-економічних і правових, спрямованих на якісне поліпшення ґрунтів.

Тому правознавство враховує такі підходи та вже у ЗК України закріплюються терміни «використання земель», «користування землями». Із урахуванням приписів земельного законодавства дану категорію запропоновано визначити як комплекс юридично значущих дій власників і користувачів землі щодо ефективної експлуатації земельних ділянок у межах встановлених вимог і правил із метою реалізації суб'єктами своїх інтересів [538, с. 23]. Основною метою використання земель у сільському господарстві є безпосереднє отримання матеріальних благ. Використання сільськогосподарських земель – сукупність заходів, спрямованих на отримання від землі певних матеріальних благ [538, с. 25].

Правові приписи, присвячені регламентації відносин щодо реалізації права використання землі, зосереджені у главах 14, 15 ЗК України і в об'єктивному значенні становлять законодавчу основу самостійного правового інституту у системі земельного права України. Такий інститут формують сукупність правових норм, які визначають об'єкти, суб'єкти, перелік і зміст прав на користування землею, регулюють підстави, умови, способи і механізм виникнення прав на користування земельними ділянками,

в яких визначаються юрисдикційні способи захисту суб'єктів прав на використання земель. Право використання земель у суб'єктивному значенні – це забезпечена законом можливість і здатність особи володіти земельними ділянками і використовувати їхні корисні властивості для задоволення потреб та інтересів суб'єктів, або ж сукупність прав та обов'язків землевласників та землекористувачів. Право використання земель – це і відповідний правовий титул, що надає фізичним та юридичним особам правомочності щодо володіння, користування, а також у передбачених законом випадках обмежене право розпорядження земельною ділянкою [164, с. 123.].

Такі наукознавчі підходи можна застосовувати й до розуміння суті права використання ґрунтів, а також до його видів.

Види землекористування розділяються за різними підставами. Зокрема, пропонується поділяти види землекористування за основним цільовим призначенням і за суб'єктами права. Так, із урахуванням об'єкта і суб'єкта права землекористування можна розрізняти, наприклад, право державних чи комунальних підприємств і право громадян на користування землями сільськогосподарського призначення. За таким критерієм, як строки, на які надаються земельні ділянки, запропонований поділ на постійне та тимчасове землекористування. Чинне земельне законодавство не передбачає тимчасового використання землі як самостійного правового типу здійснення права землекористування. Водночас п. 7 Перехідних положень ЗК України передбачено, що громадяни та юридичні особи, що одержали у власність, у тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди, земельні ділянки у розмірах, що були передбачені раніше діючим законодавством, зберігають права на ці ділянки.

Крім традиційних видів права землекористування, земельне законодавство України виокремлює право власника або користувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою – право земельного сервітуту (глава 16 ЗК України) та

право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) або для забудови (суперфіцій) (глава 16-1 ЗК України). Виходячи з цього, закріплені у законодавстві права на користування чужими земельними ділянками необхідно розглядати як різновиди права землекористування [518, с. 150-151].

При укладанні договору емфітевзису використовується земельна ділянка, яка за основним цільовим призначенням або за категорією належить до земель сільськогосподарського призначення. Але ч. 5 ст. 20 ЗК України виділяє також і «види використання земельної ділянки», де «земельні ділянки сільськогосподарського призначення використовуються їх власниками або користувачами виключно в межах вимог щодо користування землями певного виду використання, встановлених статтями 31, 33-37 цього Кодексу». Виходячи з вищезазначеного, видами використання земельних ділянок вважається: ведення фермерського господарства (ст. 31 ЗК України), ведення особистого селянського господарства (ст. 33 ЗК України), сінокосіння та випасання худоби (ст. 34 ЗК України), садівництво (ст. 35 ЗК України), городництво (ст. 36 ЗК України), ведення підсобного господарства несільськогосподарськими підприємствами (ст. 37 ЗК України), ведення товарного сільськогосподарського виробництва (ст. 22 ЗК України).

Продовольче забезпечення країни багато в чому залежить від стану цих земель і вибору найоптимальніших форм їх використання. Однак практика свідчить, що відбувається погіршення даних земель, руйнування їхнього ґрунтового покриву, зниження родючості тощо [538, с. 25].

Водночас, як видно, у науковій літературі недостатньо приділено увагу питанням раціонального використання і охорони ґрунтів. Вважаємо за необхідне зробити аналіз розвитку значення і ролі терміна «раціональне використання і охорона земель» у механізмі правового регулювання земельних відносин, оскільки раціональне використання та охорона земель є основним завданням земельного законодавства, а ґрунти є основним і незамінним засобом виробництва продукції сільського господарства.

Як вважає П. Ф. Кулинич, нечіткість, неоднозначність, суперечливість правових понять «охорона і використання земель», які застосовуються законодавством у сфері правового регулювання земельних відносин загалом і відносин щодо охорони і використання сільськогосподарських земель і ґрунтів, зокрема, є одним із важливих чинників недостатньої ефективності правових норм у цій сфері. Удосконалення понятійного апарату земельного права та законодавства потребує глибокого дослідження системи правових понять земельного права представниками юридичної науки [232, с. 60].

Юридична наука у вирішенні проблеми раціонального використання сільськогосподарських земель та охорони ґрунтів повинна прагнути до створення теоретичної основи для розроблення конкретних правових норм, які забезпечуватимуть дедалі раціональніше використання сільськогосподарських земель. До основи вирішення проблеми раціонального використання сільськогосподарських земель та охорони ґрунтів покладено наукову концепцію правового регулювання цієї сфери земельних відносин, визначену в Конституції України, у ЗК України та в інших законодавчих актах, що тією чи іншою мірою причетні до регулювання земельних відносин в Україні.

У спеціальних галузях права – земельному, аграрному, екологічному, – «земля» і «ґрунт» є основним об’єктом правового регулювання використання і охорони. Земельне право концентрує сукупність правових норм, що регулюють відносини щодо використання та охорони земель (у т. ч. ґрунтів). Аграрне право сфокусоване переважно на землях сільськогосподарського призначення. Тому вони мають особливий – пріоритетний – правовий режим.

Землі використовують усі суб’єкти аграрного права не як просторовий базис, а як основний засіб виробництва продукції сільського господарства. Продуктивною силою земель тут слугує її верхній шар – ґрунти. Отже, ґрунти є об’єктом правової охорони земель сільськогосподарського призначення. Екологічне право регламентує комплекс відносин у сфері раціонального природокористування (у тому числі землекористування, яке за

змістом охоплює й охорону природних об’єктів, передусім земель і їхньої невід’ємної частини – ґрунтів) [505, с. 214].

Останніми десятиріччями все більшої ваги набувають проблеми еколого-правового регулювання використання земель. Питання еколого-правового регулювання землекористування не набуло належного відображення в земельному законодавстві. Проблеми еколого-правового регулювання використання земель порушені в працях Б. В. Даниленка, І. І. Каракаша, О. С. Колбасова, Н. І. Краснова, М. В. Краснової, П. Ф. Кулинича, В. В. Носіка, Н. І. Титової та ін.

Сучасні дослідження свідчать, що ґрунти мають інформаційну функцію, завдяки якій можна визначити не лише їхні властивості, а й особливості сформованого ними ландшафту [70, с. 169]. Тому невипадково, починаючи з відомого висловлювання В. В. Докучаєва «ґрунт – дзеркало ландшафту», сьогодні ґрунт розглядають як пам’ять ландшафту, тобто здатність ґрунтової системи запам’ятовувати і записувати у своїх стійких властивостях інформацію про умови (чинники) і процеси свого формування і подальшої зміни в часі (еволюція, деградація).

Питання правового регулювання ландшафтного підходу до використання земель у сільському господарстві були предметом дослідження багатьох авторів. Зокрема, В. І. Андрейцев аналізує правові проблеми забезпечення екологічної безпеки агроландшафтів, які тісно пов’язані з сільськогосподарським виробництвом, соціальною інфраструктурою сільських населених пунктів, іншою діяльністю, що безпосередньо впливає на формування структури і системи агроландшафтів, і визначає їхню безпеку або небезпеку для стану довкілля та здоров’я людини. Ця сфера відносин тісно пов’язана з використанням земель сільськогосподарського призначення, зокрема, ґрунтів, що й повинно бути відображене в земельному законодавстві [23, с. 81].

Методичні аспекти еколого-правового регулювання землекористування найповніше висвітлені в працях О. С. Колбасова [201, с. 23]. Стосовно

екологічного підходу в правовому регулюванні земельних відносин, то в основному мова йде про використання, а не про охорону. Такий напрям реформування земельних правовідносин називають правовим регулюванням еколого-збалансованого використання земель, або еколого-правовим регулюванням землекористування [130, с. 221].

Часто в юридичній літературі вживають словосполучення «використання та охорона земель», розуміючи терміни «використання» та «охорона» як синоніми. Однак, як зазначають М. І. Краснов і Г. С. Башмаков, термін «використання» стосується діяльності фізичних і юридичних осіб безпосередньо на землі, а не діяльності державних органів, які надають землю власникам, користувачам, орендаторам, а також підприємствам, установам і організаціям. Поняття «використання земель» не охоплює всього змісту у ЗК України, що залишається після відмежування від нього питань охорони земель [214, с. 77].

Із огляду на це погоджуємося з поглядом М. І. Краснова, який вважає, що правова охорона довкілля має дві основні форми: консервативну й охоронну, тобто заборону чи обмеження користування природними об’єктами в цілях охорони від антропогенного впливу і охорону в процесі використання природного об’єкта, тобто забезпечення раціонального використання. Правову охорону ніяк не можна розглядати як відокремлену від природокористування сферу охоронних відносин. Використання та охорона довкілля – це дві сторони одного явища. Регулювання використання земель – це правовий засіб забезпечення охорони ґрунтів [213, с. 10].

Принцип раціонального використання, а також поняття раціонального використання і охорони земель розробив М. І. Краснов. Поняття раціонального використання земель, за М. І. Красновим, означає отримання максимального ефекту від здійснення цілей землекористування з урахуванням корисної взаємодії землі з іншими природними чинниками та при охороні землі в процесі використання її як специфічної умови будь-якої

діяльності та головного засобу виробництва у сільському господарстві [212, с. 38].

Це визначення викликало дискусію в науковому середовищі серед фахівців земельного, аграрного та екологічного права.

Основним критерієм раціонального використання і охорони земель є економічний – максимальний ефект у здійсненні цілей землекористування.

Концепцію М. І. Краснова підтримав В. Л. Мунтян, трактуючи поняття раціонального природокористування як розумне, ефективне використання природних багатств із найбільшою віддачею і вигодою, щоб досягти мети виробництва [285, с. 6].

На економічну ефективність раціонального землекористування звертає увагу Н. І. Титова, але водночас наголошує на науковій обґрунтованості і найбільшій доцільності використання сільськогосподарських земель з дотриманням екологічних правил їхньої охорони [171, с. 65-75].

У ЗК УРСР від 19 грудня 1990 р. [166] визначення раціонального використання сільськогосподарських земель зумовлювалося певним економічним ефектом.

Отже, економічний чинник був головним у системі правових вимог. В обов'язок землекористувачів входило використовувати сільськогосподарські землі і отримувати врожай сільськогосподарських культур не нижче нормативного рівня.

У публікаціях із земельного і екологічного права щодо раціонального землекористування та раціонального природокористування була інша мотивація.

Так, І. О. Іконицька зазначає, що суть раціонального використання природного ресурсу передбачає недопустимість негативного впливу на інші природні ресурси і що в рамках використання відбувається його охорона [176, с. 118].

Однак В. В. Петров констатував, що раціональне використання природних ресурсів і охорона природи – категорії нерівнозначні, оскільки

охорона стосується відповідного природного об'єкта, а використання – відповідного природного ресурсу, тобто того, що споживається людиною, і тому не можна охороняти те, що споживається [317, с. 115].

Про нівелювання відмінностей між раціональним використанням природних ресурсів та охороною природи зазначав О. С. Колбасов, оскільки здійснення раціонального природокористування приховує в собі можливість суперечити інтересам охорони природи [201, с. 216].

Між двома аспектами раціонального природокористування – економічним та екологічним – виділяються необґрунтовані протиріччя, оскільки раціональне природокористування буде визнане раціональним, коли воно економічно вигідне з дотриманням екологічних вимог, спрямованих на охорону природи як бази природокористування [534, с. 10].

Такої ж позиції, що охорону не можна відділяти від раціонального використання земель, дотримується Т. Г. Тагіров і вважає, що охорона земель сільськогосподарського призначення виконує службову роль щодо раціонального використання землі та має підпорядковане значення щодо цієї проблеми [496, с. 24-25].

На переважання охоронного аспекту використання земель над експлуатаційним указує М. В. Шульга, оскільки пріоритет екологічних інтересів над економічними відповідає вимогам законодавства [539, с. 148-149]. У такий спосіб визнають використання і охорону земель самостійними правовими явищами, оскільки за умов їхньої самостійності одне із них може мати перевагу над іншим.

Єдність використання і охорони земель, як наголошував М. І. Краснов, надає раціональному використанню земель не тільки економічного, а й екологічного характеру. Тому раціональне використання земель є більш загальним поняттям, яке містить економічний і природоохоронний характер землекористування [212, с. 39].

На суб’єктивний фактор визначення поняття раціонального використання земель сільськогосподарського призначення вказував Д. В.

Суржан, маючи на увазі природну родючість як об'єктивну передумову та рівень суспільної продуктивності праці з використанням земель як суб’єктивний фактор [494, с. 7-8].

Іншої думки дотримується Ф. Х. Адиханов, який вважає, що раціональне використання – це мета використання земель, завдання у вигляді певних вимог щодо їхнього використання, поставлене перед землекористувачами, і тому є поняттям статичним. Правова охорона земель – це засіб забезпечення раціонального використання, який виражається в діяльності землекористувачів та інших, тому охорона земель є процесом і тому є динамічним поняттям [4, с. 46]. Учений вважає, що поняття раціонального використання земель охоплює всю систему управління земельного фонду і виходить за межі землеробства і землекористування [58, с. 23].

У науковій літературі існує думка, що термін «охорона земель» необхідно застосовувати лише до земель, які не використовуються, а раціональне використання земель сільськогосподарського призначення є сукупністю вживаних суб’єктами земельних відносин цілеспрямованих заходів, які забезпечують ефективне сільськогосподарське виробництво відповідно до об’єктивних закономірностей розвитку природи і суспільства [174, с. 85].

Охорона земель є самостійним напрямом земельно-правового регулювання і режиму будь-якої категорії земель, і, напевно, не буде правильним розглядати раціональне землекористування як складову частину охорони земель [21, с. 166].

Важливим, на думку В. М. Русана, є визначення змістовного поняття слова «раціональний». В енциклопедичному словнику термін «раціональний» означає осмислене, зважене, вигідне, доцільне рішення, прийняте на основі вибору порівняння різних варіантів і врахування багатьох чинників, які розкривають його зміст, оскільки є простим перекладом латинського слова «*rationalis*» – розумно обґрунтований, доцільний. Водночас учений вважає,

що раціональність сільськогосподарського землекористування полягає в одержанні найбільшого економічного ефекту з урахуванням природно-економічного розташування земельної ділянки [471, с. 29].

Розглядаючи принципи раціонального природокористування, М. М. Бринчук констатує, що правовими критеріями забезпечення раціонального використання відповідного природного ресурсу повинно служити забезпечення його невиснаженості та екологічної обґрунтованості експлуатації природних багатств при одночасному забезпеченні сталого розвитку. Критерії розуміння раціонального природокористування для досягнення необхідного економічного ефекту М. М. Бринчук пропонує пов'язувати з виконанням землею різних функцій, які природа виконує щодо людини і суспільства взагалі: економічної, екологічної, рекреаційної тощо [32, с. 43].

Ця наукова ідея обґрунтована, сформульована і полягає в тому, що усвідомлення сутності суспільного розвитку базується на визначенні багатофункціональності сільського господарства як виду економічної діяльності, багатофункціональності села як соціально-територіальної підсистеми суспільства [54, с. 75-76].

На думку О. А. Вівчаренка, універсального визначення категорії «раціональне використання землі» не існує [62, с. 407]. У доктрині земельного права склалися дві основні точки зору на зміст поняття «раціональне використання і охорона земель». Перша полягає в тому, що це самостійні види відносин, різні явища у сфері взаємовідносин суспільства і природи. Друга точка зору полягає в тому, що раціональне використання земель охоплює також їхню охорону в процесі використання [212, с. 39].

Виходячи із загальноприйнятого визначення терміна «раціональне», під раціональним використанням розуміють найкраще, найпродуманіше, найобґрунтованіше їхнє використання, яке можливе за даних соціально-економічних умов.

Цей термін не має чіткого нормативного змісту і належить до оціночних правових понять. Оціночне поняття – це виражена в юридичній нормі абстрактна характеристика соціальної (особистої, групової й іншої) значущості реальних і потенціальних факторів, яка неодмінно має бути конкретизована у разі застосування до них відповідної норми, завдяки чому забезпечується юридичне регулювання держави на всі індивідуалізовані факти, яким притаманна така значущість [61, с. 16].

Як зазначає П. Ф. Кулинич, термін «раціональне використання земель» у нормах права, які входять до механізму правового регулювання діяльності учасників земельних відносин, позначає такі їхні дії, за яких відбувається дотримання земельно-правових заборон, виконання земельних обов'язків та реалізація земельних прав, які закріплені у чинному законодавстві. Отже, раціональне використання земель означає правомірне використання земель, тобто таке, в якому учасники земельних відносин дотримуються встановлених у законодавстві заборон та виконують обов'язки щодо використання та охорони земель [232, с. 52-53].

Термін «раціональне використання земель» є доречним лише в негативному значенні, коли є необхідність указати на істотні недоліки у використанні та охороні земельних ресурсів. Для цього він трансформується у термін «нераціональне використання земель» і означає невідповідність їхнього використання та охорони певним соціальним і правовим нормам, передовій практиці, що супроводжується настанням певних негативних наслідків як для стану земельних ресурсів, так і для інтересів суспільства. У збірнику нормативних актів Російської Федерації «Охорона ґрунтів» визначення нераціонального використання сільськогосподарських земель трактується як економічно малоефективне, економічно необґрунтоване використання земельних ресурсів, що призводить до зниження родючості ґрунтів і погіршення стану навколишнього природного середовища [476, с. 158].

Неоднозначність визначення змісту категорій «охорона» та «використання» у сфері земельних відносин та єдності у науковому розумінні цих понять знайшла своє відображення й у змісті норми чинного земельного законодавства України.

Так, ст. 2 ЗК України [167] земельні відносини визначає як суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. У цій статті законодавець не вказує на відносини щодо охорони земель. Однак у ст. 162 та інших відносини щодо охорони земель визначаються як важливий вид суспільних відносин, що регулюється нормами земельного законодавства. Таким чином, поняття «використання і охорона земель» означає принаймні частину земельних відносин, які регулюються нормами права.

Цей висновок підтверджує і ст. 4 ЗК України [167], в якій до завдань земельного законодавства віднесено регулювання земельних відносин із метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави, раціонального використання та охорона земель. Тут можна констатувати, що земельні відносини, які виникають при здійсненні права на землю, не характеризують «раціональність» використання земельного фонду країни. Таким чином поняттям «раціональне використання та охорона земель» визначають лише ті земельні відносини, які характеризують технологічну сторону землекористування.

Безсумнівно, відносини з правового забезпечення підвищення родючості ґрунтів убачаються неможливими без належної правової охорони та раціонального використання предмета цих відносин. Іншими словами, принцип забезпечення раціонального використання й охорони земель є основоположним для правового забезпечення підвищення родючості ґрунтів в Україні [523, с. 45].

Як зазначає П. Ф. Кулинич, аналіз цієї статті дає підстави для висновку, що поняттям «раціональне використання та охорона земель» не охоплюється забезпечення екологічної безпеки та використання землі як територіального базису природного ресурсу і основного засобу виробництва, адже поєднання

особливостей використання землі, пріоритет вимог екологічної безпеки та забезпечення раціонального використання та охорони земель характеризують різні принципові засади земельного законодавства [232, с. 55]. На нашу думку, концепція сталого розвитку передбачає безпековий характер використання природних ресурсів із метою забезпечення потреб нинішніх та прийдешніх поколінь людей.

Дещо іншої думки щодо визначення земельних відносин, які закріплено у ст. 2 ЗК України, дотримується В. М. Єрмоленко, який пропонує визначати земельні відносини як суспільні відносини з володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, загального обороту, відтворення та охорони земель [155, с. 71]. Аналізуючи запропоноване визначення поняття земельних відносин, П. Ф. Кулинич уважає його не зовсім коректним, оскільки в його структурі подані земельні відносини, що виділені за різними критеріями. П. Ф. Кулинич вважає, що важливим видом земельних відносин є суспільні відносини щодо управління землями, яке, зокрема, передбачає функції моніторингу, планування використання земель, контролю у сфері їхнього використання та охорони, земельного кадастру, землеустрою тощо [232, с. 55].

Однак, як зазначає П. Ф. Кулинич, зазначені види земельних відносин не є абсолютно відокремленими, недотичними, оскільки землеохоронний ефект у тій чи іншій мірі досягається і в рамках інших видів земельних відносин, зокрема, у проведенні державного управління земельними ресурсами [232, с. 56].

Як уже зазначалось, Н. І. Титовою запропоновано введення до ЗК України окремого (першого) розділу, який би називався «Основні поняття та терміни». У цьому розділі доцільно подати і визначення таких основних (генеральних) понять, як «земельні відносини», «раціональне використання земель», «суб'єкти земельних відносин», «об'єкти земельних відносин» тощо. Із цих ключових базових понять у ЗК України є лише визначення поняття земельних відносин (ст. 2), і то зроблено це з неповним розкриттям

його змісту. Адже земельні відносини – це не лише відносини «щодо володіння користування і розпорядження землею», а ще і відносини з приводу розподілу, раціонального використання, охорони земель; управління в галузі використання і охорони земель; відповідні охоронні відносини. Тобто земельні відносини, як це добре видно і з самого змісту Кодексу, це не лише відносини земельної власності, а й відносини у сфері землевикористання, охорони земель, управління, відповідальності ресурсами [502]. Отже, земельні відносини визначаються як суспільні відносини щодо управління земельними ресурсами, їх раціонального використання, відносин права власності на землю, обігу та охорони земель.

Необхідно зазначити, що в несільськогосподарському землекористуванні (у лісовому господарстві землі також є головним засобом виробництва) охорона землі відіграє не менш важливу роль, тому односторонню спрямованість змісту охорони земель пояснюють недостатнім розробленням цього поняття для всіх видів дозволеного землекористування.

Значний інтерес становить ставлення до охорони земель (у т. ч. ґрунтів) лісогосподарського призначення. У статтях ЛК України передбачено заходи з охорони і захисту лісів і не зачіпаються питання охорони земель і ґрунтів, а також земель, які не належать до лісогосподарського призначення. Відповідно, вирішення цих питань забезпечує земельне законодавство. Відомо, яку шкоду земельним угіддям і ґрунтам наносять заготівельні підприємства, коли вони порушують вимоги з охорони земель і ґрунтів: під час вирубки деревини та її трелювання, вивезення і складування деревини руйнується верхній родючий шар ґрунту, а в разі заготівлі деревини на схилах пошкодження поверхні призводить до інтенсивної ерозії і псування ґрунту. Лісозаготівельники зобов’язані не допускати подібних явищ, відновлюючи родючість порушених ґрунтів, і вести заготівлю способами, які не допускають псування ґрунтів. У лісах потрібно вживати заходів із захисту ґрунтів і земель від підтоплення і заболочування, проводити меліорацію (осушення), інші роботи з підвищення продуктивності земель і ґрунтів

лісогосподарського призначення, а також земель і ґрунтів, які належать до інших категорій земель.

Питання раціонального використання і охорони земель і ґрунтів тісно пов'язані з питаннями надрокористування. Пошук, розвідування і розробка родовищ корисних копалин безпосередньо порушують цілісність земної поверхні і ґрунтового покриву, видозмінюють природні ландшафти, порушують якість земель і ґрунтів.

Широке застосування відкритого способу добування корисних копалин призводить до знищення ґрунтового покриву на значних площах. Нині в Україні налічують 154,5 тис. га порушених земель (із них не використовують у виробництві 54,2 тис. га), з яких майже 83 % порушено в процесі розробки покладів рудних і нерудних копалин, їхньої переробки, проведення геолого-розвідувальних робіт.

Зазвичай дозвіл на право користування надрами видають на декілька років або декілька десятків років. Відповідно, деградаційні зміни ґрунтів мають тривалий латентний характер, тому дуже важливим у цьому випадку є виконання вимог із рекультивації земель і ґрунтів.

Забруднення ґрунтового покриву на полігонах, зберігання і захоронення твердих і шкідливих відходів пов'язане із засвоєнням ґрунтами забруднюючих речовин, які мігрують від цих джерел у латеральному і вертикальному напрямках. Ґрунтові речовини і мікроорганізми спричиняють трансформацію і утворення високотоксичних сполук.

Екологічні вимоги з поводження з відходами закріплені і в ст. 55 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», відповідно до якого відходи виробництва і вжитку, в тому числі і радіоактивні відходи, підлягають збору, використанню, знешкодженню, транспортуванню, зберіганню, захороненню, умови і способи яких повинні бути безпечними для навколишнього середовища і регулюватися законодавством України [423].

Правову охорону ґрунтів від забруднення виробничими та іншими відходами частково регулює Закон України «Про відходи» [343].

Із огляду на те, що масштаб та інтенсивність впливу твердих і небезпечних відходів на навколишнє середовище і ґрунти в тому числі є більш значними, ніж передбачалося раніше, а характер і природні чинники цього впливу недостатньо вивчені, нормативні вимоги і цілий ряд відомчих інструкцій, які стосуються вибору ділянок під будівництво, проектування полігонів і призначення санітарної охорони, необхідно доповнити. Потрібна компетентна оцінка всіх параметрів впливу відходів на ґрунт.

У ст. 51 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплені екологічні вимоги щодо розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію та експлуатації підприємств, споруд та інших об’єктів [423].

У Законі України «Про землеустрій» установлено, що розроблення будівельної документації, будівництво та реконструкція міських і сільських поселень, будівель, споруд повинні базуватися на вимогах охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки і санітарних правил, із урахуванням стану територій міських і сільських поселень і обмежень у галузі екологічної безпеки, визначених територіальними комплексними схемами охорони природи і природокористування, а також із урахуванням наслідків шкідливого впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище і здоров’я людини [394].

Чинне земельне законодавство глибше регламентує питання раціонального землекористування. Центр уваги перемістився від регулювання правових відносин щодо освоєння нових площ (ці можливості сьогодні обмежені) до закріплення відносин стосовно якісного й ефективного використання площ так, щоб не завдавати шкоди ґенезі та еволюції ґрунтів при інтенсивній їх експлуатації. Однак у ЗК України та інших законодавчих актах не враховано специфіку раціонального використання й охорони ґрунтів від водної та вітрової ерозії, а це потребує розроблення та доповнення у

Закон України «Про охорону земель» розділу «Про заходи охорони ґрунтів від водної та вітрової ерозії». Отож, до змісту понять раціонального використання ґрунтів входить сукупність вимог щодо якісного й ефективного їх використання, а зміст поняття правової охорони ґрунтів охоплює сукупність правових заходів із реалізації цих вимог, а також засоби примусу на випадок ухилення від їхньої реалізації.

На думку І. О. Краснової, раціональне використання земель потребує забезпечення такого використання, при якому враховуються географічні, природно-кліматичні, ландшафтні і ґрунтові характеристики земель, необхідність створення комфортних і безпечних умов для проживання і життєдіяльності населення у поєднанні з інтересами економічно ефективного землекористування, збереження цілісності земельних ділянок і попередження їхнього роздроблення, охорони земель та інших природних об’єктів, попередження небезпечних негативних змін у їхньому стані [216, с. 42].

О. К. Голіченков зазначає, що охорона навколишнього природного середовища – це форма екологічної діяльності, змістом якої є досягнення і підтримка його якості. Раціональне природокористування – це також форма екологічної діяльності, зміст якої становить, з одного боку, збереження якості навколишнього природного середовища і природних ресурсів, а з іншого – досягнення такої моделі виробництва і споживання, за якої використання природних ресурсів забезпечує економічний ріст і сталий розвиток суспільства [120, с. 49].

На думку О. І. Крассова, проблема правової охорони земель не виникає сама собою. Головною причиною здійснення заходів із охорони земель є об’єктивна необхідність позбутися негативних наслідків, які виникають у результаті використання земельних ресурсів. Коли землі не використовуються, вони не потребують і охорони, оскільки така проблема взагалі не виникає [224, с. 78].

На нашу думку, цей погляд суперечливий. Землю можуть і не використовувати, але вона також зазнає негативного впливу, оскільки

перебуває в постійній взаємодії з іншими природними об’єктами. Наприклад, викиди шкідливих речовин в атмосферу, переносячись вітром і випадаючи з опадами, можуть забруднювати навколишнє природне середовище, у тому числі землі і ґрунт, на значних відстанях.

В. В. Петров обґрунтував необхідність поділу понять раціонального використання та охорони природних ресурсів, необхідність диференційованого підходу у визначенні раціонального використання та охорони природних ресурсів і природних об’єктів, які розглядають як інтегрований об’єкт правової охорони. Він не зводив забезпечення раціонального використання до однієї зі сторін більш загального поняття охорони природи. Учений зазначав, що охорона природи і раціональне використання її ресурсів не є рівнозначними категоріями, а відображають залежність двох форм взаємодії людини і природи – природокористування й охорона природи. Учений уважав, що споживання природних ресурсів індивідуалізоване і саме ресурсні відносини поділяють, відповідно до видів природних ресурсів, на земельні, лісові, гірські та ін. Природоохоронні відносини мають комплексний характер, і в частині забезпечення збереження природних об’єктів вони перетинаються з конкретними видами природоресурсних відносин, але не обмежуються їх дублюванням [316, с. 31].

В. В. Петров констатував, що помилковим є погляд, відповідно до якого охорону природи розглядають як частину (етап) раціонального використання природних ресурсів. Природу помилкових підходів у визначенні правильного співвідношення раціонального використання й охорони автор убачав у однобічному підході до визначення раціонального використання природних ресурсів. Останнє, на його думку, необхідно розглядати в єдності двох його значень, тобто в розумінні бережливості (дбайливе ставлення до ресурсів, які споживають, із метою їхнього збереження на триваліші терміни споживання, відтворення відновлювальних ресурсів природи) і в плані економічному – як забезпечення ефективної

експлуатації благ із метою отримання найбільшої кількості продуктів за найменших затрат праці та засобів. Охорона природи має справу лише з одним боком природокористування, спрямованим на організацію умов, які забезпечують раціональне використання ресурсів із метою їх збереження і відновлення [316, с. 32].

Позиція В. В. Петрова зазнала критики. Як головний інструмент критики висловлювали тезу про те, що одним із головних напрямків удосконалення природоресурсного і, зокрема, земельного права є розвиток його природоохоронного змісту, екологізація земельно-правових норм, які адекватно відображають залежність стану навколишнього природного середовища від вирішення земельних питань, є серйозним недоліком, але він не випливає із суті ні земельних відносин, ні земельного законодавства. Цей недолік повинен і може бути, на їхню думку, подоланий шляхом відповідного вдосконалення земельного законодавства і є основою для відокремлення від земельного права правового регулювання екологічних взаємозв'язків земель із іншими об'єктами природи. Зазначаючи, що самостійний характер має лише консервативна охорона, М. І. Краснов констатує, що суть раціонального використання природного ресурсу передбачає недопустимість негативного впливу на інші природні ресурси і в рамках використання природного ресурсу відбувається його охорона, яка не може бути виведена за рамки природокористування [212, с. 40].

Правову охорону природного ресурсу розглядають як комплекс заходів із забезпечення правил раціонального використання його. Зокрема, у ст. ст. 90, 91, 95, 96 ЗК України визначено права та обов'язки власників земель і землекористувачів [167].

Слід звернути увагу на те, що ЗК України передбачає не всі права і обов'язки власників земель і землекористувачів. Уважаємо за доцільне доповнити перелік такими: дотримання при використанні земельних ділянок вимог містобудівельних регламентів, будівельних, екологічних, санітарно-гігієнічних, протипожежних та інших правил і нормативів; недопущення

забруднення, захаращення, деградації і погіршення родючості ґрунтів земель відповідних категорій; проведення меліоративних робіт (з дотриманням всіх екологічних правил). Вони мають загальний характер для всіх власників земельних ділянок і землекористувачів, а тому повинні бути зазначені у ЗК України. Окрім того, ЗК України не ввів положення про можливість суб'єктів мати й інші права, тим самим (на відміну від обов'язків) обмеживши їхнє коло.

Обов'язковим складовим елементом раціонального використання є дотримання екологічних вимог щодо інших природних об'єктів. Не потрібно вважати раціональним таке використання землі, коли, незважаючи на те, що не спричинена шкода родючості землі, нанесено збитки іншим об'єктам природи – воді, лісу, надрам. Такий підхід базується на розумінні того, що існує тісний взаємозв'язок між усіма природними компонентами, коли зміна стану одного природного об'єкта спричиняє порушення всієї екологічної системи.

Стаття 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [423] встановлює, що громадяни України зобов'язані берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Законодавець тим самим виділяє забезпечення раціонального використання природних ресурсів (а не природних об'єктів) як самостійний аспект господарської діяльності разом з іншими заходами охорони навколишнього природного середовища, які в сукупності сприяють гармонізації економічних і екологічних інтересів суспільства у сфері природокористування.

Із зазначених теоретичних і законодавчих джерел випливає, що під раціональним використанням земель розуміють забезпечення ефективного використання земель, що здійснюється з дотриманням публічних (суспільних) інтересів, із урахуванням екологічних зв'язків у навколишньому природному середовищі і в поєднанні з охороною земель як основою життя і

діяльності людини. Головним аспектом визначення є те, що раціональне використання земель розглядається у нерозривному зв'язку з проведенням заходів із охорони землі як природного об'єкта.

Подане поняття раціонального використання земель дає змогу визначити підходи до викладених конкретних організаційних правових форм забезпечення раціонального використання ґрунтів.

За своєю значимістю ґрунти можуть виступати самостійним об'єктом екологічних, земельних, аграрних та природоресурсних правовідносин. Із огляду на це ґрунти виступають об'єктом права власності та користування, об'єктом державного регулювання, обігу, охорони і захисту.

Ґрунти є об'єктом правовідносин управління і контролю, оскільки щодо них можуть здійснюватися такі організаційні заходи, як дозвільна система на їх знімання, складування, перевезення тощо; державний облік та ведення кадастрової документації щодо них, особливо за розділом «Бонітування земель»; державний контроль і моніторинг; екологічне інформаційне забезпечення; екологічна сертифікація та паспортизація; здійснення землевпорядкування та різних видів експертиз тощо.

Ґрунти в системі земельних правовідносин виступають об'єктом права власності Українського народу та об'єктом інших не заборонених законом форм права власності. Оформляється право власності на ґрунти у порядку набуття прав на земельні ділянки. Із таких міркувань ґрунти є об'єктами конституційного, земельного і екологічного права.

Право користування ґрунтами є похідним від права власності на земельні ділянки, однак право на них залежне від цільового призначення земельної ділянки, яке пов'язане з безпосереднім їх використанням, особливо у рослинництві, садівництві, квітникарстві, хмелярстві, благоустрої населених пунктів.

Ґрунти можуть розглядатися і як об'єкти цивільних правовідносин за умови, коли права на них набуті в установленому порядку шляхом знімання, удобрення тощо, і щодо них можуть здійснюватися угоди, визначені

законодавством: купівля-продаж (ґрунт для домашніх квітів, ґрунт для удобрення ділянки).

Як об'єкт правовідносин охорони ґрунти потребують заходів із їх збереження, відновлення, відтворення, здійснення заходів попередження зниження їхніх якісних характеристик, а також у разі порушення таких встановлених вимог – застосування заходів юридичної відповідальності.

В Україні серед найзастосовуванішших способів використання ґрунтів є альтернативні методи обробітку. Найширше альтернативні технології впроваджуються на чорноземах середнього і важко суглинкового гранулометричного складу. Суть альтернативних методів полягає в мінімалізації обробітку з урахуванням вимог сільськогосподарських культур [259, с. 7].

Тривалий досвід нульового обробітку ґрунту в «Агросоюзі» (Дніпропетровська область) засвідчив, що за 9 років безперервного нульового обробітку досягнуто зниження виробничих витрат у середньому в 5 разів, на 90% скорочено парк сільгосптехніки (на 1200 га землі використовується лише 1 трактор, 1 посівний комплекс, 1 обприскувач і 5 комбайнів). Скорочено на 80% час обробітку посівної площі, зменшено на 30% витрату добрив, підвищилась урожайність і поліпшилась якість зерна, збільшився вміст гумусу в ґрунті. Економічні показники однозначно свідчать про переваги нульового обробітку, однак найбільшу перевагу нульової технології має збереження ґрунту [527, с. 38].

Досвід освоєння точного землеробства компанії «Дружба-Нова», створеної 2001 року на землях Чернігівської, Сумської та Полтавської областей, засвідчив, що за 10 років використання новітніх технологій обробітку ґрунту (strip-till) з врахуванням просторової неоднорідності ґрунтів, використовуючи GPS-навігатори, відмічено тенденцію до збільшення вмісту гумусу в ґрунті (на 0,15-0,28 %), запасів його в ґрунті (на 5,9-10,9 т/га), стабілізувалась реакція ґрунтового розчину, зменшився механічний вплив на ґрунт (рівноважну щільність ґрунту в орному шарі

зменшено на 0,1-0,2 г/ см3, зменшено витрати на закупівлю мінеральних добрив на 600-1300 грн/га) і на паливо [263, с. 179].

Важливе значення у практиці використання ґрунтів мають нові технології і нормативи застосування органічних і мінеральних добрив [44, с. 55], розвиток органічного землеробства [473, с. 6].

В умовах Карпатського регіону із застосуванням нового органо-мінерального полікомпонентного добрива екобіом у дозі 1,75 т/га сівозмінної площі на кінець 1 ротації сівозміни підвищується реакція ґрунтового розчину орного шару до 4,64, сума вбирних основ – до 6,2 мг.екв/100 г гнуту, поліпшується поживний режим сірого лісового поверхнево оглеєного ґрунту, що забезпечує продуктивність сівозміни на рівні 4,90 т/га зернових одиниць.

За використання компосту (штучного гною) у дозі 7,5 т/га сівозмінної площі забезпечується покращення властивостей ґрунту і формується продуктивність із 1 га сівозмінної площі на рівні 4,29-4,57 зернових одиниць [477, с. 12].

Важливим засобом підвищення потенційної родючості ґрунтів є застосування гною. Так, за результатами досліду, проведеного на дерново-підзолистому ґрунті Полісся Чернігівщини за дотримання короткоротаційних науково обґрунтованих сівозмін і внесення гною (10 т/га сівозмінної площі), вміст гумусу в орному шарі ґрунту був на 0,11-0,20 % вищим, ніж у контрольному варіанті (без внесення добрив). Тобто вже вкотре підтверджується усталена думка, що для забезпечення розширеного відтворення родючості дерново-підзолистих ґрунтів необхідно вносити не менше 10 т/га гною (або ж іншого аналога за кількістю органічної речовини) на 1 га ріллі (сівозмінної площі) [126, с. 18].

Як уже було зазначено, ґрунти є не тільки об’єктом правового регулювання використання, відтворення та охорони, а й особливим природним і господарським об’єктом, і ця обставина має бути відображена в праві. Визначення ґрунтів самостійним об’єктом права власності потребує і визначення права на захист землевласників і землекористувачів від зазіхань

на цей об’єкт. Отже, з одного боку, охорона права власності на ґрунти і права землекористування – це водночас й охорона ґрунтів як природного об’єкта, а з іншого, охорона ґрунтів як природного об’єкта – це водночас і захист правомочностей власника та користувача ґрунтами [86, с. 36].

На наш погляд, основна увага повинна бути сконцентрована на вирішенні проблем регулювання відносин ґрунтокористування, з тим, щоб запропонувати правотворчій практиці ефективні правові механізми реалізації властивостей і екосистемних функцій ґрунтів у їхній єдності та взаємозв’язку. Юридична наука і законодавство повинні враховувати природні характеристики ґрунтів, розуміння їх як основи для життєдіяльності, визначення поняття ґрунтів як об’єкта використання, відтворення і правової охорони [93, с. 264].

Отже, під *правом використання ґрунтів* доцільно розуміти врегульовану законодавством діяльність землевласників та землекористувачів, спрямовану на користування їх природними властивостями, і не лише при використанні земель сільськогосподарського призначення, а й в галузі ведення лісового господарства, при забезпеченні режиму земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, при експлуатації земель курортного, оздоровчого, рекреаційного та іншого призначення.

2.2. Особливості правової охорони ґрунтів

Охорона ґрунтів – це найгостріша глобальна проблема сьогодення, з якою безпосередньо пов’язана проблема забезпечення продовольством усезростаючого населення планети.

Охороні ґрунтів і ґрунтового покриву планети присвячено міжнародні програми і угоди. У 1972 р. в Стокгольмі прийняті Декларація і План дій із

охорони навколишнього середовища, включно з ґрунтом. У 1977 р. у Найробі прийнято Всесвітній план дій по боротьбі з опустелюванням. У 1981 р. МСОП прийняла Всесвітню конвенцію з охорони природи, до якої приєдналася більшість країн світу. У 1982 р. ФАО прийняла Всесвітню ґрунтову хартію, а 1983 р. ЮНЕП прийняла Основи світової ґрунтової політики. Усі ці міжнародні документи наголошують на ролі ґрунту як незамінного спільного надбання людства і спрямовані на збереження ґрунту на благо сучасного і прийдешніх поколінь людей [288, с. 190].

Охорона ґрунтів – важливе завдання державної політики, планування і управління у сфері охорони довкілля, збереження здоров'я і генетичного фонду людини, безпеки і благополуччя населення.

Виникнення проблеми охорони ґрунтів пов'язано з тим, що, будучи компонентом дуже тонко збалансованих природних екосистем і перебуваючи в динамічній рівновазі з усіма іншими компонентами біосфери, в умовах використання людиною у різноманітній господарській діяльності або в результаті побічних впливів, ґрунти втрачають свою природну родючість, деградують чи навіть цілковито руйнуються. Природно деградація ґрунтів і ґрунтового покриву відбувається там, де діяльність людини може бути визначена як нераціональна, екологічно необґрунтована, невідповідна природному біосферному потенціалу конкретної території.

У деяких регіонах протягом століть, а подекуди навіть тисячоліть, людина використовує ґрунти дуже ефективно, не лише не руйнуючи їх, а навіть підвищуючи їхню родючість чи перетворюючи в родючі угіддя природно безплідні землі. Водночас за історію людської цивілізації безповоротно зруйновано і втрачено більше продуктивних ґрунтів, ніж зараз розорюється у всьому світі.

Для характеристики ґрунтів як об'єкта сучасних правовідносин доцільно брати до уваги, що проблема раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів та власне ґрунтів стала сьогодні однією з найнагальніших для людства. Як уже зазначалося, охорона ґрунтів у

цій проблемі посідає особливе місце, яке визначається насамперед тим, що 88% продуктів харчування людство отримує в результаті обробітку ґрунтів. Якщо врахувати і продукцію тваринництва, яке використовує луки і пасовища, то ця цифра зросте до 98%. Слід пам’ятати і про те, що цінність ґрунту визначається не тільки його винятково важливим значенням для сільського господарства, а й важливою екологічною роллю, яку він відіграє в житті всіх організмів суші і загалом біосфери Землі. Ґрунт належить до вразливих і практично невідновних природних ресурсів. Тому практичне виконання заходів з охорони ґрунтів пов’язане не тільки з їхніми природними особливостями, а й з соціально-економічними умовами [68, с. 124].

Ґрунт належить до природних ресурсів, які легко руйнуються і є практично невідновними. Проблема охорони ґрунтів від руйнування і забруднення надзвичайно складна і багатогранна. Тому успішне вирішення цієї проблеми, особливо в масштабах цілих країн, набуває міжнародного значення.

Ґрунт – один із ключових базових ресурсів, який має важливе значення для створення великої кількості товарів і послуг, що становлять невід’ємні елементи екосистем і добробуту людини. Збереження і примноження глобальних ґрунтових ресурсів необхідне для задоволення першочергових потреб людини в продовольчій, водній і енергетичній безпеці відповідно до суверенних прав кожної держави на її природні ресурси. Зокрема, прогнозований ріст виробництва продовольства, волокон і палива, необхідний для досягнення продовольчої і енергетичної безпеки, створює додаткове навантаження на ґрунти.

Конкретні функції, які виконують ґрунти, визначаються комплексом хімічних, біологічних і фізичних властивостей, характерних для ґрунту. Знання фактичного стану цих властивостей, їхньої ролі в ґрунтових функціях, а також вплив змін (як природних, так і спричинених людиною) на них має суттєве значення для досягнення стійкості.

Ґрунти – одна з найважливіших місткостей глобального біорізноманіття, починаючи від мікроорганізмів до флори і фауни. Таке біорізноманіття винятково важливе для підтримання ґрунтових функцій і у такий спосіб екосистемних товарів і послуг, пов'язаних з ґрунтами. Отож, необхідно охороняти біорізноманіття ґрунтів для збереження цих функцій.

Ґрунт є основним середовищем перебування рослин, тварин і мікроорганізмів на земній суші, звідси можна зробити висновок, що неможливо зберегти біорізноманіття, не зберігаючи водночас різноманіття ґрунтів.

Проблема збереження ґрунтів зовсім не зводиться і не повинна зводитися до існуючого обмеження їхнього господарського використання, тим більше до непомірного заповідання. Це повинно бути лише одним із напрямків бережливого використання ґрунтів як важливого природного ресурсу.

Другий і не менш важливий напрямок – це розробка ґрунтоохоронних систем землекористування і систем землеробства. В умовах зростаючого впливу виробничої діяльності людини на ґрунтовий покрив зростатиме значення охорони ґрунтів від усіх видів деградації, важливості розробки правових основ охорони ґрунтів.

Охорона ґрунтів – це система заходів, спрямованих на запобігання ерозії, руйнуванню, забрудненню, засміченню, вторинному засоленню ґрунтів тощо, а також їхньому невиробничому використанню.

У понятійному апараті земельного законодавства важливу роль відіграє термін «охорона земель». Досліджуючи питання щодо охорони ґрунтів, нам необхідно детально проаналізувати стан і проблему охорони земель, зокрема, земель сільськогосподарського призначення. Як зазначає П. Ф. Кулинич, важливим засобом охорони ґрунтів є право [231, с. 79].

Термін «охорона земель» у більшості статей земельного законодавства вживають у складі словосполучення «раціональне використання і охорона земель». У ЗК України розділ VI. Охорона земель і ст. ст. 162-170 [167]

присвячені охороні земель, в яких термін «охорона земель» вживається як самостійний, однак його визначення не відзначається термінологічною чіткістю.

Спеціальним законом, що визначає правові, економічні та соціальні основи охорони земель із метою забезпечення раціонального використання, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей землі, збереження екологічних функцій ґрунтового покриву й охорони довкілля, є Закон України «Про охорону земель» [421].

У ст. 162 ЗК України охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

У ст. 163 ЗК України визначено завдання охорони земель, яке полягає у забезпеченні збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель, що є цілком обґрунтованим.

Із цього визначення можна зробити висновок, що поняття «охорона земель» включає і «заходи, спрямовані на раціональне використання земель», що дає право стверджувати, що поняття «охорона земель» включає в себе поняття «раціональне використання земель». Підтвердження цьому знаходимо в ст. 164 ЗК України, в якій подано зміст охорони земель. Відповідно до ст. 164, охорона земель включає: а) обґрунтування і забезпечення раціонального землекористування; б) захист сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників від необґрунтованого їх вилучення для інших потреб; в) захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, пересушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними та

радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів; г) збереження природних водно-болотних угідь; ґ) попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів; д) консервацію деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь. Отож, термін «охорона земель», який вживають у широкому значені, і є складовою використання земель.

Термін «охорона земель» широко використовують і в інших нормативно-правових актах земельного законодавства. Слід відзначити Закон України «Про охорону земель» [421], де поняття «охорона земель» цього Закону однозначне з поняттям «охорона земель» ЗК України [167].

У Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [352], який визначає правові, економічні та соціальні основи організації здійснення державного контролю за використанням та охороною земель і спрямований на забезпечення раціонального використання та відтворення природних ресурсів і охорону довкілля, у ст. 1 «Визначення термінів» наводиться визначення поняття «охорона земель», аналогічне поданому в ст. 162 ЗК України і ст. 1 Закону України «Про охорону земель».

Підсилює розуміння змісту поняття «охорона земель» ст. 22 Закону України «Про охорону земель», в якій нормативно визначено систему заходів у галузі охорони земель, зокрема, пункт 5 щодо економічного стимулювання впровадження заходів із охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів.

У ст. 22 Закону України «Про охорону земель» нормативно визначено систему заходів у галузі охорони земель: державна комплексна система спостережень; розробка загальнодержавних і регіональних (республіканських) програм використання та охорони земель, документації із землеустрою в галузі охорони земель; створення екологічної мережі; здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного,

протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель; економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів; стандартизація і нормування.

Окремі сегменти охорони земель подано у ст. 36 Закону України «Про охорону земель», де йдеться власне про охорону земель сільськогосподарського призначення. Однак у цій статті не наведено визначення поняття «охорона земель сільськогосподарського призначення». Зміст цього поняття розкрито через визначення видів діяльності, які забезпечують їхню охорону на основі реалізації низки заходів стосовно збереження продуктивності сільськогосподарських угідь, підвищення їхньої екологічної стійкості та родючості ґрунтів, а також обмеження вилучення (викупу) їх для несільськогосподарських потреб. Тлумачення даного поняття пропонує Т. В. Лісова, яка під правовою охороною земель сільськогосподарського призначення розуміє сукупність юридичних заходів, спрямованих на забезпечення науково обґрунтованого, ефективного та раціонального використання земель зазначеної категорії як головного засобу виробництва у сільському господарстві з урахуванням пріоритету права сільськогосподарського землекористування з іншими видами користування землею та сприятливої взаємодії землі з іншими природними ресурсами і факторами [243, с. 111].

В інших частинах ст. 36 Закону України «Про охорону земель» наведено й інші заходи, які мали б забезпечити охорону земель сільськогосподарського призначення, а саме: захист земель сільськогосподарського призначення від ерозії, селів, підтоплення та інших видів деградації здійснюється на основі реалізації заходів, передбачених державними і регіональними програмами відповідно до схем землеустрою і техніко-економічного обґрунтування використання та охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, робочих проектів землеустрою; черезсмужжя та конфігурація земельних ділянок, що створює перешкоди в ефективному використанні їх і здійсненні природоохоронних заходів, а

також порушує ландшафтну цілісність території, підлягають упорядкуванню відповідно до затвердженої проектної документації із землеустрою.

Стаття 36 Закону України «Про охорону земель» закріплює вимоги, за якими зміна цільового призначення земель сільськогосподарського призначення допускається лише за умови обґрунтування доцільності такої зміни в порядку, визначеному законом [421]. А у разі вилучення (викупу) земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб має забезпечуватися пріоритет максимального збереження продуктивних земель.

Наголосимо, що зміст охорони земель у законодавстві орієнтований здебільшого на землі сільськогосподарського призначення. Ця обставина зумовлена тим, що в сільському господарстві земля – головний засіб виробництва. Тому доцільно виокремити як самостійні об’єкти правової охорони не лише територію (площу) сільськогосподарських угідь і природних об’єктів, а й такі об’єкти, як: а) ґрунти та їх родючість; б) окремі види сільськогосподарських угідь; в) полезахисні лісосмуги і лісонасадження; г) агроландшафти; ґ) землі органічного землеробства.

Аналізуючи правову охорону ґрунтів, П. Ф. Кулинич виділяє три головні напрями: перший полягає в забезпеченні законодавством пріоритету використання родючих земель основним їхнім споживачем – сільським господарством; другий напрям полягає в запобіганні засміченню, заболочуванню, ерозії та іншим процесам, які порушують стан ґрунтів; третій – у забезпеченні відтворення і підвищення родючості ґрунтів. Однією з вимог чинного законодавства є обов’язок власників і землекористувачів підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості. Ефективний правовий механізм відтворення і підвищення родючості ґрунтів має базуватися на необхідності персональної відповідальності власників і землекористувачів за рівень родючості та його динаміку, виконання заходів із відновлення і підвищення родючості ґрунтів, контролювання динаміки

родючості ґрунтів і організацію проведення робіт з відтворення і підвищення їхньої родючості [231, с. 80].

Правова охорона земель сільськогосподарського призначення, за Ф. Х. Адихановим, – це сукупність юридичних заходів, спрямованих на забезпечення науково обґрунтованої ефективності раціонального використання земель цієї категорії як основного засобу виробництва у сільському господарстві з урахуванням пріоритету права сільськогосподарського землекористування перед іншими видами та сприятливої взаємодії землі з іншими природними ресурсами та чинниками [8, с. 50].

У розвитку правової охорони сільськогосподарських угідь України виділяють два різновекторні напрями: виробничий (економічний) і екологічний [235, с. 175]. Як зазначає П. Ф. Кулинич, необхідним є вироблення теоретичних положень для забезпечення поєднання виробничого й екологічного підходів до правового регулювання відносин із охорони земель сільськогосподарського призначення в аспекті трансформації сільськогосподарських угідь, що важливо для вирішення актуальних питань концепції сталого розвитку, адже її головна мета – поєднання економічних, соціальних та екологічних процесів розвитку суспільства. Між виробничим (економічним) і екологічним підходами простежуються відмінності, які можна розглянути на прикладі охорони ґрунтів як особливого об’єкта земельних правовідносин. В аграрно-природничій науці виділяються два напрями охорони ґрунтів – комплексний агротехнічний і природничий. Охорона ґрунтів сільськогосподарського призначення є змістом першого напряму. Збереження та відновлення природних ґрунтів в умовах повної заборони або обмеження антропогенного впливу на них – зміст другого напряму. Цей зміст охоплює резервування цілинних ґрунтів, повне дотримання вимог охорони ґрунтів територій, що особливо охороняються, вилучення частини освоєних рідкісних та еталонних ґрунтів з господарського використання та відновлення їхньої природної родючості, дотримання

особливого режиму використання та охорони високобонітетних ґрунтів і ґрунтів дослідних ділянок, організація нових комплексних і ґрунтових заказників, заповідників і пам'яток природи. В юридичній літературі питання необхідності змін підходів до правової охорони ґрунтів висвітлено в працях В. Л. Мунтяна [284, с. 10], Н. І. Титової [501, с. 17], Ю. С. Шемшученка, В. Л. Мунтяна, Б. Г. Розовського [534, с. 42] та інших. Однак охорона ґрунтів у природному стані, по суті, не врегульована правовими нормами. Лише охорона ґрунтів сільськогосподарських земель частково відображена в чинному законодавстві України.

Проблема охорони ґрунтів є однією зі складових охорони земель. Питання охорони ґрунтів повинні бути врегульовані на законодавчому рівні і передусім у разі передання земельних ділянок у власність і користування для сільськогосподарських та інших потреб з обов'язковим визначенням їхньої якісної характеристики.

Охорона земель охоплює й охорону ґрунтів як важливого компонента сільськогосподарського виробництва. Ці два поняття відображають різні підходи до поняття правової охорони ґрунтів і земель. Наприклад, вимоги правової охорони земель, адресовані органам, які розпоряджаються землею (охорона від нераціонального розподілу та перерозподілу земель), – це вимоги правової охорони земель загалом. Вимоги правової охорони земель, які адресовані землекористувачам і власникам землі, – це вимоги не лише правової охорони земель, а й передусім правової охорони ґрунтів.

У Законі України «Про охорону земель» закріплено і нові поняття, які характеризують охорону земель, а саме: охорона ґрунтів, охорона родючості ґрунтів. Охорона ґрунтів – це система правових, організаційних, технологічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, їх захист від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпечення екологічної безпеки довкілля.

Подане визначення містить у собі мету охорони ґрунтів та спосіб використання сільськогосподарських земель. Метою охорони ґрунтів, відповідно, є збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів і забезпечення екологічної безпеки довкілля. Однак у цьому визначенні немає вказівки на отримання економічного ефекту як мети охорони ґрунтів земельних ділянок.

Важливим компонентом у структурі поняття «охорона ґрунтів» є захист їх від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій. Цей компонент за своїм змістом є позначенням не якогось результату охорони ґрунтів, а процесу, спрямованого на досягнення певного результату. Проводячи роботи із захисту ґрунтів від деградації та здійснюючи сільськогосподарське виробництво з дотриманням ґрунтозахисних технологій, можна й не досягнути таких результатів, як збереження і відтворення родючості і цілісності ґрунтів та забезпечення екологічної безпеки довкілля, якщо така діяльність (робота) буде неповноцінною, не базуватиметься на досягненнях науки і техніки, передовій практиці чи ж матиме інші недоліки.

У Законі України «Про охорону земель» ст. 37 «Основні вимоги до охорони родючості ґрунтів» визначається особливість охорони важливого показника якості сільськогосподарських земель і властивостей ґрунтів – родючості. У цій статті не наведено визначення родючості ґрунтів як об’єкта охорони, однак окремі характеристики правової охорони ґрунтів зазначені. Імперативна норма, що стосується використання земельних ділянок способами, які призводять до погіршення їхньої якості, забороняється. Однак стаття містить припис, що землевласники та землекористувачі, у тому числі орендатори земельних ділянок, зобов’язані здійснювати заходи щодо охорони родючості ґрунтів, передбачені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами України [232, с. 59].

Свого часу Ю. Г. Жаріков наголошував на обов’язках саме землекористувачів, які використовують землю як ріллю для обробітку або в

якості інших сільськогосподарських угідь, і вказував, що правова охорона ґрунтів – це система норм, які зобов'язують усіх землекористувачів без винятку правильно використовувати надану їм землю, не допускаючи її погіршення [158, с. 228-271].

Виділяючи питання про необхідність правової охорони ґрунтів, законодавець установив, які саме характеристики земель визначають зміст поняття «родючість ґрунтів» та якими мають бути формалізовані показники характеристики для оптимальних значень родючості ґрунтів з метою їхнього закріплення у нормах права.

Однак у статті є приписи, які свідчать про намір визначити нормативні показники родючості ґрунтів у процесі агрохімічної паспортизації сільськогосподарських земель. Зазначається, що для проведення контролю за динамікою родючості ґрунтів систематично проводяться їх агрохімічні обстеження, видаються агрохімічні паспорти, в яких фіксуються початкові та поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів і рівні їхнього забруднення. Ці дані агрохімічної паспортизації земель мають використовуватися для здійснення контролю за станом родючості ґрунтів. Виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок, що раціональне використання ґрунтів земельних ділянок нерозривно пов'язане з правовою охороною та не може існувати без правової охорони.

Охорона ґрунтів – не самоціль. Охорона і використання ґрунтів – єдине ціле, система заходів, спрямованих на захист, якісне поліпшення і раціональне використання земельного фонду. Охорона ґрунтів необхідна для збереження і примноження їхньої родючості, для підтримки стійкості біосфери [69, с. 1].

Отже, законодавець виділяє три головних напрями в охороні земель і ґрунтів:

– правовий;

– організаційно-технічний;

– екомомічний.

У рамках правових заходів потрібно визначити права й обов'язки власників, користувачів і орендарів земельних ділянок щодо охорони і раціонального використання земель і ґрунтів: установлення необхідних правових режимів для різних категорій земель, запровадження заборон і дозволів; установлення заходів юридичної відповідальності за земельні правопорушення, а також визначення порядку вилучення земель за їхнє неналежне використання.

У рамках організаційно-технічних заходів потрібно розробити нормативи безпечного землекористування, нормативи гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин, шкідливих мікроорганізмів та інших забруднюючих ґрунт біологічних речовин, здійснити землевпорядкування, консервацію земель і ґрунтів, провести екологічну та інші експертизи.

У рамках економічних заходів потрібно виконати економічне стимулювання охорони і використання земель і ґрунтів, увести обмеження у використанні, відшкодування спричиненого погіршення якості земель і ґрунтів. Водночас суть правової охорони ґрунтів полягає насамперед у забезпеченні правил раціонального використання земель.

За сучасних умов дефіциту ресурсів, відсутності коштів, а також слабкої ґрунтоохоронної політики першим і обов'язковим заходом запобігання подальшій деградації сільськогосподарських ландшафтів і ґрунтового покриву є виведення з обробітку малопродуктивних, техногенно забруднених та ерозійно небезпечних земель і їхня консервація. За висновками спеціалістів, консервація земель є одним із найдешевших, не потребуючих значних капітальних витрат заходів із підвищення родючості ґрунтів [33, с. 232].

Наказом Мінагрополітики України та Української академії аграрних наук від 3 квітня 2000 р. № 26/33 «Про першочергові заходи щодо удосконалення землевпорядкування» було передбачено виведення з ріллі 8629,4 тис. га. Переведенню ріллі в природні кормові угіддя та залісненню підлягають еродовані ґрунти на схилах 3° і більше, малопродуктивні ґрунти,

ґрунти водоохоронних зон, засолені ґрунти та інші, всього по Україні 8629,4 тис. га, зокрема по Одеській області – 550,5 тис. га, Харківській – 485,5 тис. га, Львівській – 208,2 тис. га. На першому етапі слід вивести з обробітку землі на схилах крутістю понад 7°, де розташовані сильноеродовані ґрунти, і використати їх під суцільне заліснення. У другу чергу виводяться землі на схилах крутістю 5-7°, які передбачається використовувати під пасовища з покращеним травостоєм. Землі на схилах крутістю 3-5°, як менш небезпечні щодо ерозії, виводять із ріллі в третю чергу і використовують під інтенсивне травосіяння [491, с. 173].

Загалом виведення з ріллі схилових земель дає можливість сконцентрувати наявні ресурси на більш родючих ґрунтах, а перехід на контурно-ландшафтне упорядкування території сприятиме збереженню ґрунтів та підвищенню їхньої продуктивності. Вищеназвані заходи з консервації ґрунтів потребують опрацювання проектів, якими визначається стан і площі земель, які підлягають консервації.

Основні правові положення щодо консервації земель закріплено у ЗК України (ст.ст. 171, 172), Законі України «Про охорону земель» (ст.ст. 1, 51) та деталізуються в наказі Мінагрополітики України від 26 квітня 2013 р. № 283 «Про затвердження Порядку консервації земель» (далі – Порядок) [387]. Цей Порядок визначає організаційні засади щодо консервації деградованих і малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно небезпечним та економічно неефективним, а також техногенно забруднених земельних ділянок, на яких неможливо одержати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їх здоров’я. Він є обов’язковим для виконання органами виконавчої влади, власниками земельних ділянок та землекористувачами і має рекомендаційний характер для органів місцевого самоврядування.

Консервація земель здійснюється шляхом припинення їх господарського використання на визначений строк та залуження або заліснення. Консервація земель здійснюється за наявності такого: порушення

поверхні земельних ділянок унаслідок землетрусів, зсувів, карстоутворення, повеней; еродованих земель, перезволожених земель із підвищеною кислотністю або засоленістю та ґрунтів, забруднених хімічними речовинами й іншими видами забруднень, небезпечних для здоров'я людей; малопродуктивних земель, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю; радіаційно небезпечних, радіоактивно забруднених земель або забруднених важкими металами та іншими хімічними елементами.

При віднесенні земель до деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених ураховуються орієнтовні показники, що характеризують ґрунтові властивості і зумовлюють необхідність консервації земель за природно-сільськогосподарськими зонами.

Однак, як зазначає С. В. Хомінець з урахуванням усіх досягнень цього документа, варто зазначити, що деякі його положення мають доволі суперечливий характер. Зокрема, він не узгоджений із іншими нормативно-правовими актами в частині ініціювання процедури консервації. Так, п. 4 Порядку передбачено, що консервація земель, які перебувають у власності чи користуванні юридичних або фізичних осіб, здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок і землекористувачів. Крім того, така ініціатива зазначених суб'єктів, відповідно до п. 5 Порядку, має практично примусовий характер, оскільки вони зобов'язані протягом 30 днів після отримання від уповноваженого органу клопотання про припинення господарського використання земельної ділянки ініціювати проведення робіт із консервації земель.

Водночас Закон України «Про охорону земель», визначаючи правові підстави проведення робіт із консервації земель, узагалі не передбачає такої підстави, як ініціатива власника чи землекористувача земельної ділянки. Відповідно до ст. 51 Закону, підставою для прийняття рішень про консервацію земель є подання органів виконавчої влади або органів

місцевого самоврядування, які здійснюють контроль за використанням та охороною земель на підставі договорів із власниками земельних ділянок.

Утім, неузгодженість повноважень органів управління, на жаль, є не єдиною вадою Порядку консервації земель. Адже у ньому не визначені права та обов'язки власників і користувачів земельних ділянок, відсутній чіткий механізм консервації земель. Окрім того, не врегульовано питання компенсації власникам та користувачам земельних ділянок зниження доходу внаслідок тимчасової консервації їх деградованих і малопродуктивних земель, що стали такими не з їх вини [522, с. 8-9.].

Отже, разом із уже прийнятими нормативно-правовими актами, що містять положення щодо консервації земель, зокрема, таких як Закон України «Про охорону земель», наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26 квітня 2013 р. № 283 «Про затвердження порядку консервації земель» [387], потребує опрацювання проект Закону України «Про консервацію земель» від 10 червня 2008 р. № 2628 [399].

Установлений правовий режим усіх категорій земель єдиного земельного фонду недостатньо відображає наявні відносини з приводу ґрунтів, а отже, і не забезпечує належного їхнього використання, відтворення та охорони. У правовому режимі ґрунтів вся діяльність землевласників, землекористувачів, у тому числі орендарів, щодо ґрунтів як самостійного природного тіла й ресурсу повинна бути спрямована на забезпечення їхнього раціонального використання, відтворення та охорони як об'єкта права власності Українського народу, основного засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві і як важливого елемента природи [68, с. 64].

Отже, *охорона ґрунтів* – це система державно-правових, організаційних, технологічних, економічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, їх захист від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпеченням екологічної безпеки довкілля шляхом консервації, зняття та складування родючого шару ґрунтового

покриву у випадках, визначених законодавством, попередження їх псування, забруднення, засмічення та усунення правопорушень у цій сфері.

Ґрунт – один із головних компонентів біогеоценозу, його збереження тісно пов'язане зі збереженням різноманіття ґрунтів. Важливим у цьому питанні є визначення системи природних територій, що перебувають під особливою охороною. Оскільки ґрунт є генератором і охоронцем біорізноманіття, то без збереження різноманіття ґрунтів неможливо зберегти і біорізноманіття [89, с. 43].

У ЗК України вперше виокремлено під категорію земель сільськогосподарського призначення «особливо цінні землі» (ст. 150). До них встановлюється спеціальний правовий режим. До особливо цінних земель зачислено чорноземи не еродовані, не солонцюваті на лесових породах, лучно-чорноземні незасолені не солонцюваті суглинкові ґрунти, темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті, бурі гірсько-лісові та дерново-буроземні глибокі і середньо глибокі, дерново-підзолисті суглинкові ґрунти, торфовища з глибиною залягання торфу понад 1 м і осушені незалежно від глибини, коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму, дернові глибокі ґрунти Закарпаття, землі, надані в постійне користування НВАО «Масандра» та підприємствами, що входять до його складу, землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, землі історико-культурного призначення. На думку Л. В. Ришкової, віднесення до особливо цінних земель самостійних категорій земель недоцільне, оскільки особливості правового режиму кожної з них визначаються теорією та практикою земельного права [464, с. 6].

Аналіз наукових публікацій засвідчив існування різних методологічних підходів до визначення особливо цінних ґрунтів. Пропонується виділяти особливо цінні ґрунти за продуктивністю, яку оцінюють за величиною балу бонітету; ґрунти системи природних територій особливої охорони (ґрунтові еталони і ґрунтові пам'ятки природи, а також цінні за продуктивністю ґрунти

сільськогосподарських угідь, які входять до цієї системи); ґрунти, вилучені з екосистеми для несільськогосподарських потреб [303, с. 63].

Земельне законодавство не містить визначення поняття «особливо цінні землі». Визначення даного поняття розроблено на науковому рівні Л. В. Ришковою, під особливо цінними землями слід розуміти сукупність земельних ділянок, що відносяться до різних категорій земель, задовольняють публічний інтерес та підлягають вилученню (викупу), зміні цільового призначення в особливому порядку, визначеному законом України [463, с. 253].

О. В. Степська пропонує таке визначення особливо цінних земель: це частина земельного фонду, різного цільового призначення та унікальних фізичних властивостей, яка характеризується особливим правовим режимом правової охорони, а також обмеженнями щодо припинення права постійного користування та погодження матеріалів їх вилучення (викупу) [490, с. 196]. Виходячи з вищенаведених понять, можна зробити висновок, що віднесення земель до особливо цінних відбувається не тільки на підставі їх природних якостей, а й із урахуванням їх використання для певних соціально значимих потреб.

Поняття «особливо цінні ґрунти» необхідно розглядати в двох аспектах: особливо цінні ґрунти загальнодержавного рівня і особливо цінні ґрунти регіонального рівня. До особливо цінних ґрунтів загальнодержавного рівня належать ґрунти, які характеризуються найвищою родючістю в межах України, незалежно від їхнього територіального розташування. Це в основному ґрунти, сформовані на лесових і лесоподібних материнських породах – чорноземи типові і звичайні сприятливого гранулометричного складу, в яких не спостерігається проявів деградаційних процесів (засолення, осолонцювання, еродованості, дефльованості тощо).

До особливо цінних ґрунтів регіонального рівня належать найродючіші в межах певних регіонів, однак на інших територіях вони можуть поступатися ґрунтам загальнодержавного рівня. Наприклад, на Малому

Поліссі трапляються дерново-карбонатні ґрунти, які мають вищу продуктивність, ніж переважаючі тут дерново-підзолисті ґрунти [186, с. 37-38].

Існуючі до визначення особливо цінних земель підходи у нинішніх умовах не завжди можна назвати дієвими. Передусім це стосується переліку особливо цінних земель, яким передбачено, що в складі всіх земель особливо цінні виділяються за жорстко детермінованими якісними характеристиками ґрунтового покриву або екологічним, історичним і науковим значенням земель. Критерії цінності особливо цінних земель мають бути диференційованими й обґрунтованими з позицій еколого-економічного значення таких земель [255, с. 40].

Слід звернути увагу на те, що ЗК України не дає визначення поняття «ґрунти» і повної чіткої системи їх охорони. Нечітке розмежування понять «землі» і «ґрунти» на правовому рівні зумовило включення у перелік особливо цінні землі поруч із типами ґрунтів і земель різного призначення. Адже на території земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного призначення можуть переважати ґрунти, які не входять до переліку особливо цінних. Як зазначає О. П. Канаш, перелік особливо цінних ґрунтів, поданий у ст. 150 ЗК України, складений без урахування вимог ст. 179 ЗК України, згідно з якою основою для оцінки земель є природно-сільськогосподарське районування, відповідно до якого здійснюється також використання сільськогосподарських угідь. Це спричинило зачислення, наприклад, дерново-підзолистих суглинкових ґрунтів до особливо цінних. Без сумніву, на Поліссі дерново-підзолисті ґрунти є одними з найкращих і найосвоєніших, однак це стосується лише поліської зони [186, с. 37].

Із правового погляду залишається нерозв'язаною проблема визначення і використання регіональних особливо цінних ґрунтів, які мають найвищу продуктивність у межах певних природно-сільськогосподарських районів. Слід зазначити, що перелік особливо цінних ґрунтів у пункті 1 ст. 150 ЗК

України, які індексують особливо цінні землі, є невдалим, оскільки до особливо цінних земель зачислено не еродовані не солонцюваті чорноземи на лесових породах. Однак у такому випадку до особливо цінних ґрунтів попадають і неглибокі, і слабогумусовані відміни чорноземів, які не є високо родючими ґрунтами [83, с. 141]. Як зауважує О. П. Канаш, помилковим є зачислення до особливо цінних усіх осушених торфовищ незалежно від потужності торфового шару, адже торфовища неглибокі взагалі обмежено придатні для орних угідь [187, с. 53].

Аналіз літературних джерел засвідчив, що особливій охороні повинні підлягати особливо цінні ґрунтові об’єкти, грантові заповідники, заказники, ґрунтові пам’ятки природи. Особлива охорона ґрунтів повинна розглядатися як частина ґрунтоохоронної системи і охорони природи загалом.

Особлива охорона ґрунтів повинна передбачати повне виключення частини земель із сільськогосподарського використання або обмеження використання з юридичним закріпленням заходів із запобігання деградації ґрунтів.

На матеріалах нормативної грошової оцінки сільськогосподарських і лісогосподарських земель може базуватися економічний механізм захисту земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення та історико-культурного призначення від необґрунтованого їх вилучення. Повною мірою охорона природних комплексів та об'єктів природно-заповідного фонду вирішується Законом України «Про природно-заповідний фонд» [437]. На території природних заповідників забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню: заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об’єкти (ст. 16), біосферних заповідників (ст. 18), регіональних ландшафтних парків (ст. 24), національних природних парків (ст. 21), заказників (ст. 26), пам’яток природи (ст. 28), ботанічних садів (ст. 32), дендрологічних парків (ст. 34), зоологічних парків (ст. 36), парків-пам’яток садово-паркового мистецтва (ст.

37). Перелічені статті цього Закону містять перелік норм охорони, які є доволі складними.

Як зазначає А. Й. Годованюк, для забезпечення кращого збереження та охорони земель заповідників доцільно було б закріпити в законі правило, згідно з яким усі будови (адміністративні, житлові, лабораторні, культурно-побутові та ін.) та об’єкти, пов’язані з діяльністю заповідників, розташувалися б на території охоронних зон. Там слід було б виділяти і службові наділи для працівників, як було передбачено в перших законодавчих актах (за радянських часів) про охорону особливо цінних ділянок природи. Одночасно із Закону України «Про природно-заповідний фонд України», ст. 16 «Вимоги щодо охорони природних комплексів та об’єктів природних заповідників» слід вилучити норму, яка, допускаючи «виділяння земельних ділянок для задоволення господарських потреб заповідника та його працівників у сінокосах, випасах, городах та паливі», завдає шкоди унікальним землям заповідника [119, с. 13]. Правові норми охорони природно-заповідного фонду подані також у главі 7 Земельного кодексу України (ст. ст. 43-46).

Охорона земель історико-культурного призначення певною мірою врегульована нормами Закону України «Про охорону культурної спадщини» [422]. Окремий розділ цього Закону присвячений забезпеченню охорони пам'яток (ст. ст. 22-30). У ньому викладені вимоги щодо заборони знесення, зміни, заміни пам’яток та порядок їх переміщення (перенесення); укладання охоронних договорів; утримання та використання пам'яток; надання об’єктів у користування; консервації, реставрації, реабілітації, ремонту та пристосування; заборони діяльності, яка створює загрозу пам'яткам.

У главі 10 ЗК України [167] (ст. 53) зазначається, що до земель історико-культурного призначення належать землі, на яких розташовані: пам’ятки культурної спадщини, їх комплекси (ансамблі), історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, музеї просто неба, меморіальні музеї – садиби.

Разом із правовими нормами глави 10 «Землі історико-культурного призначення» Земельного кодексу України положення згадуваного Закону цілком достатні для регулювання режиму функціонування територій, що перебувають під особливою охороною, та їх захисту, до яких належать землі історико-культурного призначення.

Із прийняттям Закону «Про порядок використання земель історико-культурного призначення», розроблення якого передбачене ч. 3 ст. 54 ЗК України, право врегулювання землекористування зазначеної категорії земель буде завершене.

Законом України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» [365] передбачено провести оптимізацію площ сільськогосподарських угідь та зменшення ступеня їхньої розораності, удосконалити структуру земель сільськогосподарського призначення та їхнє забезпечення природними компонентами, впровадити ґрунтозахисну систему землеробства з контурно-меліоративною організацією території, обмежити руйнівне інтенсивне використання екологічно уразливих земель, здійснити консервацію сільськогосподарських угідь із дуже змитими і дуже дефльованими ґрунтами на схилах крутизною понад 5-7 градусів.

Дана програма була розрахована на період 2000-2015 рр., тому потребує оновлення, а саме, як зазначає М. А. Дейнега, нормативно-правова база культуртехнічної та агротехнічної меліорації земель сільськогосподарського призначення потребує оновлення шляхом прийняття відповідних підзаконних правових актів і нормативно-технічних документів із урахуванням новітніх наукових досліджень у цій галузі, зокрема, з урахуванням принципу мінімалізації обробітку ґрунту [134, с. 14].

Як зазначає М. І. Максименко, створення національної екологічної мережі України може впливати на оптимізацію структури землекористування шляхом консолідації природних угідь, збільшення їх площі та встановлення і дотримання спеціального режиму використання та охорони земель, які

входять до складу елементів такої мережі. Водночас за існуючого правового регулювання вказаний вплив не простежується, що вимагає вдосконалення правового механізму створення, відтворення та охорони важливих природних територій та об'єктів. Далі автор указує на низьку ефективність правового механізму консервації земель, передбаченого законодавством України, та встановлену відсутність у законодавстві механізму впровадження контурно-меліоративної організації території [250, с. 8-9].

Однак, як зауважила О. П. Куцевич, консолідація земель шляхом об'єднання земель різних власників і особливо великої кількості власників у спільну власність характеризується низкою недоліків, через що не повинна обиратися як варіант проведення консолідації. Загальною тенденцією зарубіжних моделей консолідації земель є вирішення за їх допомогою не лише і не стільки завдання зверстання черезсмужних та нераціональних за розмірами та/або конфігурацією земельних ділянок, скільки здійснення заходів, спрямованих на докорінну оптимізацію структури територій загалом, що передбачає створення або оптимізацію інфраструктури (дорожньої мережі, меліоративних споруд, екологічної мережі тощо). При регулюванні відносин із проведення консолідації в Україні доцільно запозичити досвід спрощених механізмів проведення консолідації земель, які можна знайти у законодавстві Німеччини [237, с. 4-5].

Формування екологічної мережі зумовлює зміни структури земельного фонду через віднесення частини земель господарського використання до категорій, що підпадають під особливу охорону з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів.

В Україні назріла потреба формування правових засад охорони еталонних ділянок ґрунтів. Такі ділянки потрібні, наприклад, для порівняльного аналізу процесів, що відбуваються на цілинних землях і землях, які обробляють [231, с. 85]. На наш погляд, у такому випадку варто розглядати ґрунтовий контур або масив ґрунтів, а не ділянку ґрунтів, адже ділянка завжди має визначені межі. Доцільно використовувати еталон ґрунтів

(referencesoil), тобто ґрунтовий індивідуум, або реальний ґрунт, який розташовується всередині сукупності досліджуваних ґрунтів і не має реального еквівалента серед цих ґрунтів [246, с. 384]. Не зовсім коректно брати за ґрунтовий еталон ґрунти в початковому стані. Найхарактернішим еталоном є цілинні ґрунти, які найменше зазнали антропогенного впливу. Проте в практичній діяльності не завжди можна знайти цілинні ґрунти. У такому випадку еталонним ґрунтом або ґрунтом-порівнянням можуть слугувати ґрунти перелогів, або ґрунти-аналоги в різних умовах використання (незрошувані і зрошувані).

Світовим еталоном ґрунтів є чорнозем із вмістом гумусу 15 %, який експонували ще 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі. Цей еталон ґрунту у вигляді величезного моноліту кубічної форми відібрали в цілинному степу поблизу знаменитого «Кам'яного степу» в Бобровському районі Воронезької області. Ґрунтовий моноліт зберігали в Сорбонні, а 1968 р. його зруйнували і окремі шмати передали Національному агрономічному інститутові в Парижі [141, с. 1135]. Зразок чорнозему, відібраний у нинішньому Добровеличківському районі Кіровоградської області, перебуває у лабораторії земельних ресурсів Європи в Парижі як еталон чорнозему.

Інтереси багатьох ґрунтознавців-науковців і практиків зосереджені на дослідженні малопродуктивних ґрунтів, їхньому захисті від подальшої деградації, розробці заходів меліорації. Однак дуже мало розробок стосовно збереження найкращих ґрунтів, які є добрими самі по собі, на відміну від малопродуктивних, які важко, довго і дорого доводити до високих кондицій родючості. Пропонується створювати ґрунтові заповідники і заказники. До ґрунтових заказників необхідно зачисляти кращі високобонітетні ґрунти, призначені винятково для землеробства.

Цілинні чорноземи в Україні збереглися на території степових заповідників: Михайлівська цілина (Сумська область), Хомутівський степ (Донецька область), Стрільцівський степ (Луганська область), Кам’яні могили (Запорізька область) [324, с. 204].

Одним із засобів правової охорони ґрунтів може стати створення Червоної книги ґрунтів. У науковій літературі 90-х рр. минулого століття зазначено, що створення Червоної книги ґрунтів екологічно обґрунтоване. Окрім того, буде досягнутий і певний економічний ефект, оскільки щодо найкращих ґрунтів почне діяти чіткий ресурсозберігаючий механізм, що на сучасному етапі розглядається як важливе державне завдання. Червона книга не звільняє господарства від піклування про ґрунтовий покрив загалом, необхідності його охорони і покращення. Мова йде про особливий статус найкращих ґрунтів, які не потребують меліорації, їх порівняно легко можна оберігати і навіть покращувати в межах звичайної агротехніки [228, с. 231].

Червона книга ґрунтів України повинна містити всі рідкісні різновиди ґрунтів, для яких існує загроза руйнування і деградації під впливом господарської діяльності чи природної стихії [292, с. 114]. У 2000 р. в Російській Федерації опублікували першу регіональну Червону книгу ґрунтів Калмикії, а в 2001 р. вийшла у світ Червона книга ґрунтів Оренбурзької області і в 2007 р. – Червона книга ґрунтів Ленінградської області. Уперше у світовій природоохоронній практиці державним законодавством Російської Федерації передбачено створення Червоної книги ґрунтів Росії. У ст. 62 Федерального закону Росії «Про охорону навколишнього середовища», прийнятого 2002 року, зазначено: «Рідкісні ґрунти, що перебувають під загрозою знищення, підлягають охороні держави, і з метою їхнього обліку і охорони запроваджується Червона книга ґрунтів Російської Федерації і Червоні книги ґрунтів суб’єктів Російської Федерації».

У Червоній книзі ґрунтів Ленінградської області виділено такі категорії ґрунтів, що охороняються: ґрунти, що зникли (Regionallyextinet); ґрунти, що перебувають на межі зникнення (Criticallyendangered); ґрунти, які зникають (Endangered); уразливі ґрунти (Vilnerable); потенційно уразливі (Wearthreatened); ґрунти, які потребують уваги (Leastconcern); недостатньо вивчені ґрунти (Datedeficient); ґрунтові еталони (Soilreference) [211, с. 23-27].

Створення Червоної книги ґрунтів України перебуває на початковій стадії. Ідея її створення виникла 20-30 років тому у зв'язку з інтенсифікацією деградаційних процесів і руйнування ґрунтового покриву. У публікаціях про створення Червоної книги ґрунтів України дослідники вказують на необхідність зачислення до неї найцінніших і унікальних ґрунтів – цілинних чорноземів та інших ґрунтів, надання їм статусу об'єктів Червоної книги ґрунтів [262, с. 54] і особливої правової охорони [105, с. 11].

У проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» окрема стаття може бути присвячена охороні рідкісних ґрунтів і ґрунтів, що перебувають під загрозою зникнення, а також у ньому слід передбачити створення Червоної книги ґрунтів України. За змістом така стаття може констатувати, що з метою збереження природного різноманіття ґрунтів рідкісні ґрунти та ґрунти, що перебувають під загрозою зникнення, підлягають особливій охороні та в обов'язковому порядку повинні бути включені до Червоної книги ґрунтів України; порядок внесення ґрунтів до категорії рідкісних ґрунтів і ґрунтів, що перебувають під загрозою зникнення; оформлення та постійне ведення Червоної книги ґрунтів України здійснюється на основі систематично обновлюваних даних про стан рідкісних ґрунтів і ґрунтів, що перебувають під загрозою зникнення, є базою даних про відповідні ґрунти, а також про необхідні заходи щодо їхнього збереження та відновлення; внесення ґрунтів до Червоної книги ґрунтів України є підставою для встановлення особливого правового режиму, коли допускається обмеження або заборона здійснення господарської чи іншої діяльності; рідкісні ґрунти та ґрунти, що перебувають під загрозою зникнення, підлягають особливій охороні та в обов'язковому порядку повинні бути включені до об'єктів природно-заповідного фонду, або до об'єктів особливого режиму використання: земельні ділянки, на яких розташовані рідкісні ґрунти та ґрунти, що перебувають під загрозою зникнення, з метою їхнього збереження можуть бути зачислені до особливо цінних категорій ґрунтів та до об'єктів природних територій, що перебувають під особливою охороною держави; на

землях, де розташовані рідкісні ґрунти та ґрунти, що перебувають під загрозою зникнення, з метою їхнього збереження заборонено здійснення господарської та іншої діяльності, що може спричинити деградацію цих ґрунтів; порядок ведення Червоної книги ґрунтів України визначається Кабінетом Міністрів України.

На наш погляд, із метою реалізації охорони рідкісних ґрунтів та ґрунтів, що перебувають під загрозою зникнення, необхідно розробити низку законів України, а також підзаконних актів, які б передбачали порядок і критерії зачислення ґрунтів до рідкісних і ґрунтів, що перебувають під загрозою зникнення, порядок режимів використання земельних ділянок із еталонними, рідкісними і ґрунтами, що перебувають під загрозою зникнення.

Нормативне вирішення завдання загальної і особливої охорони на різних рівнях у рамках екологічного законодавства дасть змогу практично реалізувати один із основних принципів Конституції України про те, що «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави».

Отже, *особливо цінні ґрунти* – це ґрунти з унікальними властивостями, щодо яких установлено особливий режим правової охорони, та які наділені високою природною і потенційною родючістю і є незамінними при забезпеченні продовольчої, екологічної, енергетичної і соціальної безпеки держави.

2.3. Ґрунти як об’єкти правовідносин відтворення

Збереження ґрунтів, їхнє відновлення, відтворення та поліпшення в Україні є актуальною науково-правовою проблемою. У науковій літературі з проблем земельних відносин щодо охорони та використання земель зазначається, що охорона земель є багатоаспектною і містить чотири складові: збереження, відновлення, відтворення та поліпшення земель.

Збереження земель – це сукупність заходів щодо запобігання необґрунтованому вилученню сільськогосподарських угідь зі складу земель сільськогосподарського призначення та недопущення їхньої деградації. На думку О. В. Конишевої, «деградація сільськогосподарських угідь» і «деградація ґрунтів» – поняття тотожні. Деградація земель сільськогосподарського призначення по відношенню до них є більш загальним поняттям [203, с. 17].

Ґрунти належать до природних ресурсів, які легко руйнуються і є практично невідновними. Проблема збереження ґрунтів зовсім не зводиться і не повинна зводитися до існуючого їхнього господарського використання, тим більше до непомірного заповідання. Це повинно бути лише одним із напрямів бережливого використання ґрунтів як важливого природного ресурсу.

Поліпшення земель – це сукупність заходів, спрямованих на підвищення якості (корисних властивостей) сільськогосподарських угідь понад їхній традиційний (досягнутий) рівень. У ст. 14.1.75. ПК України законодавчо визначено поняття «земельне поліпшення», під яким розуміють результати будь-яких заходів, що призводять до зміни якісних характеристик земельної ділянки та її вартості. До земельних поліпшень належать матеріальні об’єкти, розташовані у межах земельної ділянки, переміщення яких є неможливим без їхнього знецінення та зміни призначення, а також результати господарської діяльності або проведення певного виду робіт (зміни рельєфу, поліпшення ґрунтів, розміщення посівів, багаторічних насаджень, інженерної інфраструктури тощо) [322].

Зазначимо, що терміни «відновлення» і «відтворення» не є тотожними. Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, термін «відновлювати» означає надавати попереднього вигляду чому-небудь пошкодженому, зіпсованому, зруйнованому [60, с. 182]. Очевидно, що рекультивація порушених земель, консолідація земель сільськогосподарського призначення, консервація деградованих і

малопродуктивних земель є правовими формами відновлення земель. Проте у певних випадках йдеться про відтворення земель як складової їх відновлення. Так, про відтворення земель йдеться у разі відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, штучного створення земельних ділянок тощо [244, с. 202]. Відповідно до ст. 207 ЗК України, втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва включають: а) втрати сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників; б) втрати, завдані обмеженням у землекористуванні та погіршенням якості земель; в) втрати сільськогосподарських угідь (ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів, пасовищ), лісових земель та чагарників як основного засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві внаслідок вилучення (викупу) їх для потреб, не пов’язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом; г) втрати, завдані обмеженням прав власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів; ґ) втрати, завдані погіршенням якості угідь унаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави; д) втрати, завдані у зв’язку з виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон. Вилучення (викуп) сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників для потреб, не пов’язаних із сільськогосподарським чи лісогосподарським використанням, безпосередньо пов’язано з виключенням їх з останнього. У результаті виключення їх із обігу власники несуть певні втрати, що полягають у неодержанні певної частини сільськогосподарської й лісогосподарської продукції (доходів), що обумовлено зменшенням площі сільськогосподарських угідь і лісових земель, які раніше використовувались як основний засіб виробництва в сільському чи лісовому господарстві [244, с. 202.]. Як слушно наголошується у наукових працях, правовий режим земель сільськогосподарського призначення покликаний насамперед забезпечити ґрунтову родючість земель, тобто охорону якості сільськогосподарських

угідь (якісний аспект), і по-друге, зберегти площі цих земель і запобігти зменшенню їх площ (йдеться про кількісний аспект) [160]. Якщо перше завдання вирішується здійсненням комплексу заходів збереження й підвищення родючості ґрунтів, захисту земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування; інших процесів, що призводять до деградації земель (меліорації), то друге завдання забезпечується іншим шляхом (як правило, регулюванням надання й вилучення (викупу) цих земель, установленням обмежень для їх переведення до несільськогосподарських) [267, с. 264].

Термін «відтворення» широко застосовують у природничій і юридичній науках. Найчастіше цей термін використовують стосовно відновлення природних ресурсів, охорони земель і ґрунтів у земельних відносинах.

Відтворення природних ресурсів – це штучне підтримання кількості та якості природних ресурсів на певному рівні, або відновлення попередніх їх властивостей у технологічний спосіб.

Постійне відновлення – це безперервне повторення суспільного виробництва. Розрізняють просте відтворення – безперервне повторення у попередньому розмірі і розширене відтворення, за яким процес виробництва повторюється в збільшеному розмірі. Вважаємо доповнити категоріями «просте відтворення родючості ґрунту» та «розширене відтворення родючості ґрунту» Закон України «Про охорону земель».

Важливим напрямом охорони земель є відтворення земель, що полягає у проведенні заходів, метою яких є відновлення втрачених у процесі сільськогосподарського використання та під впливом іншої антропогенної діяльності корисних властивостей землі як засобу сільськогосподарського виробництва та компонента довкілля (рекультивація земель, меліорація земель, консервація земель, переліг). Оскільки термін «охорона земель» є родовим щодо термінів «відновлення земель», «відтворення земель», а також термінів «збереження земель» та «поліпшення земель», їх слід включити у визначення поняття земельних відносин ст. 2 Земельного кодексу України.

Цілком обґрунтованим є визначення у ст. 163 ЗК України завдання охорони ґрунтів, яке полягає у забезпеченні збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель. Водночас у ст. 162 ЗК України охорона ґрунтів визначена як система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель і, зокрема, на відтворення і підвищення родючості ґрунтів [167].

В аграрній науці родючість визначають як властивість, яка здатна до відтворення і в природних умовах, і внаслідок сільськогосподарської діяльності людини. Відтворення родючості може бути розширеним і простим. Розширене відтворення родючості – це поліпшення сукупності властивостей ґрунту, які впливають на його родючість, створення вищої родючості ґрунту порівняно з початковою. Розширене відтворення родючості ґрунту є основою підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Його здійснюють завдяки оптимізації основних агрономічних властивостей ґрунту: агрофізичних, агрохімічних і біологічних. Просте відтворення родючості – це відсутність помітних змін сукупності властивостей ґрунту, які впливають на його родючість, тобто усунення негативних явищ, які виникають унаслідок вирощування культурних рослин, і повернення ґрунту родючості, яка в нього була до використання.

У відтворенні родючості ґрунтів застосовують два способи: перший – речовинний, який передбачає раціональне застосування добрив, меліорантів, пестицидів тощо; другий – технологічний, який має на меті поліпшити агрономічні властивості ґрунту за допомогою його обробітку та застосування меліоративних заходів. На нашу думку, можна за аналогією до відновлення лісів способами відновлення ґрунтів розглядати природний і штучний.

Варто констатувати, що процес відтворення ґрунтів має природний і антропогенний характер і полягає не тільки у відтворенні родючості ґрунтів, а насамперед у відтворенні їхніх природних властивостей і екологічних функцій. У ґрунтознавчій науці відтворення ґрунтів – це здатність ґрунту

відновлювати свої процеси, склад, властивості та функції під впливом природних і антропогенних чинників. Природне відтворення відбувається під впливом змін чинників ґрунтотворення. Антропогенне відтворення ґрунтів відбувається у випадку переважаючої дії антропогенного чинника. Антропогенно змінені ґрунти після припинення впливу діяльності людини поступово відтворюють свої вихідні властивості і функції та переходять у квазірівноважний стан з умовами навколишнього середовища. Тим самим вони набувають свого вихідного стану, хоча часто можна спостерігати прояв неадекватних показників у відтворених властивостях ґрунтів.

Аналіз стану ґрунтів показав, що ґрунти зазнають негативного впливу природних і антропогенних чинників. Такі явища відбуваються в районах поширення ерозії, селів, лавин, зсувів і приурочені до схилових поверхонь і гірських систем. Найінтенсивніше прояв деградаційних процесів спостерігається в ґрунтах ріллі, осушувальних і зрошувальних системах, рекультивованих територіях. У більшості випадків застосовувані заходи пов’язані з підвищенням родючості ґрунтів.

Особливої гостроти питання правової охорони ґрунтів набуває, коли зрошують ґрунти прісними і мінералізованими водами. Зважаючи на нинішній кризовий стан меліорації, незадовільний технічний рівень значної частини зрошуваних систем та рівень ресурсного і технологічного забезпечення ведення як зрошення земель, так і вирощування сільськогосподарських культур на зрошуваних землях, можна стверджувати, що є висока потенційна небезпека зрошення ґрунтів із погляду загрози розвитку негативних процесів і явищ [467, с. 37].

Найпоширенішими негативними явищами, що спричиняють деградаційні процеси у зрошуваних ґрунтах, є такі: підняття рівня ґрунтових вод, підтоплення, вторинне засолення, осолонцювання і оглеєння, активізація галохімічних процесів, підвищення загальної і токсичної лужності, втрата структурності, ущільнення і злитизація, дегуміфікація, трансформація

мінералогічного складу, зниження вмісту азоту та біогенних мікроелементів, розвиток ерозійних процесів, мікробіотичні зміни тощо [325, с. 26].

Закон України «Про меліорацію земель» [403] визначає засади правового регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі проведення меліорації земель, використання меліорованих земель і меліоративних систем, та повноваження органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування у сфері меліорації земель і спрямований на забезпечення екологічної безпеки меліоративних систем та захист суспільних інтересів. В останні роки площі зрошуваних земель значно скоротились і в 2015 р. їхня площа становила близько 800 тис. га.

Вагомим внеском в оцінку еколого-меліоративного стану зрошуваних земель є розробка діагностики деградаційних процесів, показників кризових ситуацій і методів їх визначення [269, с. 37].

Прикладом відтворення ґрунтів є чорноземи Задністер'я, які зрошували неякісними водами опрісненого озера Сасик. Унаслідок цього у чорноземах відбувалися деградаційні процеси (імпактне осолонцювання, кіркоутворення, підлужнення ґрунтового розчину, ущільнення, знеструктурення), що зумовило різке зниження біопродуктивності вирощуваних культур. Застосовувані заходи боротьби з цими деградаційними процесами не дали бажаного результату. Останніми роками у зв'язку зі складною економічною ситуацією в Україні зрошування на Дунай-Дністерській системі майже не проводили, і чорноземи поступово відтворюють свої властивості і їхні показники досягають вихідного стану, який був до зрошення. Таких прикладів можна навести багато, зокрема, на осушуваних системах Полісся України, на тривалих перелогах тощо. Результати дослідження відтворення властивостей і родючості ґрунтів на зрошуваних системах півдня України висвітлені в наукових працях Я. М. Біланчина, П. І. Жанталая, М. Й. Тортика [48, с. 75-81], О. І. Цуркан [525, с. 331-337] та інших.

М. І. Краснов наводить таке висловлювання: «Відновлення родючості ґрунтів – це використання землі чи її охорона? Очевидно, відновлення

родючості ґрунтів (застосування добрив, правильна сівозміна, залишення частини землі під пари та інше) здійснюється шляхом визначеного використання земель і таке користування землею спрямоване на охорону її родючості» [212, с. 39]. Такий підхід уважаємо правильним, оскільки він відображає не тільки економічну функцію природних ресурсів, а й екологічні зв'язки у навколишньому природному середовищі.

У розділі ІІ Закону України «Про охорону земель» [421] розкрито повноваження органів державної влади і органів місцевого самоврядування в галузі охорони земель, де акцентовано увагу на питаннях підвищення родючості ґрунтів. У розділі ІІІ цього Закону йдеться про контроль у галузі охорони земель, а в ст. 19 – про моніторинг родючості ґрунтів. Однак важливі питання екологічного стану ґрунтового покриву, на жаль, не знайшли свого відображення в законі.

Отож, відтворення властивостей ґрунтів і їхніх екологічних функцій не можна розглядати у відриві від відтворення родючості ґрунтів, адже екологічні функції ґрунтів мають не менше значення, ніж родючість. Вищенаведене свідчить про необхідність проведення поглиблених теоретичних досліджень у сфері правової охорони і підвищення родючості ґрунтів. Із цією метою доцільно у першій статті ЗК України розмістити дефініції основних категорій і понять, які стосуються правового забезпечення охорони і підвищення родючості ґрунтів, зокрема, закріпити поняття «*відтворення ґрунтів*», як систему заходів, спрямованих на відновлення їх якісних та безпекових характеристик шляхом здійснення рекультивації, меліорації, дезактивації та інших способів їх відновлення.

Останніми роками поняття природокористування набуває розширеного трактування – як система тісно пов'язаних локальних, регіональних і глобальних заходів, в якій реалізуються охорона природи, раціональне використання природних ресурсів і їхнє відновлення. Такий підхід називають природовідновленням. Він знайшов своє відображення у ст. 166 ЗК України стосовно рекультивації порушених земель. У пункті 1 цієї статті закріплено,

що рекультивація порушених земель – це комплекс організаційних, технічних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель. Рекультивації підлягають землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід та в гідрологічному режимі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт (ст. 52 Закону України «Про охорону земель»).

Головними напрямами рекультивації земель є такі:

– сільськогосподарський – реставрація умов для вирощування рослин, зокрема фітомеліорантів;

– лісогосподарський – створення різноманітних лісонасаджень;

– водогосподарський – створення в пониженнях техногенного рельєфу водоймищ;

– санітарно-гігієнічний – біологічна або технічна консервація.

Унаслідок рекультивації порушених земель створюють рекультивовані землі, на яких відновлено біопродуктивність, господарську цінність. Ґрунти таких рекультивованих земель мають біотехногенне походження, різко відрізняються від природних ґрунтів, їх називають техногенними, або рекультивованими [157].

Скорочення площі сільськогосподарських угідь триває і надалі. В Україні під звалищами, відвалами і хвостосховищами зайнято понад 180 тис. га землі. При цьому багато кар’єрів розміщуються на площі в кілька тисяч гектарів, а їхня глибина сягає іноді 200 м і більше. Такі величезні порушення товщі землі прирівнюють до складних геологічних процесів, у яких кар’єрні відвали гірських порід стають патогенними територіями і потребують проведення рекультиваційних робіт [127].

В Україні розроблено стратегію еколого-економічного обґрунтування рекультивації порушених земель, їхнього використання та охорони [110].

Одним із найважливіших критеріїв процесу відновлення ґрунтів в умовах техногенного середовища є вміст гумусу. На другому місці є реакція

ґрунтового розчину, оскільки розкривні гірські породи іноді мають лужну або кислу реакцію та потребують хімічної меліорації. Зазначимо, що в умовах Степового Придніпров'я природні чорноземи мають нейтральну реакцію, яка зберігається і на рекультивованих ґрунтах.

Слід зазначити, що не всі відпрацьовані кар'єрні ділянки придатні для вирощування сільськогосподарських культур. Деякі території можна й потрібно відводити під лісові насадження, зони відпочинку, мисливські угіддя, присадибні і дачні ділянки тощо.

У різних ґрунтово-кліматичних умовах України виникла необхідність дотримання умов диференційованого підходу до визначення характеру використання відновлених ґрунтів для тих чи інших галузей господарювання. Однак процес трансформації рекультивованих ґрунтів дотепер не визначався належним чином. Головна причина полягає у недосконалості методологічно-правової основи для проведення розрахункового аналізу щодо визначення галузі найдоцільнішого подальшого використання рекультивованих ґрунтів.

Як зазначає А. Л. Місінкевич, рекультивація як юридична категорія – це законодавчо забезпечений комплекс організаційно-правових, технічних, фінансових, землевпорядних та інших дій, пов'язаних із виконанням органами державної влади та місцевого самоврядування, а також власниками землі і землекористувачами прав і обов'язків щодо використання і охорони земель різних категорій із метою відтворення порушеного внаслідок антропогенного впливу природного стану й функціонального призначення, як об'єкта права власності українського народу й основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави. Саме здійснення рекультиваційних робіт направлене на забезпечення відтворення та охорони як земельних ресурсів, так і всього навколишнього середовища. Це є основною метою та завданням такого комплексу відновлювальних робіт [279, с. 37].

При проведенні рекультивації порушених земельних ділянок здійснюється відтворення та покращення стану ґрунтів як компонента

природного середовища. Проект рекультивації повинен передбачати заходи з відтворення та покращення стану ґрунтів.

Відтворення та покращення стану ґрунтів у ході проведення рекультивації проводиться на земельних ділянках, з яких було знято родючий шар ґрунту, а також на інших порушених земельних ділянках. Рекультивація порушених земельних ділянок може здійснюватися як із використанням, так і без використання знятого родючого шару ґрунту. Зазвичай право на користування надрами видають на декілька десятків років. Відповідно, деградаційні зміни ґрунтів мають тривалий латентний характер, тому дуже важливим у цьому випадку є виконання вимог із рекультивації земель і ґрунтів.

Рекультивацію порушених земельних ділянок із метою відтворення ґрунтів здійснюють особи, дії чи бездіяльність яких призвели до погіршення ґрунтів. В інших випадках рекультивація порушених земельних ділянок з відтворення та покращення стану ґрунтів організовується та здійснюється відповідними органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Постановою КМ України «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок не проведення робіт з рекультивації порушених земель» від 17 грудня 2008 р. № 1098 врегульовано порядок визначення відшкодування збитків власникам і користувачам земельних ділянок [340].

Збитки, завдані власникам і користувачам земельних ділянок унаслідок не проведення у визначений робочим проектом землеустрою щодо рекультивації порушених земель термін робіт з їхньої рекультивації після проведення гірничо-видобувних, геолого-розвідувальних, будівельних та інших робіт, що спричинило зміни в структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід, відшкодовують на підставі рішення комісій, утворених згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» від 19 квітня 1993 р. № 284 [430].

Удосконалення методологічної основи для проведення розрахункового аналізу щодо визначення галузі найдоцільнішого подальшого використання рекультивованих ґрунтів і розроблення нормативно-правових актів із відтворення, використання та охорони рекультивованих ґрунтів дасть змогу створити умови для запобігання деградації схильних до цього відновлених ґрунтів і сформувати прийнятну агроекосистему.

За останні роки в Україні постала нова надзвичайно важлива проблема руйнування і знищення ґрунтів у Донецькій та Луганській областях внаслідок гібридної війни. Десятки тисяч гектарів високопродуктивних ґрунтів зазнали страшної воєнної деградації. Воєнна деградація зумовлює руйнування ґрунтового покриву, порушення морфологічної будови профілю, відбувається перемішування генетичних горизонтів, змінюється склад і властивості ґрунтів, появляються в ґрунтах невластиві включення – чужорідні тіла (осколки снарядів, мін, ракет, патрони тощо), ґрунти інтенсивно ущільнюються важкою військовою технікою. Порушується поверхня ґрунту внаслідок розриву мін, гранат, будівництва окопів, землянок, траншей, на значних площах утворюються глибокі воронки, рови, заглиблення, що порушує однорідність і цілісність території.

Рекультивація земель, порушених військовими діями на Донбасі, потребує проведення ґрунтових обстежень, картографування ґрунтового покриву території воєнної деградації, виявлення властивостей порушених ґрунтів, проведення їхньої агроекологічної оцінки, розробки нормативних актів із реанімації цих ґрунтів для створення можливостей їхнього раціонального використання. Це завдання є надзвичайно важливим і його необхідно терміново вирішувати. Розв’язання цієї проблеми стане вагомим внеском у відродження Донбасу [324, с. 205-206].

Небезпечний стан ґрунтового покриву України зумовлений поширенням процесів ерозії, утрати гумусу та інших антропогенних несприятливих перетворень ґрунту. Водночас у країні за останні роки практично не проводяться жодні заходи, щоб стримувати деградаційні

процеси. Тому важливе місце у раціональному використанні землі та збереженні її родючості займає правовий захист ґрунтів від водної і вітрової ерозії. Згідно зі ст. 164 ЗК України, власники землі і землекористувачі, в тому числі орендарі, захищають землі (в т. ч. ґрунти) від водної та вітрової ерозії. Зважаючи на це, ЗК України (ст. 164) зобов'язує власників землі, землекористувачів та орендарів здійснювати комплекс заходів щодо охорони ґрунтів від водної та вітрової ерозії [167]. За невиконання вимог природоохоронного режиму використання землі і, насамперед, сприяння розвитку ерозійних процесів, що зумовлено знищенням або пошкодженням протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень, громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства (ст. 211 ЗК України).

Особливої уваги заслуговує вивчення санітарно-гігієнічного стану ґрунтів: проблема деградації ксенобіотиків, які надходять у ґрунт у великій кількості з промисловими відходами, гербіцидів та інсектицидів, пластмас і нафти, синтетичних волокон і пилегазовикидів. Головним правовим документом дотримання санітарного стану ґрунтів є Закон України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р., який регулює суспільні відносини, що виникають у сфері забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя [363]. За порушення санітарного законодавства, невиконання постанов, розпоряджень, приписів, висновків посадових осіб, органів, установ і закладів державної санітарно-епідеміологічної служби до громадян і посадових осіб вживають заходи адміністративної відповідальності у вигляді штрафу, до підприємств, підприємців, установ і організацій, які порушили санітарне законодавство, застосовують фінансові стягнення.

Мінприроди України затвердило базові нормативи плати за забруднення навколишнього природного середовища стаціонарними джерелами забруднення. Базових нормативів плати за надходження забруднювальних речовин у ґрунти стаціонарними джерелами забруднення

не розроблено. Міністерство охорони здоров'я України (наказ від 14 квітня 1995 р. № 64) затвердило Інструкцію про Порядок надання і стягнення штрафів за порушення санітарного законодавства [374], а також розробило Інструкцію про Порядок застосування санітарно-епідеміологічною службою України адміністративно-запобіжних заходів (обмеження, тимчасова заборона, заборона, припинення, зупинення) від 14 квітня 1995 р. № 67 [373].

Особливу небезпеку для санітарно-епідеміологічного стану ґрунтового покриву становить ненормальне застосування засобів захисту рослин від шкідників і хвороб, а також отрутохімікатів і деяких видів хімічних добрив. Це передусім стосується таких препаратів, як гербіциди групи 2,4 Д, гептахлор, гексахлоран, діурон, ДДТ, токсафен та інші [66, с. 40].

Законом України «Про пестициди і агрохімікати» встановлено, що при застосуванні пестицидів і агрохімікатів здійснюється комплекс заходів відповідно до регламентів, установлених для певної ґрунтово-кліматичної зони, з урахуванням попереднього агрохімічного обстеження ґрунтів, даних агрохімічного паспорта земельної ділянки (поля) і стану посівів, діагностики мінерального живлення рослин, прогнозу розвитку шкідників і хвороб [427].

На території, що зазнала радіоактивного забруднення, а також у зонах надзвичайних екологічних ситуацій застосування пестицидів і агрохімікатів обмежується в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики.

Земельний кодекс України не містить системи заходів поліпшення санітарно-епідеміологічного стану ґрунтів і, зокрема, захисту їх від забруднення пестицидами й агрохімікатами, тоді як Законом України «Про пестициди і агрохімікати» передбачені державні заходи щодо застосування пестицидів і агрохімікатів: проведення культуртехнічних робіт, у тому числі вапнування і гіпсування ґрунтів, та комплексу заходів для боротьби з окремими шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур та бур'янами (ст. 23). У зазначеному Законі передбачено низку заходів, які стосуються державного контролю за забрудненням навколишнього

природного середовища залишковими кількостями пестицидів і агрохімікатів, а також солями тяжких металів, здійснення агрохімічних заходів, пов'язаних із ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, державних випробувань та реєстрацією пестицидів і агрохімікатів, створених вітчизняними науково-дослідними установами та підприємствами. За рівнем пестицидного навантаження, залишкових кількостей пестицидів у ґрунті і рослинах розроблено нормативну оцінку пестицидного забруднення ґрунтів і визначено типи екологічної ситуації [170, с. 71].

Із метою поліпшення радіаційної ситуації та зменшення забруднення агропродукції вжито низки заходів згідно з «Рекомендаціями по веденню сільського господарства в умовах радіоактивного забруднення території України в результаті аварії на Чорнобильській АЕС» (1988 р.) [59].

Мінприроди України затвердило методику визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, в якій використано нормативи оцінок щільності радіоактивного забруднення земель [170, с. 72]. Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» регулює питання поділу території на відповідні зони, режим їхнього використання та охорони, закріплює та гарантує забезпечення режиму використання та охорони вказаних територій. Правовий режим зони посиленого радіологічного контролю регламентує заборону внесення пестицидів, гербіцидів, отрутохімікатів без спеціального дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища (ст. 18) [433].

Не меншу небезпеку порівняно з радіоактивною становить техногенне забруднення, що супроводжується поступовим, але неухильним зниженням ґрунтової родючості. У законодавчих актах не передбачено норм щодо забруднення ґрунтів патогенною мікрофлорою.

Із метою здійснення державного контролю за зміною показників родючості, за забрудненням ґрунтів, за раціональним використанням земель сільськогосподарського призначення указом Президента України «Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення» від 2 грудня 1995 р. № 1118/95 передбачено запровадження суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, завданням якої є визначення показників якісного стану ґрунтів, їх зміни внаслідок господарської діяльності, видача агрохімічного паспорту поля [445].

Виражений характер деградованості ґрунту проявляється тоді, коли інтенсивність ґрунторуйнівних процесів перевищує інтенсивність ґрунтотворення або ґрунтовідновлення. Ґрунт, у якого незворотно порушено екологічні функції і який протягом тривалого часу (не менше 15 років) відзначався пониженою продуктивністю сільськогосподарських культур (порівняно з еталоном), слід визнати деградованим. Найчастіше ґрунт стає деградованим у випадку надмірних антропогенних навантажень – механічних, хімічних, гідрологічних, мішаних тощо [264].

Стаття 171 ЗК України до деградованих земель відносить земельні ділянки, поверхня яких порушена внаслідок землетрусу, зсувів, карстоутворення, повеней, добування корисних копалин тощо; земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю, забрудненими хімічними речовинами ґрунтами та інші. До малопродуктивних земель належать сільськогосподарські угіддя, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю, а їх господарське використання за призначенням є економічно неефективним.

За розрахунками різних установ, площі деградованих і малопродуктивних земель у складі орних земель коливаються від 5-6 до 10-12 млн га [38].

Головною причиною виникнення деградації ґрунтів в Україні є надмірний рівень агрономізації (освоєння) земель, дефіцитний баланс біогенних елементів, низький рівень технологій і недостатня захищеність ґрунтів агролісомеліоративними заходами. Деградація ґрунтів неминуче зменшує або виключає функції ґрунтів і у такий спосіб їхню здатність підтримувати екосистемні послуги, життєво важливі для благополуччя людини. Зведення до мінімуму або цілковита ліквідація деградації ґрунтів є необхідними для підтримання послуг, які надають ґрунти, і суттєво більш ефективне з погляду витрат, ніж відновлення ґрунтів вже після того, як відбулася деградація.

Ґрунти, що зазнали деградації, у деяких випадках можуть відновити свої основні функції і свій внесок в екосистемні послуги і шляхом застосування відповідних відновних методів. Це збільшує і площу, наявну для забезпечення послуг, не вимагаючи конверсії земельних угідь.

Консервація земель – це припинення господарського використання на визначений термін та залуження або заліснення деградованих і малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно й економічно неефективним, а також техногенно забруднених земельних ділянок, на яких неможливо отримати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих територіях є небезпечним для їхнього здоров’я.

На частку малопродуктивних ґрунтів в Україні припадає до 30 % загальної площі сільськогосподарських угідь. У правовому полі малопродуктивним ґрунтам надають пріоритетність у вилученні їх із категорії земель сільськогосподарського призначення та переведення в інші категорії. Вилучення особливо цінних ґрунтів із високим рівнем родючості та буферної ємності зі сфери сільськогосподарського використання та відведення їх під забудову чи переведення в інші категорії земель несільськогосподарського призначення суворо обмежують і здійснюють у законодавчо-правовому полі спеціальним і всебічно обґрунтованим рішенням місцевих і центральних органів виконавчої влади.

Основна мета консервації земель – охорона ґрунтів і збереження земельних ресурсів, найціннішого національного багатства України.

Основними завданнями консервації земель є такі: встановлення критеріїв оцінки необхідності консервації земель; визначення (кількісне й якісне) нормативів показників ступеня деградації ґрунтів; оцінка ступеня придатності земель для вирощування сільськогосподарських культур із метою консервації малопродуктивних земель; установлення основних напрямків консервації земель для різних природних зон; покращення рентабельності сільськогосподарського виробництва шляхом вилучення із сільськогосподарського вжитку земель, на яких вирощування культур є збитковим; розробка програм консервації земель із метою прийняття управлінських рішень стосовно переведення ріллі в кормові угіддя чи виведення угідь із сільськогосподарського вжитку; виділення ареалів деградованих і малопродуктивних земель на регіональному рівні і розроблення рекомендацій з подальшого їх ефективного з економічного й екологічного поглядів використання.

За наявності сільськогосподарських угідь достатнього розміру частина, що характеризується низькою родючістю, може бути виведена з ріллі під залуження (або ренатуралізацію). Колишня рілля, що перебуває у таких умовах, через 10-15 років здатна відновити свої природні властивості й знову бути розораною з великою економічною вигодою.

У проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» окремими статтями подані вимоги до охорони ґрунтів при ліквідації або консервації об’єктів господарської чи іншої діяльності і вимоги щодо відтворення деградованих і забруднених ґрунтів.

Наприклад, ст. 33 проекту викладена таким чином: «При ліквідації або консервації об’єктів господарської чи іншої діяльності, що можуть мати негативний вплив на ґрунти, фізичні та юридичні особи, які здійснюють господарську та іншу діяльність на вказаних об’єктах, зобов’язані провести обстеження ґрунтів та здійснити заходи з їх відтворення до стану, придатного

для подальшого використання земельних ділянок за їхнім цільовим призначенням».

У ст. 36 проекту визначені наступні положення: «Власники земельних ділянок, землекористувачі, орендарі земельних ділянок, ґрунти яких зазнали деградації, забезпечують відтворення ґрунтів до стану, що відповідає нормативам якості ґрунтів із урахуванням цільового призначення земель.

Відшкодування витрат власників земельних ділянок, землекористувачів, орендарів земельних ділянок на відтворення деградованих і забруднених ґрунтів проводиться за рахунок осіб, дії яких призвели до деградації ґрунтів.

Невжиття заходів щодо відтворення забруднених і деградованих ґрунтів є підставою для вилучення земельної ділянки в судовому порядку, встановленому діючим законодавством України. Припинення прав на земельну ділянку не звільняє винних осіб від обов'язку відшкодування шкоди, заподіяної ґрунтам.

На земельних ділянках, що підлягають консервації, заборонено проводити господарську та іншу діяльність, за винятком діяльності, що пов'язана із запобіганням подальшій деградації ґрунтів та усуненням її наслідків.

Для відтворення деградованих ґрунтів земельних ділянок, що не підлягають консервації, запроваджується спеціальний режим використання, який передбачає введення обмежень або заборону на окремі види використання. Установлення спеціального режиму використання земельних ділянок із деградованими ґрунтами може здійснюватися шляхом зміни цільового призначення та видів дозволеного використання земельних ділянок.

Порядок консервації та встановлення спеціального режиму використання земельних ділянок із деградованими ґрунтами визначається Кабінетом Міністрів України» [349].

Правовий режим ґрунтів повинен бути спрямований на встановлення правовими нормами можливого та необхідного порядку належної поведінки дотримання землевласниками і землекористувачами науково обґрунтованих технологічних регламентів, високої культури поведінки в їхній діяльності щодо своєчасного запобігання та/або усунення явищ деградації ґрунтів і можливих еколого-економічних ризиків, пов'язаних із неправомірним, екологічно небезпечним землекористуванням. Першочергові завдання для всіх власників землі та землекористувачів – забезпечення сталого ґрунтокористування і оздоровлення або відновлення ґрунтів, які зазнали деградації. Обов'язок землевласників і землекористувачів – вчасно передбачати й усувати можливий розвиток деградаційних процесів і спрямовувати ґрунтотворний процес у бік градаційного розвитку.

Землеробство на ґрунті повинно бути організоване так, щоб не порушити його нормального продуктивного й екологічного функціонування. Остатнє досягається шляхом створення бездефіцитного балансу гумусу, мінімізації механічного впливу й дотримання правил висококультурного господарювання.

У процесі використання всі категорії родючості ґрунту змінюються – вони виснажуються, залишаються на постійному рівні або підвищуються, що відбувається під впливом неповного простого та розширеного відтворення родючості. Якщо потенціал родючості (потенційної та ефективної) знижується порівняно з вихідним рівнем – йдеться про неповне відтворення родючості, повертається до початкового рівня – про просте відтворення, зростає від початкового рівня до вищого – про розширене відтворення [40].

У зв'язку з інтенсивним використанням ґрунтовий покрив України швидко змінюється, актуалізуються процеси деградації, тому формування відповідних програм із запобігання деградації та відтворення ґрунтів – надактуальне завдання. Першочерговими заходами відтворення ґрунтів є такі: зупинення падіння вмісту гумусу в ґрунтах і досягнення його бездефіцитного балансу шляхом реконструкції сівозмін у напрямку

збільшення частки багаторічних трав, використання післяжнивних решток і соломи, застосування торфу, сапропелю, сидератів, ставкового мулу та інших вуглецевмісних матеріалів; збагачення ґрунтів поживними речовинами (відновлення щорічного обсягу застосування мінеральних добрив до рівня 150-160 кг/га діючої речовини); захист ґрунтів від ерозії (у цьому плані першочерговим є скорочення ріллі до 40-50 %) за умови виведення з обробітку приблизно 8,6 млн га малопродуктивних і деградованих земель; меліорація кислих і солонцюватих ґрунтів, яка полягає у хімічній меліорації, фітомеліорації на кислих ґрунтах; відновлення глибокої плантажної оранки; реконструкція зрошувальних і осушувальних систем; упровадження заходів із запобігання техногенній деградації ґрунтів шляхом застосування заходів з детоксикації ґрунтів [491, с. 10-12)].

Раціональне землекористування не допускає режиму неповинного відтворення родючості ґрунтів і спрямоване винятково на просте та/або розширене відтворення. Землекористувачі, що порушують цей принцип, юридично відповідають згідно з чинним законодавством.

Не менш важливим напрямом є розробка ґрунтоохоронних систем землекористування і систем землеробства. В умовах зростаючого впливу виробничої діяльності людини на ґрунти зростатиме значення відтворення ґрунтів і важливості розробки правових основ охорони ґрунтів. Відтворення родючості в умовах інтенсивного землеробства відбувається шляхом застосування раціональної системи удобрення й обробітку ґрунту, науково обґрунтованих сівозмін, поповнення ґрунту свіжою органікою за рахунок пожнивних решток, сидератів, застосування органічних добрив, за необхідності на фоні хімічної, структурної й інших видів меліорації.

Важливою проблемою з відтворення ґрунтів в Україні є невирішені проблеми з обробітку ґрунтів. В Україні найпоширенішою є комбінована система обробітку ґрунтів, що передбачає використання відвальних або безвідвальних знарядь оранки на різну глибину відповідно до ґрунтово-кліматичних умов і вимог сільськогосподарських культу. Наукою і

практикою з’ясовано позитивні і негативні наслідки комбінованої системи. До негативних наслідків зачисляють натупне: знеструктурення, ерозію, надмірні витрати органічної речовини, переущільнення підорного шару і формування підплужної підошви, перевитрати пального через велику кількість окремих технологічних операцій. Отже, екологічні й економічні причини призвели до необхідності перегляду сучасної методології обробітку ґрунтів. Інноваційні технології і технічні засоби обробітку ґрунту, які передбачають збереження ґрунтів і запобігають розвиткові негативних процесів, в останні роки широко впроваджуються в зарубіжних країнах і частково в Україні. До таких технологій належать: безплужний обробіток, нульовий обробіток, покривна культура, пряма сівба, зменшення об’єму оброблювального шару ґрунту, регулювання структурного складу ґрунту в посівному шарі, ощадливе розущільнення піднасіннєвого шару, консервативний обробіток, точне землеробство [484, с. 6-7].

Під впливом тривалого інтенсивного обробітку навіть найкращі ґрунти схильні змінюватися, причому в гіршу сторону, тобто вони деградують. Орні ґрунти перебувають у нерівноважному (нестійкому) стані внаслідок зазвичай незбалансованого і неякісного землеробства, тому разом із еволюцією ґрунтів повинні еволюціонувати і способи обробітку. Деградація ґрунтів, що набула значного поширення в світі й в Україні зокрема, потребує перегляду усталених систем землеробства. Тому останніми роками у технологіях обробітку провідною стає ґрунтозахисна спрямованість.

В Україні є великі можливості для впровадження нульового обробітку, але, на жаль, за деякими винятками, фактично немає досвіду його впровадження. Найбільший досвід використання нульових технологій накопичено в Дніпропетровській («Агро-Союз»), мінімальних – Полтавській («Агроекологія») областях [484, с. 9].

Україна, яка прагне стати провідною аграрною країною, не може залишатися осторонь прогресивних ґрунтозахисних напрямків у розвитку землеробства. Наслідки впровадження нульового обробітку ґрунту, нададуть

можливість зменшення механічного впливу на ґрунт, що сприятиме поліпшенню насамперед фізичних та інших властивостей ґрунту, збільшення біорізноманіття, покращення процесів відтворення ґрунту і загалом довкілля. Однак застереженнями проти нульової технології обробітку ґрунту в Україні можуть бути такі: ґрунтові умови (важкі, піщанисті, кам'янисті за гранулометричним складом, перезволожені, оглеєні і слабоструктурні, що утворюють кірку, ґрунти), кліматичні умови (холодна волога весна, що затримує процеси нітрифікації), технологічні особливості (забрудненість, наявність гризунів і хвороб), організаційні умови (відсутність відповідної техніки і засобів хімізації). Виходячи з аналізу застосування нульової технології, наголосимо, що найбільша її перевага полягає у збереженні та відтворенні ґрунту.

В Україні в ріллю залучено значні площі ґрунтів, які в силу своїх природних або придбаних унаслідок неякісного використання властивостей знижують ефективність землекористування. Економічне високотехнологічне господарювання на доброякісних ґрунтах – це кардинальний шлях подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва України.

Новий напрямок в обробітку ґрунтів – це нова стратегія менеджменту, заснована на застосуванні принципово нових засобів контролю стану ґрунтів перед обробітком, інформації про вимоги польових культур до параметрів кореневмісного шару, використанні «розумних» технічних засобів для обробітку ґрунтів, здатних сприймати директиви в картографічній формі й виконувати дії на полі відповідно до них. У зв'язку з цим отримали розвиток роботи, спрямовані на встановлення оптимальних параметрів і моделей ґрунтів для конкретних культур, розробки наземних і дистанційних засобів контролю властивостей ґрунтів у режимі on-line, безпілотні роботизовані механізми. Зароджується так зване інформаційне землеробство – система одержання безперервної в просторі і часі інформації про стан ґрунтового покриву для моделювання та використання законів оптимального керування ґрунтовими ресурсами з метою виробництва біологічно повноцінної й

екологічно чистої фітопродукції на основі природоохоронних, соціальних, економічних і правових вимог.

Нові виклики у ґрунтокористуванні насамперед потребують виконання у найближчі роки відновлення сівозмін відповідно до природних і господарських умов, обробіток (переважно мінімальний), просте відтворення родючості ґрунтів (за рахунок усіх можливих органічних і мінеральних джерел). Необхідно розробити правові нормативи впровадження інноваційних технологій обробітку ґрунтів, домогтися виконання численних ґрунтозахисних законів і не допускати очевидних і постійних порушень агротехнологічної дисципліни.

У чинному законодавстві знаходимо так звані «обмежувальні норми». Це стосується окремої галузі економіки, що заслуговує на увагу в процесі практичного виконання правових норм у контексті збереження та відтворення ґрунтів. Саме ці питання відображені в Законі України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об’єктів» від 09 липня 2010 р. № 2480-VI [395].

Нормативно-правове забезпечення збереження та відтворення ґрунтів незначною мірою втілене лише в окремих нечисленних нормах права, які свідчать про відсутність цілісної системи ґрунтоохоронної політики в сучасній Україні. З урахуванням міжнародного та вітчизняного досвіду законодавчого врегулювання правового режиму ґрунтів України розроблено проект Закону України «Про ґрунти та їх родючість».

У проекті Закону констатується, що з метою охорони та відтворення родючості ґрунтів приймаються державні цільові програми, а також нормування, яке складається з національних стандартів, технічних регламентів і вимог до господарської та іншої діяльності, нормативи якості ґрунтів, нормативи допустимих антропогенних навантажень на ґрунти. Пропоновані нормативи повинні забезпечувати збереження та відтворення ґрунтів та їхньої родючості [349].

Із урахуванням основних положень Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні слід розробити і втілити на практиці Регіональні програми охорони земель і відтворення ґрунтів. Необхідно, щоб держава ухвалила відповідну програму охорони і відтворення ґрунтів, надавши їй статус національної, довела її до кожної області, району, сільгосппідприємства.

Нормативно-правові важелі в теоретичному та практичному плані певною мірою є взаємопов'язаними. Адже будь-які нормативно-правові акти не будуть достатньою мірою практично реалізовані без економічного підґрунтя. Соціально-екологічні ініціативи у правовій площині повинні бути підкріплені відповідним фінансуванням з боку держави. Із іншого боку, економічний механізм та його складники базуються на правових нормах. Це є необхідною передумовою для ефективного економічного забезпечення відтворення ґрунтів. Отже, економічні важелі в будь-якій галузі повинні спиратися на відповідні правові норми. Земельна політика має бути спрямована на економічне стимулювання раціонального використання й охорони земель, на підвищення зацікавленості власників і землекористувачів, у тому числі орендарів, у збереженні та відтворенні родючості ґрунтів, на захист земель від негативних наслідків виробничої діяльності (ст. 205 ЗК України). Це передусім стосується матеріального заохочення власника землі і землекористувача до ґрунтозахисного землекористування [94, с. 621].

До основи формування нормативно-правового забезпечення економічного механізму відтворення ґрунтів слід покласти концептуальну ідею сталого землекористування, тобто використання ґрунтів для сучасних потреб (у тому числі сільськогосподарського виробництва) не повинно ставити під загрозу екологічний стан довкілля для майбутніх поколінь.

Відсутність у діючій нормативно-правовій базі екологічної і природоохоронної регламентації антропогенного навантаження на ґрунти, недостатня правова захищеність ґрунтів як одного з головних компонентів екосистеми, що визначає цінність земель, відсутність діючого правового

механізму закріплення за правонаступниками відповідальності за деградацію ґрунтів у випадку зміни форм власності, а також відсутність державного обліку природно-господарської якості, екологічних функцій і екологічного стану ґрунтів при кадастровій оцінці земель і визначенні вартісних показників земельних ділянок не дає змоги стабілізувати ситуацію із запобігання розвитку деградації ґрунтів [171].

У діючому законодавстві окремі правові норми, які регулюють відносини у сфері використання, відтворення і охорони ґрунтів, розосереджено по різних галузях права, проте переважно містяться в земельному законодавстві, а також у законодавстві, в якому регулюються окремі аспекти сільськогосподарської діяльності [95].

Практична реалізація Закону України «Про ґрунти та їх родючість» значно поліпшить ситуацію зі збереження, відновлення і відтворення ґрунтів, зокрема українських чорноземів, а наша держава в правовому контексті реальніше наблизиться до рівня цивілізованих країн світу.

Із огляду на потенціал ґрунтових ресурсів, Україні належить вагома частка у світовому фонді земельних угідь, передусім за наявністю чорноземів і чорноземоподібних ґрунтів. У цьому ракурсі Україна має високу інвестиційну привабливість. Якісна оцінка ґрунтів, у тому числі відновлених, надзвичайно важлива для інвестора, оскільки дає можливість знизити ризик від інвестування, швидко і максимально виправдати вкладення. Запорукою інвестиційної привабливості ґрунтів України повинні стати нормативно-правове забезпечення, судова система, фінансово-кредитний сектор.

Унаслідок порівняно невисокої вартості земель (1 га навіть найкращого чорноземного ґрунту становить приблизно 20 тис. грн) і невисокої ставки податку нема можливості зібрати суму коштів, достатню для проведення заходів із охорони ґрунтів від деградації. Тому з року в рік такі заходи не проводяться взагалі або здійснюються в зовсім недостатніх обсягах [265].

Усе це знижує цінність і привабливість ґрунтів, погіршує умови життя людей. Немає сумнівів у тому, що в країні у недалекому майбутньому, із

появою приватної власності на землю та нормативно-правового забезпечення використання, збереження та відтворення ґрунтів, ситуація зміниться і інвестор отримає можливість довгострокової оренди або права власності, що сприятиме його зацікавленості у поліпшенні якості ґрунтів.

Виходячи зі значення ґрунтів як особливо цінних об'єктів аграрного виробництва та їхньої інвестиційної привабливості, вважаємо необхідним у проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» до ст. 1 «Основні поняття і терміни та їх визначення» включити поняття «*інвестиційна привабливість ґрунтів»* – це сукупність природних і виробничих характеристик ґрунтів, які сприяють залученню інвестицій в агропромислове виробництво, у лісівництво, в природно-заповідну, курортну, рекреаційну галузь розвитку території.

У свою чергу ст. 42 «Фінансування заходів з охорони, захисту, збереження та відтворення родючості ґрунтів» проекту Закону України «Про ґрунти та їх родючість» може бути доповнена колом суб'єктів із фінансування заходів із охорони, захисту, збереження та відтворення родючості ґрунтів, а саме «*вітчизняні та зарубіжні інвестори*».

2.4. Особливості суб'єктного складу правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів

Властивості і функції ґрунтів як природного ресурсу, основного засобу виробництва, предмета праці реалізуються через діяльність суб'єктів аграрного сектора економіки. Суб'єкт права є головним чинником правового життя і носієм прав і обов'язків, від якого залежить зміст права, його функціонування і розвиток [28, с. 213]. Суб'єкти права організовують і приводять у дію весь правовий механізм і тому їх виділяють у самостійний елемент правової системи країни [517, с. 26-27]. Суб'єктами використання, відтворення та охорони грунтів є землевласники і землекористувачі, у тому числі орендарі, користувачі надр, включаючи органи державної влади та

місцевого самоврядування (особливості правового статусу органів державної влади та місцевого самоврядування розглядаються у наступному розділі роботи).

На стан використання земель сільськогосподарського призначення і, зокрема, ґрунтів впливає виробнича діяльність сільськогосподарських товаровиробників. Реалізація права власності, права користування та права оренди земель сільськогосподарського призначення залежить не лише від змісту прав і обов'язків на землю (в т. ч. ґрунти), а й від суб'єктного складу правовідносин щодо їхнього використання та охорони. Земельне та аграрне законодавство України традиційно розвивається за посуб'єктним принципом. О. О. Погрібний умовно поділяє суб'єктів аграрного права на суб'єктів організаційно-господарських повноважень у сфері управління господарською діяльністю та суб'єктів господарювання [3, с. 94]. Як зазначає Т. О. Коваленко, господарська діяльність в АПК України характеризується специфічним суб'єктним складом. При цьому саме права та обов'язки суб'єктів господарювання щодо здійснення сільськогосподарського виробництва становлять основу їхньої спеціальної правосуб'єктності [193, с. 7]. Суб'єкти господарювання здійснюють свою виробничо-господарську діяльність на основі законів України «Про сільськогосподарську кооперацію» [442], «Про кооперацію» [400], «Про фермерське господарство» [455], «Про особисте (селянське) господарство» [418], «Про холдингові компанії в Україні» [456], «Про господарські товариства» [348], «Про акціонерні товариства» [337] і головна увага в них присвячена правовому становищу цих суб'єктів.

Незаперечним позитивним результатом земельної реформи для аграрної сфери стало створення правових та економічних умов для трансформації колгоспів і радгоспів у значно гнучкіші виробничі структури, здатні до самовдосконалення та пристосування до змін економічної ситуації. Замість 12 тисяч реформованих колгоспів і радгоспів, які мали у користуванні 27,6 млн га землі, створено 38 тисяч нових приватних аграрних

формувань, з них 8,8 тис. товариств із обмеженою відповідальністю, 5,7 тис. приватних (приватно-орендних), 680 акціонерних товариств, 820 сільськогосподарських кооперативів, 15,5 тис. фермерських господарств, 6,5 тис. інших суб'єктів господарювання [108, с. 6].

Однак існує реальна загроза, що з введенням виключно приватної власності на землі її власниками можуть стати зовсім не ті, хто працює на ній. У конституціях більшості країн установлені обмеження для власників, і все це – заради справедливих соціальних відносин і раціональної експлуатації земель. Конституція України містить лише загальну вимогу про те, що власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі [171, с. 201].

У господарствах населення перебуває близько 9 млн. га земель, із яких понад 40% припадає на особисті (селянські) господарства. Зросла кількість фермерських господарств і збільшилася площа сільськогосподарських угідь на одне господарство від 2 до 79 га, однак вони використовують лише 9 % сільськогосподарських угідь [239, с. 63].

Із перших років XXI ст. у структурі виробництва сільськогосподарської продукції відбулися значні зміни, що зумовило формування сільськогосподарських юридичних осіб, які використовують великі площі сільськогосподарських земель і називаються агрохолдингами. В Україні функціонує 25 великих агрохолдингів, які використовують понад 5 млн. га ріллі, що становить 10% від загальної площі земель сільськогосподарського призначення. До агрохолдингів належать компанії, у власності яких понад 50 тис. га землі. Таких в Україні близько 40. Приблизно 150 компаній в нашій країні володіють земельним фондом по 20-50 тис. га. Очевидно, багато з цих компаній надалі збільшуватимуть свій земельний фонд і переростуть в агрохолдинги [146, с. 140].

Із організаційно-правового погляду, агрохолдинг – це не одна, а декілька юридичних осіб, пов'язаних економічними та юридичними

інтересами і зв'язками. Агрохолдинги можуть створюватися у вигляді акціонерного товариства, а також підсобних або дочірніх сільськогосподарських підприємств з промисловими підприємствами. Неоднозначна діяльність агрохолдингів в Україні викликає увагу вчених.

У науковій літературі під агрохолдингом розуміють своєрідне соціально-економічне об'єднання сільськогосподарських товаровиробників із метою ефективнішого спільного ведення агробізнесу, які зберігають юридичну самостійність і перебувають у певній субординаційній економічній залежності від правових рішень, які приймає головна компанія з урахуванням корпоративних комерційних інтересів учасників агрохолдингу [8, с. 18-19]. Виходячи з цього визначення, в агрохолдингах організація охорони і використання сільськогосподарських земель (в т. ч. ґрунтів) характеризується роз'єднанням суб'єктів прийняття рішень щодо землекористування та суб'єктів відповідальності за дотримання законодавства про охорону і використання земель (в т. ч. ґрунтів). Згідно з чинним законодавством, суб'єктом відповідальності за дотримання законодавства про охорону і використання сільськогосподарських земель (в т. ч. ґрунтів) є юридична особа, якій земельна ділянка належить на праві власності чи праві користування. Однак в агрохолдингу юридичну відповідальність за порушення законодавства про охорону і належне використання сільськогосподарських угідь нестиме не суб'єкт прийняття рішення, а суб'єкт його виконання.

Зазначимо, що в нашій державі ще не сформовано позиції щодо доцільності і перспектив функціонування агрохолдингів у сільськогосподарському виробництві. Створення агрохолдингів як суб'єктів аграрного виробництва фактично випереджає формування законодавчої бази діяльності суб'єктів аграрного господарювання [8, с. 18]. Функціонування агрохолдингів продиктоване винятково об'єктивними економічними чинниками і не є наслідком цілеспрямованої діяльності держави у сфері сільськогосподарського землекористування. Правове регулювання земельних

відносин не враховує особливостей функціонування такого суб'єкта, як агрохолдинг, що дає змогу агрохолдингам без будь-яких правових обмежень вирощувати сільськогосподарську продукцію та здійснювати її продаж на ринку.

Із урахуванням функціонування агрохолдингу існуюча система юридичної відповідальності за порушення законодавства про охорону та використання сільськогосподарських земель (в т. ч. ґрунтів) повинна бути вдосконалена. Досить слушною є пропозиція щодо розробки і прийняття закону «Про аграрні холдингові компанії (агрохолдинги) в Україні», що має підкреслити особливості правового статусу агрохолдингів та обов'язково передбачити заходи щодо мінімізації негативних наслідків погіршення якості ґрунтів земель сільськогосподарського призначення [19, с. 16].

Як зазначає П. Ф. Кулинич, законодавством повинна бути передбачена субсидіарна відповідальність учасників агрохолдингу, зокрема, його керівних структур за безгосподарське використання сільськогосподарських земель (в т. ч. ґрунтів), що призвело до погіршення їхньої виробничої та економічної якості [232, с. 380]. Аналізуючи діяльність агрохолдингів, П. Ф. Кулинич констатує, що її доцільно розглядати в ширшому правовому аспекті, зокрема, питання про правові механізми, які мають бути задіяні для врегулювання діяльності агрохолдингів як сільськогосподарських товаровиробників і суб'єктів сільськогосподарського землекористування.

Останніми роками агрохолдинги розширюють сферу своєї сільськогосподарської діяльності шляхом концентрації використовуваних ними сільськогосподарських угідь і у такий спосіб витісняють малого і середнього сільськогосподарського товаровиробника, насамперед фермерські господарства. Це веде до розвитку глобального агровиробництва, приходу іноземного капіталу і становить загрозу фермерському господарству [537].

Окрім того, використовуючи протягом досить тривалого часу потужне державне сприяння та підтримку корпоративному сектору аграрного господарства задля нарощення власної економічної та політичної ваги,

агрохолдинги не сприяли соціальному розвитку сільської місцевості, а орієнтація на вирощування швидкоокупних та експортоорієнтованих сільськогосподарських культур, за умови недотримання природоохоронних вимог, підвищують рівень екологічної загрози [483, с. 173].

Оскільки дрібні, середні та великі суб'єкти прав на сільськогосподарські землі (у т. ч. ґрунти) мають різні програми господарської діяльності, різні технічні і технологічні можливості, вони по-різному виявляють себе у сфері охорони і використання сільськогосподарських угідь. Постає питання, які види суб'єктів чи яка система суб'єктивних прав на сільськогосподарські землі є найефективнішою і найприйнятнішою в Україні, щоб отримати режим найбільшого сприяння з боку земельного законодавства України.

Україна використовує західний досвід формування правового режиму сільськогосподарського земельного фонду, провівши приватизацію сільськогосподарських угідь на основі Закону України «Про особливості приватизації майна в АПК» (утратив чинність на підставі Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 р. № 2269-VIII) [420] та реформування колективних сільськогосподарських підприємств на основі указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [410] зі створенням на їхній основі юридичних та фізичних осіб ринкового типу, варто порівняти досвід розвитку господарських суб'єктів у сільському господарстві західних країн. Аналізуючи концептуальні підходи державної політики у сфері розвитку села та формування системи землекористування, П. Ф. Кулинич виділив два концептуальні підходи: виробничо-галузевий, який ґрунтується на тому, що основним завданням сільського господарства є забезпечення виробництва якомога більшого обсягу сільськогосподарської продукції за якомога меншої її собівартості; сільськогосподарсько-соціальний, який полягає в тому, що розвиток сільського господарства повинен бути зорієнтований на вирішення не одного – прибутковість

аграрного виробництва, а кількох соціально-економічних завдань, включаючи й завдання розвитку соціальної сфери села [232, с. 384].

Зауважимо, що розвиток агарної сфери України здійснюється на основі першого концептуального підходу. Однак подальший розвиток аграрної сфери і вдосконалення аграрної політики в Україні повинні базуватися на поєднанні названих концептуальних підходів, тобто на принципах пріоритету духовних і економічних аспектів сільського розвитку та їхнього домінування над суто економічним (монетарним) аспектом.

Сільський розвиток в Україні, як зазначає О. Бородіна і І. Прокопа, реалізується через підтримку малих і середніх господарств, оскільки за цих форм господарювання найповніше поєднується продукування суспільних благ (відтворення селянства, збереження агроландшафтів, охорона ґрунтового покриву тощо) [54, с. 76].

О. В. Гафурова зазначає, що, здійснюючи диверсифікацію, країни–члени ЄС починають ощадливо ставитись до своїх природних ресурсів і вживати всіх заходів, спрямованих на їх збереження. Автор указує на об’єктивну необхідність сприяння диверсифікації сільськогосподарського виробництва у частині пропозиції здійснення заходів, спрямованих на захист навколишнього природного середовища, зокрема, шляхом залісення малопродуктивних і деградованих земель сільськогосподарського призначення [115, с. 7]. Численні дослідження засвідчили, що розміри землекористування і характер їх впливу на стан використовуваних сільськогосподарських угідь, зокрема, ґрунтів, перебуває у певній залежності. На території України виділяють п’ять типів агроекосистем: ґрунтопокращуючі, ґрунтоохоронні, ґрунтомісткі, ґрунтодеградуючі і ґрунторуйнівні [485, с. 12].

Ґрунтопокращуючим системам притаманне розширене відтворення і підвищення рівня родючості ґрунтів. Такі системи поширені здебільшого на присадибних земельних ділянках громадян. Ґрунтоохоронним типам агроекосистем властиве просте відтворення природної родючості ґрунтів і

стале збереження її рівня. Вони характерні для невеликих фермерських господарств і є територіями сортовипробувальних станцій, де проводять помірне антропогенне енергетичне відновлення запасів органічної речовини і поживних елементів. Для них характерний високий ступінь адаптивності землеробства. Ґрунтомісткі агроекосистеми відзначаються неповним відтворенням родючості ґрунтів, що спричиняє поступовий спад її рівня. Ці системи домінують в Україні, їм властиве екстенсивне землеробство з низькою антропогенною енергетичною субсидією і, відповідно, низькою продуктивністю. Часто в таких агроекосистемах спостерігається незначна деградація ґрунтів. Ґрунтодеградуючі агроекосистеми найпоширеніші на підвищених елементах рельєфу, а також у межах осушувальних і зрошувальних систем, а ґрунторуйнівні – на крутих схилах із дуже розмитими і змитими ґрунтами, пересушених піщаних ґрунтах із середньою та сильною дефляцією, а також на дуже мінералізованих осушених торфовищах тощо [327, с. 314]. Отож, із наведеного можна зробити висновок, що найменші за розмірами використовуваних сільськогосподарських угідь особисті селянські та фермерські господарства завдають меншої шкоди ґрунтам, ніж сільськогосподарські підприємства з великими оброблюваними площами угідь.

Агрохолдинги, які виробляють сільськогосподарську продукцію на ринки, завдають відчутної шкоди ґрунтам, імпортуючи генетично модифіковані рослини та проводячи монокультурне виробництво, яке веде до деградації ґрунтів [136, с. 52].

Вітчизняна система легітимних суб’єктів прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення базується на законодавчому принципі плюралізму форм власності на землю та форм господарювання на землі. Реалізація цього принципу на практиці зумовила виникнення ситуації, коли великі сільськогосподарські формування, насамперед агрохолдинги, виявилися більш конкурентоспроможними порівняно з більшістю фермерських господарств і невеликих сільськогосподарських підприємств

[146, с. 142]. Однак вища конкурентоздатність великих сільськогосподарських формувань зумовлена не лише передовою організацією виробництва, а й значною мірою неврахуванням і невиконанням положень чинного законодавства про обов'язкову охорону угідь, використовуваних для вирощування сільськогосподарських культур. Агрохолдинги вирощують здебільшого рослини одного виду, що призводить до виснаження ґрунту і зниження його якісних характеристик. Вирощуючи монокультури і не приділяючи уваги тваринництву, агрохолдинги не вносять органічних добрив, не компенсують винесені з урожаєм елементи живлення з ґрунту. Їхня виробнича діяльність базується лише на потенційній родючості ґрунтів, тим самим провокуючи деградаційні процеси [147, с. 89-90].

Як зазначає П. Ф. Кулинич, одним із напрямів зростання ролі та значення малих і середніх виробників сільськогосподарської продукції, насамперед фермерських господарств, у розвитку аграрної сфери країни має стати підвищення ефективності організаційно-правового механізму охорони і використання сільськогосподарських земель (в т. ч. ґрунтів) усіма господарюючими суб'єктами, особливо агрохолдингами [232, с. 387]. Має бути посилена і підвищена адміністративна, кримінальна, а особливо майнова відповідальність за безгосподарне використання сільськогосподарських земель (в т. ч. ґрунтів), унаслідок чого погіршується їхній якісний стан, насамперед контрольовані показники родючості ґрунтів. Забезпечення доказовості вини сільськогосподарських виробників та неминучості їхньої відповідальності за безгосподарне використання ґрунтів має стати чинником, який змусить їх вести не монокультурне рослинницьке виробництво, а й займатися розведенням тварин і використовувати їхні органічні відходи як органічні добрива для покращення ґрунтів і підвищення їхньої родючості.

Суб'єкти сільськогосподарського землекористування мають дотримуватися таких агроекологічних вимог, які б гарантували вирощування сільськогосподарських культур з повним дотриманням ґрунтоохоронних

вимог. Тому застосування організаційно-правового механізму охорони і використання сільськогосподарських земель (в т. ч. ґрунтів) як засобу виробничої діяльності сільськогосподарських товаровиробників може бути використане як потужний чинник формування таких площ використовуваних ними земель (в т. ч. ґрунтів), які вони можуть використовувати з повним дотриманням агроекологічних правил їхньої охорони [67, с. 87].

Громадяни України є основними суб'єктами права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення. Землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватись у власність іноземцям, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам. Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть використовувати землі сільськогосподарського призначення лише на умовах оренди.

Суб'єктний склад виробників сільськогосподарської продукції, які є суб'єктами права на сільськогосподарські земельні ділянки, поділяють на дві групи: спеціалізовані сільськогосподарські і загальні (неспеціалізовані для проведення сільськогосподарської діяльності).

До спеціалізованих сільськогосподарських товаровиробників належать сімейні фермерські господарства зі створенням юридичної особи та без статусу юридичної особи, які організовуються на основі діяльності фізичної особи–підприємця, та сільськогосподарські кооперативи. Їхня сільськогосподарська спеціалізація зумовлена їхнім правовим статусом, який визначений законами України «Про фермерське господарство» [455] і «Про сільськогосподарську кооперацію» [442]. Особливо важливим є той факт, що в Земельному кодексі України є спеціальні норми про землі фермерського господарства (ст. ст. 31, 32, 89 п. б.). Це, зокрема, відносно вигідно виділяє цей суб'єкт земельних, аграрних відносин від такого, як сільськогосподарські кооперативи, правовий режим земель яких узагалі в Земельному кодексі України не встановлений.

До спеціалізованих суб'єктів, які провадять господарську діяльність без створення юридичної особи, можна зарахувати і громадян, які ведуть

особисте селянське господарство. Земельний кодекс України 2001 р. уперше передбачив існування такого суб'єкта земельних відносин, як особисте (селянське) господарство (ст. 33). Спеціальний Закон України «Про особисте (селянське) господарство» [441] було прийнято 15 травня 2003 р. Розгорнутий науково-практичний коментар до Закону зроблено групою авторів за редакцією професора В. В. Носіка [289]. Однак існують недоліки законів «Про особисте (селянське) господарство», «Про фермерське господарство» і «Про сільськогосподарську кооперацію», зокрема, земельні права та обов'язки членів особистого (селянського) та фермерського господарства, і сільськогосподарського кооперативу даними законами України системно не розкрито. На них повною мірою поширюються права та обов'язки власників земельних ділянок, які зафіксовано в ст. ст. 90, 91 ЗК України. Спеціальні закони мали би їх конкретизувати, але зроблено це лише частково. Тому слід поділити земельні права та обов'язки членів особистого (селянського) господарства, фермерського господарства і сільськогосподарського кооперативу на загальні та спеціальні. Це мало би, на підставі визначальних у цій сфері норм ЗК України, давати можливість спеціалізувати їх. Тим самим до спеціальних можна віднести права та обов'язки членів особистого (селянського) господарства, фермерського господарства і сільськогосподарського кооперативу щодо використання, відтворення та охорони ґрунтів.

В. І. Лебідь пропонує до змісту охорони земельних ділянок для ведення особистого (селянського) господарства, які входять до складу земель сільськогосподарського призначення, віднести такі обов'язки: захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, пересушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних та техногенних процесів; збереження геодезичних знаків, протиерозійних споруд, мереж зрошувальних і осушувальних систем [240, с. 11].

Усі названі законодавчі акти визначають загальні засади забезпечення екологічної безпеки в сільськогосподарському виробництві. Основу цих законодавчих актів (кодексів, законів) становлять норми визначення, норми завдання, установчі норми. Такі норми не справляють прямої регулятивної дії. Вони можуть виконувати цю роль лише в тому випадку, коли механізми їх реалізації визначені в нормативно-правових актах спеціального призначення. Зокрема, прийняті відповідні законодавчі акти про екологічну експертизу, пестициди і агрохімікати тощо. Проте процес законотворення у сфері охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки в сільськогосподарському виробництві не завершений. Щоб правове забезпечення реалізації правової політики в сільськогосподарському виробництві не відставало від потреб практики, необхідно прийняти спеціальний закон, зокрема, про ґрунти та їх родючість.

До неспеціалізованих виробників сільськогосподарської продукції належать юридичні особи, які отримали у власність чи користування земельні ділянки з цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і використовують їх за цільовим призначенням. До таких юридичних осіб належать товариства і установи (ст. 83 ЦК України [525]) та підприємства (ст. 62 ГК України [122]), а також несільськогосподарські кооперативи, створені відповідно до Закону України «Про кооперацію» [400].

Неспеціалізовані юридичні особи часто є учасниками правовідносин сільськогосподарського землекористування, тому що, за законодавством України, будь-яка юридична особа може стати учасником правовідносин сільськогосподарського землекористування, оскільки така особа може набути у власність чи користування земельну ділянку сільськогосподарського призначення, а володіння земельною ділянкою дає право власнику на її використання за цільовим призначенням. Отож, законодавство України не містить «правових фільтрів» для регулювання допуску юридичних осіб до

набуття та використання сільськогосподарських земель, принаймні призначених для товарного виробництва.

Згідно з науковими джерелами, суб'єкт права – це особа, що не є учасником правовідносин, однак за наявності певних умов може ним стати. Тому поняття «суб'єкт права» є загальним і первинним, а «суб'єкт правовідносин» – конкретним і вторинним. Через недоліки правового регулювання відносин сільськогосподарського землекористування будь-яка юридична особа може перейти зі статусу суб'єкта права сільськогосподарського землекористування в статус суб'єкта правовідносин сільськогосподарського землекористування.

Чинним законодавством України порядок набуття будь-якою юридичною особою статусу суб'єкта права сільськогосподарського землекористування, а після отримання земельної ділянки у власність чи користування – і статусу суб'єкта правовідносин сільськогосподарського землекористування є доволі спрощеним.

Отже, такий законодавчий підхід до формування суб'єктного складу права сільськогосподарського землекористування дає змогу отримати у користування сільськогосподарські землі будь-якій юридичній особі. Однак ЗК України (ст. 22) [167] земельні ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва можуть надаватися лише сільськогосподарським підприємствам і громадянам України.

На думку П. Ф. Кулинича, до сільськогосподарських можна зачислити лише таких юридичних осіб, які, згідно з законом, можуть і мають право займатися лише виробництвом сільськогосподарської продукції, а також переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції, вирощеної переважно такою особою. Із метою уточнення та уніфікації правового статусу сільськогосподарських юридичних осіб необхідно розробити і прийняти закон «Про сільськогосподарське підприємство і товариство», який би дав змогу чітко розмежувати власне сільськогосподарські підприємства і багатогалузеві юридичні особи, одним із видів діяльності яких є заняття

сільським господарством [235**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 391].

Отже, на нашу думку, основними суб'єктами в галузі раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів доцільно визнати землевласників та землекористувачів, на яких лежать законодавчо визначені повноваження у цій сфері. Із метою посилення правового механізму використання, відтворення та охорони ґрунтів доцільно до запропонованого закону «Про сільськогосподарське підприємство і товариство» включити статтю про те, що використання, відтворення та охорона ґрунтів земель сільськогосподарського призначення забезпечується спеціалізованими і неспеціалізованими сільськогосподарськими товаровиробниками, яким вони надані у власність чи у користування.

Порядок надання громадянам і сільськогосподарським підприємствам України права набувати сільськогосподарські землі у власність і користування, закріплений законодавством України, повинен враховувати і потреби сталого розвитку села, зокрема, його соціальної інфраструктури.

Для вдосконалення природоохоронної діяльності підприємств необхідно здійснювати збалансовану політику, спрямовану на підвищення вимог і відповідальності суб'єктів господарювання за забруднення навколишнього природного середовища і на стимулювання впровадження природоохоронних заходів.

Із цією метою необхідно передбачити підвищену відповідальність за забруднення навколишнього природного середовища і компенсацію завданих збитків, включаючи повну вартість рекультивації/санації забруднених ґрунтів/підземних вод, цьому також сприятиме адаптація існуючих методик проведення розрахунку збитків за забруднення навколишнього природного середовища до найкращої світової практики, зокрема, щодо забруднення ґрунтів і підземних вод.

Необхідно законодавчо визначити засади пільгового стимулювання діяльності, що передбачає добровільне зобов'язання щодо очищення

забруднених земель, зокрема, в ході їх приватизації і впровадження новітніх екологічно чистих технологій.

Особливості правового статусу інших суб'єктів правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів, а саме: органів держави та місцевого самоврядування, розглянемо в наступному розділі цієї роботи.

Проведене дослідження особливостей правового режим ґрунтів дозволило зробити такі висновки та пропозиції.

1. Обґрунтовано, що використання ґрунтів здійснюється шляхом користування їх природними властивостями не лише при експлуатації земель сільськогосподарського призначення, а й в галузі ведення лісового господарства, при забезпеченні режиму земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, при експлуатації земель курортного, оздоровчого, рекреаційного та іншого призначення.

2. Доведено, що охорона ґрунтів забезпечується здійсненням системи державно-правових, організаційних, технологічних, економічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, захист їх від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпечення екологічної безпеки довкілля шляхом консервації, зняття та складування родючого шару ґрунтового покриву у випадках, визначених законодавством, попередження їх псування, забруднення, засмічення та усунення правопорушень у цій сфері. Якщо під раціональним використанням земель розуміється забезпечення ефективного використання земель, що здійснюється з дотриманням публічних (суспільних) інтересів, із урахуванням екологічних зв'язків у навколишньому природному середовищі і в поєднанні з охороною земель як основою життєдіяльності людини, то раціональне використання ґрунтів вимагає, щоб діяльність на глобальному, національному, регіональному, місцевому та об'єктному рівні базувалася на принципах сталого ґрунтокористування в контексті сталого розвитку і сприяла побудові світу, в якому відсутня деградація ґрунтів.

3. Зроблено висновок, що доцільно виокремити як самостійні об’єкти правової охорони не лише територію (площу) сільськогосподарських угідь і природних об’єктів, а й такі об’єкти, як: а) ґрунти та їх родючість; б) окремі види сільськогосподарських угідь; в) полезахисні лісосмуги і лісонасадження; г) агроландшафти; ґ) землі органічного землеробства. Запропоновано ґрунт виділити самостійним об’єкт екологічних правовідносин із його якісною властивістю родючості та як основний і незамінний засіб виробництва сільськогосподарської продукції.

4. Виявлено прогалини у ЗК України та інших законодавчих актах, де не враховано специфіки раціонального використання й охорони ґрунтів від водної та вітрової ерозії, що потребує розроблення та доповнення Закону України «Про охорону земель» розділом «Заходи охорони ґрунтів від водної та вітрової ерозії».

5. Установлено, що ЗК України не дає визначення поняття «ґрунти» і повної та чіткої системи їх охорони, тому відсутнє чітке розмежування законодавчих понять «землі» і «ґрунти», що зумовило включення до переліку особливо цінних земель, у залежності від типів ґрунтів, землі різного призначення. На практиці на територіях земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення можуть переважати ґрунти, які не входять до переліку особливо цінних. Тому перелік особливо цінних ґрунтів у п. 1 ст. 150 ЗК України, які індексують особливо цінні землі, визнано невдалим, оскільки до особливо цінних земель зачислено не еродовані не солонцюваті чорноземи на лесових породах. Водночас у такому випадку до особливо цінних ґрунтів підпадають і неглибокі, і слабогумусовані відміни чорноземів, які не є високо родючими ґрунтами.

6. Запропоновано особливо цінні ґрунти розглядати як ґрунти з унікальними властивостями, щодо яких встановлено особливий режим правової охорони, та які наділені високою природною і потенційною родючістю і є незамінними при забезпеченні продовольчої, екологічної, енергетичної і соціальної безпеки держави.

7. Обґрунтовано, що відтворення ґрунтів забезпечується системою заходів, спрямованих на відновлення їх якісних та безпекових характеристик шляхом здійснення рекультивації, меліорації, дезактивації та інших способів їх відновлення.

8. Запропоновано у проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» до ст. 1 «Основні поняття і терміни та їх визначення» включити поняття «інвестиційна привабливість ґрунтів», яке наводиться у тексті роботи. А ст. 42 «Фінансування заходів з охорони, захисту, збереження та відтворення родючості ґрунтів» проекту Закону України «Про ґрунти та їх родючість» запропоновано доповнити колом суб'єктів із фінансування заходів з охорони, захисту, збереження та відтворення родючості ґрунтів, а саме: «вітчизняних та зарубіжних інвесторів».

9. Установлено, що основними суб'єктами правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів є землевласники і землекористувачі. Запропоновано посилити існуючу систему юридичної відповідальності за порушення законодавства про охорону та використання сільськогосподарських земель, у тому числі ґрунтів агрохолдингів. Із цією метою запропоновано розробити і прийняти закон «Про аграрні холдингові компанії (агрохолдинги) в Україні», який підкреслить особливості правового статусу агрохолдингів та передбачить заходи щодо мінімізації негативних наслідків погіршення якості ґрунтів земель сільськогосподарського призначення.

РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У ГАЛУЗІ ВИКОРИСТАННЯ, ВІДТВОРЕННЯ ТА ОХОРОНИ ҐРУНТІВ

3.1. Поняття, система та форми державного регулювання у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів

Для забезпечення ефективної реалізації правових засад режиму ґрунтів має бути належним чином організована діяльність державних, самоврядних та інших структур, підприємств, установ, організацій і громадян щодо ґрунтів як до об'єктів права власності, користування, управління та охорони.

Із таких міркувань у законодавстві порушується питання державного регулювання та управління. Наприклад, за Законом України від 8 лютого 1995 р. № 39/95-ВР «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [341], державне регулювання безпеки використання ядерної енергії полягає у забезпеченні безпеки людини, навколишнього природного середовища, ядерних установок та джерел іонізуючого випромінювання (ст. 22). Аналіз цього положення дозволив Г. І. Балюк зробити висновок, що державне регулювання забезпечення радіаційної безпеки можна розглядати у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні – це встановлення органами державної влади загальнообов'язкових правил поведінки учасників суспільних відносин радіаційної безпеки, а у вузькому - це одна з функцій управління, зміст та механізм якої включає нормативне регулювання шляхом встановлення нормативних критеріїв і вимог, що визначають умови використання ядерної енергії (нормування); видачу документів дозвільного характеру на здійснення діяльності у сфері використання ядерної енергії (провадження дозвільної діяльності); здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства, умов документів дозвільного характеру, норм, правил і стандартів з ядерної та радіаційної безпеки та інше [34]. При цьому науковець бере до уваги положення статей 23-30, в яких визначаються органи державного регулювання цієї сфери, їх компетенція, а

також конкретизується зміст заходів державного регулювання: дозвільна система, контроль і нагляд тощо, та що дозволило їй розмежувати поняття «державне регулювання» та «державне управління».

Натомість у ЛК України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII, у ред. від 8 лютого 2006 р. вже йдеться про державне регулювання та управління у сфері лісових відносин (розділ III) [245]. Так, відповідно до ст. 25 цього кодексу, основним завданням державного регулювання та управління у сфері лісових відносин є забезпечення ефективної охорони, належного захисту, раціонального використання та відтворення лісів та визначається, що державне регулювання та управління у сфері лісових відносин здійснюється шляхом: 1) формування та визначення основних напрямів державної політики у сфері лісових відносин; 2) визначення законом повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; 3) установлення відповідно до закону порядку і правил у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів; 4) здійснення державного контролю за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів. У статтях 26-33 кодексу закріплюються повноваження державних та самоврядних органів у вказаній сфері.

Отож, такі правові аспекти та значення досліджуваних термінів у спеціальній літературі в основному збігаються. Наприклад, державне регулювання розглядається у кількох аспектах: як створення умов для діяльності суб’єктів і об’єктів управління в напрямі, який є бажаним для держави і за яким відбуватиметься розвиток системи управління в цілому [1, с. 183]; як функція державного управління [508, с. 360]; як метод державного управління, як визначення загальної політики й принципів її реалізації через різні напрями державного фінансування, пільг тощо [7, с. 56-60]; як тотожне з державним управлінням поняття [5, с. 13].

Наука земельного права традиційно торкається питань державного регулювання земельних відносин у межах його Загальної частини [164, с. 217-242], зважаючи, що саме воно здатне забезпечити як статичну, так і

динамічну складову земельних правовідносин. Так, доцільно погодитись з позицією В.В. Носіка, що регулюючий вплив держави та місцевого самоврядування має поширюватися не лише на охорону і раціональне використання землі, а й в цілому на правовий режим землі як об'єкта права власності українського народу та на поведінку суб'єктів земельних правовідносин [164, с. 218].

Правовий режим ґрунтів є складовою частиною правового режиму земель в Україні, тому ефективне розв'язання проблем їх раціонального використання, відтворення та охорони має підпорядковуватися державному регулюванню всіх земельних правовідносин, тобто «законодавчо забезпеченій на національному, регіональному та місцевому рівнях діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації функцій держави і закріплених у законах повноважень у галузі охорони земель як об'єкта права власності українського народу й основи національного багатства» [164, с. 220].

Державне регулювання земельних правовідносин, у свою чергу, виступає складовою системи державної екологічної політики, особливо в частині спрямованості на обов'язковість додержання вимог ефективного, ощадливого й економного природокористування, відтворення якості відновлювальних природних ресурсів [26, с. 30-31.].

Як видно, питання державного регулювання тісно переплітаються з організаційно-правовим забезпеченням управління в галузі земельних відносин, у тому числі відносин із використання, відтворення та охорони ґрунтів. А. М. Мірошниченко під організаційно-правовим забезпеченням управління розглядає систему органів, що здійснюють управління, та спосіб правового закріплення цієї системи [278, с. 215]. Тому можна вважати, що така сфера діяльності може існувати як самостійно, так і входити у поняття «екологічне управління». Наприклад, В. А. Зуєв пропонує застосовувати словосполучення «екологічне управління» як уніфікований термін, що використовується для характеристики діяльності уповноважених суб'єктів,

яка ґрунтується на нормах права і яка спрямована на збереження довкілля в цілому та його окремих компонентів, зменшення техногенного навантаження на нього, забезпечення безпеки населення від негативного впливу навколишнього природного середовища [173, с. 16].

У частині розгляду державного регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів у складі екологічного управління доцільно брати до уваги підходи М. В. Краснової, яка розглядає систему екологічного управління як визначені законодавством та впроваджені в практику сукупність організаційних структур, їх діяльності та відповідних ресурсів і методів для формування, здійснення, аналізу і актуалізації екологічної політики з метою сталого природокористування, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки [217, с. 11]. Іншими словами, розглядаються деякою мірою форми такого управління.

Так, наприклад, екологічне управління як сукупність відповідних організаційних структур науковець розглядає через систему державних, самоврядних, громадських та корпоративних органів і організацій, їх службових і посадових осіб. Екологічне управління розглядається і як сукупність процедур упровадження людських, фінансово-економічних, техніко-технологічних та інших матеріальних ресурсів, у межах яких здійснюється наступне: підготовка фахових, свідомих, мотиваційних працівників, керівників, здатних приймати виважені для цієї сфери рішення; впроваджуються інновації; сприяння інвестуванню сучасних екологічних проектів; формування та використання відповідних фондів із метою відновлення порушеного стану довкілля, а також такі економічні заходи, як проведення тендерів із продажу права на спеціальне використання природних ресурсів чи негативних впливів на навколишнє природне середовище, інші засоби екологізації всіх сфер суспільного життя. Екологічне управління М. В. Краснова розглядає і як визначену законодавством систему функцій управління у вказаній галузі, тобто як

визначені законодавством напрями діяльності відповідних органів у конкретній сфері [217, с. 12].

Отож, із урахуванням таких наукових підходів державне регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів можна розглядати як визначені законодавством та впроваджені в практику сукупність організаційних структур, їх діяльності та відповідних ресурсів і методів для формування, здійснення, аналізу і актуалізації сучасної державної політики з метою забезпечення сталого землекористування, охорони і відтворення земель та ґрунтів, забезпечення їх екологічної безпеки.

Визначена законодавством система органів та їх повноважень складає організаційно-правову складову в цій сфері, у межах якої забезпечується виконання намічених планів, програм і конкретних заходів, законодавчих положень і принципів, дієвого контролю за ходом їхньої реалізації, цільовим використанням виділених бюджетних коштів для цих потреб та інше. При цьому держава покликана застосовувати гнучку систему як стимулюючих (фінансово-економічних), так і примусових (адміністративних) важелів та інструментів впливу на землевласників і землекористувачів, від яких насамперед і залежить стан нашого національного багатства – ґрунтів. Відтворення та підвищення родючості ґрунтів як складові раціонального використання та охорони земель, як уже зазначалося, можуть включати в себе систему як правових, так і організаційних, як екологічних, так і технологічних заходів у процесі використання земельних угідь із ґрунтами різних видів суб’єктами підприємницької та іншої діяльності.

Отже, охорона ґрунтів, їх раціональне використання та відтворення інтерпретується передусім через функціонування цілої системи організаційних та інших заходів, спрямованих на їх збереження, відтворення родючості та цілісності, захист їх від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій і забезпечення екологічної безпеки довкілля [81,с. 101]. Так, і Т. Г. Ковальчук, вивчаючи питання відтворення родючості ґрунтів, якісних їх

показників, які були втрачені в результаті діяльності людини або природних катастроф, розглядає їх через системний підхід [196; 195, с. 14].

На державному організаційно-правовому рівні питання ґрунтів повинні бути врегульовані насамперед при: а) передачі земельних ділянок у власність і користування їх для різних потреб із обов'язковим визначенням умов їх використання та їх якісної характеристики; б) здійсненні різноманітних функцій управління і контролю в окресленій сфері; в) гарантуванні конституційного права на екологічну безпеку при використанні земель і ґрунтів, у тому числі шляхом відновлення їх порушеного стану; г) захисті прав на землю та інше. Тому питання державного регулювання у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів мають бути чітко окреслені в законодавстві. Наприклад, у пропонованому проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» бажано сформувати розділ із відповідною назвою, в якому доцільно закріпити основні принципи, систему та повноваження відповідних органів у цій галузі.

Залежно від суб'єктного складу державне регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів може бути державним, самоврядним. Інколи, зважаючи на конституційний розподіл влад в Україні, до державного регулювання земельних відносин відносять діяльність судів [163, с. 230-235].

Правові засади державного регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів визначаються Конституцією України, конкретизуються в загальних положеннях ЗК України, Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», інших нормативно-правових актів, і, особливо, в Законі України «Про охорону земель» [421], в якому регламентуються питання щодо забезпечення раціонального та екологічно безпечного землекористування, в тому числі ґрунтів, де визначено: а) основні напрями охорони та екологічного захисту земель і ґрунтів; б) компетенцію органів державної влади та органів місцевого самоврядування в окресленій галузі; в) державні стандарти і нормативи в галузі охорони земель і ґрунтів;

г) основні принципи, тобто вимоги до охорони і збереження родючості ґрунтів; д) види економічного впровадження заходів щодо використання та охорони земель і ґрунтів, підвищення їх родючості; е) порядок фінансування заходів щодо охорони земель і ґрунтів; є) відповідальність за порушення законодавства про охорону земель і ґрунтів.

Отож, основною організаційно-правовою формою забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів є закріплена в законодавстві, зокрема, в Законі України «Про охорону земель» (далі – Закон) система державних органів та органів місцевого самоврядування, уповноважених забезпечувати їх правовий режим. Згідно з цим Законом, це передусім органи загальної компетенції, що здатні здійснювати регулювання в цій галузі, це, зокрема: Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації (ч. 1 ст. 5 Закону).

Так, відповідно до ст.ст. 6, 7 Закону, до повноважень Верховної Ради України, Верховної Ради АРК у галузі використання, охорони та відтворення ґрунтів можна віднести: визначення засад державної політики в цій галузі; затвердження загальнодержавних програм щодо їх використання, відтворення та охорони; вирішення інших питань у цій галузі відповідно до Конституції України. Практична значимість таких повноважень мала б проявлятись у конкретно визначених політико-правових документах в окресленій галузі, яких наразі не достатньо.

Найбільше навантаження на забезпечення правового режиму земель та ґрунтів на місцях лягає на органи місцевого самоврядування. Так, відповідно до положень Закону України «Про охорону земель» до повноважень обласних рад, Київської і Севастопольської міських рад, районних, районних в містах, сільських, селищних, міських рад у досліджуваній галузі можна віднести забезпечення реалізації державної політики щодо використання та охорони земель і ґрунтів; участь у реалізації загальнодержавних програм

щодо їх використання та охорони на відповідній території; затвердження та участь у реалізації регіональних програм щодо використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів; вирішення інших питань у вказаній відповідно до закону (ст.ст. 8-12 Закону). Традиційно такі питання вирішуються шляхом прийняття рішень про затвердження місцевих комплексних програм [202]. Доцільно посилити ґрунтозахисну практику органів місцевого самоврядування шляхом постійного контролю за їх раціональним використанням та збереженням.

Повноваження Кабінету Міністрів України, уряду АРК у галузі охорони земель та ґрунтів за Законом складають такі заходи: реалізація державної політики в галузі їх використання та охорони; розроблення і забезпечення виконання загальнодержавних програм з їх використання та охорони; розробка і затвердження в межах своїх повноважень нормативно-правових актів у галузі їх охорони. При нагоді можна навести нормотворчу практику Уряду України з цих питань. Так, свого часу було прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963 «Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу» [379]. Окрім зазначеного Кабінет Міністрів України здійснює повноваження щодо установлення порядку проведення їх моніторингу; координації діяльності органів виконавчої влади в галузі їх охорони; вирішення інших питань у зазначеній галузі відповідно до закону (ст.ст. 13-14 Закону) [339][1].

Нещодавно задля вдосконалення правової охорони сільськогосподарських земель і ґрунтів на порядок денний винесено питання ефективності організаційно-правового забезпечення їх охорони та використання як основного засобу аграрного виробництва та екологічного

[1] Так, постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1999 р. № 617 передбачено виділення коштів для проведення першочергових робіт з ліквідації наслідків зсуву ґрунту у с. Костинці Сторожинецького району Чернівецької області.

ресурсу. Із цією метою прийнято Стратегію вдосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними (далі – Стратегія управління), яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 413 [493]. Серед завдань Стратегії чітко окреслюється запобігання деградаційним процесам ґрунтового покриву, підвищення родючості ґрунтів, проведення рекультивації порушених земель, а серед пріоритетів управління в окресленій сфері визначено забезпечення здійснення заходів з охорони земель, збереження та відтворення родючості ґрунтів; проведення консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель та рекультивацію порушених земель.

До повноважень місцевих державних адміністрацій у галузі охорони земель Закон відносить: забезпечення реалізації державної політики щодо використання та охорони земель; участь у розробці та забезпеченні виконання загальнодержавних і регіональних (республіканських) програм у галузі використання та охорони земель; здійснення контролю за використанням коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, пов'язаних із вилученням (викупом) земельних ділянок; координацію здійснення державного контролю за використанням та охороною земель; економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель відповідно до закону; установлення обмежень (обтяжень) у використанні, тимчасову заборону (зупинення) чи припинення використання земельної ділянки громадянами та юридичними особами в разі порушення ними вимог законодавства в галузі охорони земель; вирішення інших питань у галузі охорони земель відповідно до закону (ст. 15 Закону) [406][1].

[1] Так, в рішенні Львівської обласної державної адміністрації від 25 травня 2017 р. № 437/0/5-17 «Про надання дозволу на розроблення робочих проектів землеустрою щодо рекультивації порушених земель» зазначено: керуючись статтями 17, 66, 122, 166 Земельного кодексу України, Законом України “Про охорону земель”, статтею 6, пунктом 7 частини першої статті 13, пунктом 2 статті 21, пунктом 1 частини першої та частиною третьою статті 39, частиною першою статті 41 Закону України “Про місцеві державні адміністрації”, Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

Спеціально уповноваженими центральними органами виконавчої влади в цій галузі Законом визначено: центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері земельних відносин та у сфері нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі (зараз це Міністерство аграрної політики та продовольства України (Мінагрополітики)) [330]; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин (Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастр)) [227]; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища (це Міністерство екології та природних ресурсів України (Мінприроди)) [229]; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища (так само); центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із забезпечення нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища (це Державна екологічна інспекція України) (ч. 2 ст. 5 Закону України «Про охорону земель») [328], інші.

Із проведенням адміністративної реформи та формуванням нової системи центральних органів виконавчої влади підвищується роль Мінагрополітики України у вирішенні питань охорони і відтворення земель, яке має статус головного органу у цій системі з питань формування та забезпечення державної політики у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення [382]. До його повноважень у галузі охорони ґрунтів належить: розроблення загальнодержавних і регіональних програм відтворення родючості ґрунтів; забезпечення формування державної політики з використання та охорони земель і ґрунтів; організація розробки в

розмежування земель державної та комунальної власності", розглянувши клопотання Публічного акціонерного товариства "Укргазвидобування": надати дозвіл ПАТ "Укргазвидобування" на розроблення з урахуванням вимог державних стандартів, норм і правил у сфері землеустрою робочих проектів землеустрою щодо рекультивації порушених земель при будівництві свердловини № 23 - Вишнянська площею 2,1 га, розташованої за межами населеного пункту на території Рогізненської сільської ради Яворівського району.

установленому законом порядку стандартів, норм і правил з охорони та підвищення родючості ґрунтів; розроблення рекомендацій та заходів щодо забезпечення родючості ґрунтів і застосування агрохімікатів; розроблення механізмів економічного стимулювання заходів щодо використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів; затвердження порядку здійснення державного нагляду і контролю за дотриманням законодавства про пестициди і агрохімікати в галузі рослинництва; затвердження порядку одержання документів, матеріалів та іншої інформації, необхідної для здійснення державного контролю над використанням і охороною земель і ґрунтів; затвердження методичних рекомендацій для сільськогосподарських підприємств будь-якої форми власності з питань використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, впровадження новітніх ресурсо-енергоощадних технологій та сучасних технічних засобів і обладнання (ст. 18 Закону).

До повноважень цього ж органу в галузі охорони земель і ґрунтів належать: 1) здійснення державного контролю щодо використання та охорони земель за: веденням державного обліку і реєстрації земель, достовірністю інформації про наявність та використання земель; виконання умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту під час проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов’язаних із порушенням ґрунтового покриву, своєчасного проведення рекультивації порушених земель в обсягах, передбачених робочим проектом землеустрою; дотримання правил установленого режиму експлуатації протиерозійних, гідротехнічних споруд, збереженням захисних насаджень і межових знаків; розміщенням, проектуванням, будівництвом та введенням у дію об’єктів, які негативно впливають або можуть негативно вплинути на стан земель; здійсненням заходів, передбачених робочими проектами землеустрою, стосовно захисту земель від водної і вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочення, засолення, солонцювання, висушування, ущільнення та інших процесів, що призводять до погіршення стану земель, а

також щодо недопущення власниками та користувачами земельних ділянок псування земель шляхом їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, заростання чагарниками, дрібноліссям і бур'янами; 2) вирішення інших питань у галузі охорони родючості ґрунтів відповідно до закону (ст. 18-1 Закону).

Із метою забезпечення правового режиму ґрунтів Мінагрополітики України наказом від 23 травня 2017р. № 262 впровадило Порядок нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, яка проводиться відповідно до Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2016 р. № 831 (далі - Методика). Документом визначено, що нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення визначається відповідно до нормативу капіталізованого рентного доходу на землях сільськогосподарського призначення природно-сільськогосподарських районів Автономної Республіки Крим, областей, мм. Києва та Севастополя згідно з додатком до Методики та показників бонітування ґрунтів шляхом складання шкал нормативної грошової оцінки агровиробничих груп ґрунтів природно-сільськогосподарських районів (для сільськогосподарських угідь) [272]. Іншим документом цього міністерства є наказ від 26 квітня 2013 р. № 283 (зі змінами, № 219 від 30 червня 2016 р. та № 112 від 07 березня 2017 р.), яким затверджено Порядок консервації земель, що спрямований на відновлення земель і ґрунтів шляхом припинення господарської діяльності на них та залуження або заліснення.

Цікаво, що, відповідно до прийнятої Стратегії управління, органами, які забезпечують реалізацію Стратегії, визначено Мінагрополітики, Держгеокадастр, інші міністерства та центральні органи виконавчої влади, що беруть участь у розробленні проектів нормативно-правових актів із питань реалізації Стратегії. Зокрема, на Мінагрополітики покладено

забезпечення формування та реалізацію державної політики у сфері земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання вимог земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів; розроблення разом із іншими центральними органами виконавчої влади проектів нормативно-правових актів на виконання положень цієї Стратегії.

Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру (далі - Держгеокадастр України) сьогодні діє на основі постанови Кабінету Міністрів України від 14 січня 2015 р. № 15 [358]. Її було створено шляхом реорганізації (перетворення) Державного агентства земельних ресурсів України на основі постанови Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [411]. Держгеокадастр України – це центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства України і який реалізує державну політику у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності та земельних відносин, а також у сфері Державного земельного кадастру. Беручи до уваги повноваження цього органу згідно із Законом України «Про охорону земель», до його повноважень щодо ґрунтів можна віднести таке: участь у реалізації загальнодержавних і регіональних програм із їх використання та охорони; забезпечення проведення моніторингу ґрунтів та агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення; забезпечення здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель; упровадження рекомендацій та заходів щодо забезпечення родючості ґрунтів і застосування агрохімікатів; забезпечення підготовки та здійснення організаційних, економічних, екологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання та охорону земель і ґрунтів, їх захист від шкідливого антропогенного впливу, дотримання режиму використання

земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, інших територій та об’єктів екомережі; здійснення заходів щодо вдосконалення порядку ведення обліку і підготовки звітності з регулювання земельних відносин, використання та охорони земель, формування екомережі (ст. 16 Закону).

Уже згаданою Стратегією управління на Держгеокадастр покладено реалізацію державної політику у сфері земельних відносин, здійснення розпорядження землями сільськогосподарського призначення державної власності відповідно до закону, державний нагляд (контроль) в агропромисловому комплексі в частині дотримання вимог земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів; проведення моніторингу та оцінку результативності реалізації Стратегії.

Стратегією управління в частині забезпечення правового режиму ґрунтів на Держгеокадастр та його територіальні органи під час передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в оренду покладено й такі повноваження, зокрема: передавати земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності в оренду за наявності агрохімічного паспорта земельної ділянки; перевіряти не рідше ніж один раз на три роки стан орендованих земельних ділянок на відповідність показникам агрохімічного паспорта земельної ділянки; відмовляти у поновленні договору оренди земельної ділянки у разі погіршення орендарем її корисних властивостей. Зважаючи, що передача земель державної власності має відбуватися виключно на торгах, Держгеокадастр та його територіальні органи під час підготовки лотів до проведення земельних торгів повинні забезпечувати під час передачі земельних ділянок здійснення їх формування з урахуванням вимог екологічної безпеки, охорони земельних ресурсів і відтворення родючості ґрунтів.

Важливим органом у системі державних органів у галузі охорони земель і ґрунтів є центральний орган виконавчої влади, що забезпечує

формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища – Міністерство екології та природних ресурсів (Мінприроди України). Закон до його повноважень у галузі використання, відтворення та охорони земель і ґрунтів відносить участь у розробленні загальнодержавних і регіональних програм їх використання та охорони; участь у підготовці нормативно-правових актів у цій галузі. До повноважень Мінприроди України у цій галузі належить також участь у реалізації загальнодержавних і регіональних програм їх використання та охорони; погодження проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок; визначення переліку земель, на яких застосовується обмеження щодо вирощування генетично модифікованих сортів рослин; участь у здійсненні природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель; участь у розробленні та здійсненні заходів щодо економічного стимулювання використання та охорони земель і ґрунтів; здійснення міжнародного співробітництва із зазначених питань (ст. 17 Закону).

Наприклад, спільним наказом Мінприроди, Мінфіну та Мінекономіки України № 137/154/69 від 02 квітня 2001 р. «Про затвердження Порядку фінансування з державного бюджету витрат на лісове господарство і меліорацію земель у 2001 році» передбачалося фінансування таких видів робіт як ґрунтово-типологічне обстеження та ґрунтові розкопки [389]. Іншим наказом Мінприроди України, від 27 жовтня 1997 р. № 171, зі змінами від 04 квітня 2007 р. № 149, затверджена Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства [268].

До повноважень центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, у галузі охорони земель, у тому числі ґрунтів – це Державна екологічна інспекція (Держекоінспекція України) - Закон відносить здійснення державного нагляду (контролю) за

додержанням законодавства про використання та охорону земель щодо консервації деградованих і малопродуктивних земель; збереження водно-болотних угідь; виконання екологічних вимог при наданні у власність і користування, у тому числі в оренду, земельних ділянок; здійснення заходів щодо запобігання забрудненню земель хімічними і радіоактивними речовинами, відходами, стічними водами; додержання режиму використання земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, а також територій, що підлягають особливій охороні; додержання екологічних нормативів із питань використання та охорони земель; установлення та використання водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, а також щодо додержання режиму використання їх територій; ведення будівельних, днопоглиблювальних робіт, видобування піску і гравію, прокладання кабелів, трубопроводів та інших комунікацій на землях водного фонду; звернення до адміністративного суду щодо застосування заходів реагування у вигляді обмеження чи зупинення (тимчасово) або припинення діяльності підприємств і об'єктів незалежно від їх підпорядкування та форм власності відповідно до закону, якщо їх експлуатація здійснюється з порушенням законодавства про охорону земель; подання позовів про відшкодування шкоди і втрат, заподіяних внаслідок порушення законодавства України про охорону земель (ст. 17-1 Закону)[1] [138].

Важливим для розуміння можливостей факторів ефективної діяльності системи органів влади у сфері охорони і використання земель та ґрунтів є ретроспективний аналіз їх становлення, який проводить П. Ф. Кулинич [232]. Як зазначає цей автор, формування в нашій країні спеціалізованої служби з питань охорони і використання земель, у тому числі сільськогосподарських, відбувалося в післяколективізаційний період, коли держава, ліквідувавши

[1] Так, за даними Держекоінспекції 27 червня 2017 р. жителі Фастівського району Київщини проінформували про надзвичайну ситуацію, що сталась в районі села Устимівка. Державними інспекторами з охорони навколишнього природнього середовища із залученням спеціалістів відділу інстументально-лабораторного контролю було здійснено виїзд на місце подій, проведено огляд прилеглої території та здійснено відбір проб грунту для встановлення можливого факту перевищення гранично-допустимої концентрації забруднюючих речовин у грунтах.

приватний сектор аграрного виробництва, створила колективні сільськогосподарські підприємства – колгоспи і радгоспи і встановила контроль у сфері землекористування, створивши службу ревізорів – землемірів. А система ревізорів-землемірів функціонувала до кінця 60-х р. XX ст. Прийняття в 1968 р. основ земельного законодавства СРСР та союзних республік, а в 1970 р. – Земельного кодексу УРСР зумовило створення в системі Міністерств сільського господарства СРСР і УРСР землевпорядної служби як спеціального уповноваженого органу по здійсненню державного контролю за використанням та охороною земель. Землевпорядна служба мала територіально розгалужену структуру. Її підрозділи існували на обласному та районному рівнях. Основна суперечність правового статусу державної землевпорядної служби випливала з адміністративно-командного характеру діяльності Міністерства сільського господарства галузі сільськогосподарського землекористування [232, с. 549].

Щодо вдосконалення організаційно-правових засад державного контролю у сфері сільськогосподарського землекористування, то висловлювалися пропозиції створення в СРСР спеціальної організації – Служби охорони ґрунтів – як постійної установи з охорони основних земельних ресурсів. Контроль повинна була здійснювати незалежна позавідомча інспектура, наприклад, Державна інспекція з нагляду за використанням земель і охорони ґрунтів [284, с. 95-96].

Згодом В. В. Носік обґрунтував необхідність створення в системі Держагропрому УРСР спеціальної інспекції з контролю за використанням та охороною сільськогосподарських угідь [294, с. 7].

Недостатня ефективність землевпорядної служби у сфері охорони та використання несільськогосподарських земель, а також потреби проведення державної земельної реформи зумовили необхідність реформування землевпорядної служби. У 1991 р. на основі її підрозділів було створено Державний комітет України по земельній реформі, який у 1993 р. перетворено на Державний комітет земельних ресурсів України

(Держкомзем). Спочатку у складі Держкомзему України було створено головне управління державного контролю за використанням та охороною земель, а в 2002 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 1958 (746), якою утворив Державну інспекцію з контролю за використанням і охороною земель.

За період із 1970 р. до 2002 р. система організаційно-правового забезпечення охорони та використання земель і ґрунтів була недостатньо збалансованою. Можна припустити, що з прийняттям Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [352] уточнено розподіл функцій та компетенції ряду відомств нашої країни у питанні організаційно-правового забезпечення охорони та використання земель і ґрунтів. У ст. 5 цього Закону встановлено, що до органів, які здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель, віднесено центральний орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі; до органів, які здійснюють контроль за дотриманням вимог законодавства України про охорону земель, – центральний орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів; моніторинг родючості ґрунтів земель сільськогосподарського призначення та агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення проводить центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики.

У ст. 6 цього Закону встановлено, що до повноважень центрального органу виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі, належать: а) здійснення державного контролю за використанням та охороною земель у частині: додержання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами вимог земельного законодавства України та встановленого порядку набуття і реалізації права

на землю; виконання вимог щодо використання земельних ділянок за цільовим призначенням; додержання вимог земельного законодавства в процесі укладання цивільно-правових угод, передачі у власність, надання у користування, в тому числі в оренду, вилучення (викупу) земельних ділянок; ведення державного обліку і реєстрації земель, достовірності інформації про земельні ділянки та їх використання; розміщення, проектування, будівництво та введення в дію об'єктів, що негативно впливають або можуть вплинути на стан земель; виконання комплексу необхідних заходів щодо захисту земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, пересушення, ущільнення, псування, забруднення, засмічення відходами, заростання бур'янами, чагарниками та дрібноліссям; дотримання строків своєчасного повернення тимчасово зайнятих земельних ділянок та обов'язкового виконання заходів щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; виконання умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту під час проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних із порушенням ґрунтового покриву, своєчасного проведення рекультивації порушених земель в обсягах, передбачених робочим проектом землеустрою; дотримання правил, установленого режиму експлуатації протиерозійних, гідротехнічних споруд, збереження захисних насаджень і межових знаків; додержання встановленого законодавством порядку визначення та відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва; додержання строків розгляду заяв чи клопотань щодо набуття і реалізації прав на землю; б) внесення до органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування клопотань щодо приведення у відповідність із законодавством прийнятих ними рішень із питань регулювання земельних відносин, використання та охорони земель; обмеження або зупинення освоєння земельних ділянок у разі розробки корисних копалин, у тому числі торфу, проведення геологорозвідувальних, пошукових та інших робіт з порушенням вимог земельного законодавства України; припинення

будівництва та експлуатації об'єктів у разі порушення вимог земельного законодавства України до повного усунення виявлених порушень і ліквідації їх наслідків; припинення права користування земельною ділянкою відповідно до закону; в) одержання в установленому законодавством порядку від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, власників і користувачів, у тому числі орендарів, земельних ділянок документів, матеріалів та іншої інформації, необхідної для виконання покладених на нього завдань; г) видача спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок відповідно до затверджених в установленому законом порядку проектів; ґ) участь у розробці нормативно-правових актів із питань державного контролю за використанням та охороною земель; д) вжиття, відповідно до закону, заходів щодо повернення самовільно зайнятих земельних ділянок їх власникам або користувачам; е) вирішення інших питань, відповідно до закону [352].

Цим законом передбачалися кардинальні зміни в організаційно-правовому забезпеченні охорони та використання сільськогосподарських земель. Так, у складі Мінагрополітики України пропонувалось створити Державний центр охорони родючості ґрунтів і якості продукції. Із метою проведення єдиної науково-технічної політики у сфері охорони та раціонального використання земель сільськогосподарського призначення постановою Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2000 р. «Про Державний технологічний центр охорони родючості ґрунтів» [353] було визнано доцільним створити спеціалізований підрозділ із питань охорони ґрунтів на базі Державного центру охорони родючості ґрунтів і якості продукції Мінагрополітики України, реорганізувавши його в Державний технологічний центр охорони родючості ґрунтів Мінагрополітики України (Центрдержродючості).

Створення різних служб охорони земель сільськогосподарського призначення у різних міністерствах і відомствах було недостатньо ефективним. На погляд П. Ф. Кулинича, основними недоліками земельної

політики України протягом останньої декади XX ст. – першої декади XXI ст. були її непослідовність та «держкомземлецентризм». «Держкомцентризм» як істотна вада сучасної земельної політики України виявляється у чітко вираженій тенденції до концентрації в одному органі влади – Держкомземі України, потім Держземагенстві України, а згодом Держгеокадастрі України – всіх повноважень у галузі державного регулювання земельних відносин, включаючи й ті, які в силу свого суспільного характеру та юридичного змісту не мають здійснюватися одним і тим самим органом влади через небезпеку виникнення правової ситуація, яка в законодавстві західних країн чітко визначена як «конфліктна ситуація» [232, с. 555].

Державний комітет України по земельній реформі, який був створений у 1991 р., був реорганізований у 1993 р. у Державний комітет по земельних ресурсах, що надало йому можливості нарощувати повноваження у галузі державного управління земельних відносин. При активній участі Держкомзему України розроблялися і було прийнято ряд законів України, зокрема, «Про землеустрій» [394], «Про охорону земель» [421], «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [352], «Про оцінку земель» [425], «Про державну експертизу землевпорядної документації» [354], «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [356], «Про Державний земельний кадастр» [351], інші.

Із огляду на здійснений аналіз системи відповідних органів та їх компетенції у досліджуваній сфері доцільно зазначити, що діючий законодавчий розподіл повноважень не можна вважати досконалим, оскільки він закріплює штучний поділ землеохоронної діяльності на «охорону земель» і на «збереження і відтворення родючості ґрунтів». На нашу думку, саме раціональне використання земель – передумова збереження родючості ґрунтів, а деградаційні процеси, які розвиваються в ґрунтах, необхідно пов'язувати з нераціональною організацією землекористування і

необґрунтованим вибором напрямів функціонального використання земельних ділянок [294, с. 15].

Тому дещо сумнівним є й те, що у межах реалізації згаданої вище Стратегії управління передбачено розробку окремих проектів нормативно-правових актів, зокрема, акту щодо усунення дублювання функцій державного контролю за використанням та охороною земель та державного екологічного контролю, в якому пропонується встановити, що державний контроль за використанням та охороною земель усіх категорій та форм власності, а також за збереження родючості ґрунтів має здійснювати виключно Держгеокадастр та його територіальні органи.

Аналіз численних публікацій із питань удосконалення державного регулювання охорони земель і ґрунтів свідчить про потребу в їх докорінній перебудові. Наприклад, пропонується організувати належним чином охорону ґрунтів не лише земель сільськогосподарського призначення, а й усіх категорій земель. «Важливо зберегти для нинішніх і прийдешніх поколінь ґрунти, які є продуктом тривалого природно-антропогенного ґрунтотворного процесу, на земельних ділянках власників, користувачів та орендарів як у сільській, так і в міській місцевостях. Причому на перший план постають питання охорони тих ґрунтів, вивчення яких не вважалося пріоритетним завданням, зокрема, ґрунтів населених пунктів. Стає очевидним, що в умовах населених пунктів, зокрема міст і міських агломерацій, необхідно вживати особливі заходи щодо забезпечення охорони ґрунтів. Недостатня правова захищеність ґрунту як одного з головних компонентів екосистеми є наслідком відсутності в чинній нормативно-правовій базі екологічних і природоохоронних регламентів антропогенного навантаження на ґрунти, ефективного правового механізму закріплення відповідальності правонаступників за деградацію ґрунтів при переході права власності або користування» [504, с. 71].

У сучасних умовах основним організаційно-правовим заходом підвищення ефективності правового регулювання охорони і використання

сільськогосподарського земельного фонду України може стати створення Державної служби охорони ґрунтів як спеціального органу державного управління під егідою Міністерства аграрної політики та продовольства України та підпорядкованого цьому Міністерству.

Як констатує П. Ф. Кулинич, створення Державної служби охорони ґрунтів у системі Міністерства аграрної політики та продовольства України означає не просто механічне вилучення у Держгеокадастру України частини контрольних повноважень у галузі земельних відносин та передачі їх цій Службі, а йдеться про кардинальну зміну діяльності держави у сфері охорони і використання сільськогосподарського фонду, яка базується на принципі публічно-приватного партнерства, в рамках якого держава в особі Державної служби охорона ґрунтів і сільськогосподарський виробник мають власні сфери відповідальності в забезпеченні охорони та належного використання сільськогосподарських земельних ділянок. Охорона щодо належного використання сільськогосподарських земель як засобу аграрного виробництва та екологічного ресурсу, який забезпечує сталість агроландшафтів та біорізноманіття, має бути покладена на Державну службу охорони ґрунтів [232, с. 360-361].

Виходячи із комплексності ґрунтового покриву земельних ділянок, ступеня його деградації та агротехнічного стану, основний акцент у правовому регулюванні відносин охорони і використання земель сільськогосподарського призначення має бути перенесений із організаційно-правового регулювання на договірно-правовий рівень. Однією зі сторін договорів у сфері охорони і використання сільськогосподарських земель має бути власник земельної ділянки чи землекористувач, а іншою – відповідне місцеве відділення Державної служби охорони ґрунтів [232, с. 561].

Щодо концепції формування в Україні Державної служби охорони ґрунтів та законодавчого забезпечення її діяльності, то, як зазначає П. Ф. Кулинич, зазначену службу доцільно створити на базі Державного технологічного центру охорони родючості ґрунтів шляхом його

реорганізації. Ця служба має функціонувати в системі Міністерства аграрної політики та продовольства України, оскільки вона покликана забезпечувати інтереси сільськогосподарського виробництва у забезпеченні високої родючості сільськогосподарських угідь. Одночасно Державна служба охорони ґрунтів повинна бути незалежною від завдання обслуговування лише відомчих інтересів, а отже, повинна мати більш високий правовий статус, ніж звичайний структурний підрозділ Міністерства [232, с. 562; 171, с. 12].

Іншу пропозицію обґрунтовує Т. С. Кичилюк, яка пропонує створення у Міністерстві охорони навколишнього природного середовища спеціального підрозділу для контролю за впливом сільськогосподарської діяльності на навколишнє середовище та його законодавчого закріплення. Завдання цього підрозділу визначатимуться координацією відносин між усіма зацікавленими органами: Держгеокадастром, Мінагрополітики, агрохімічними підрозділами, а також Міністерством охорони здоров’я [190, с. 14]

Однак ще у 2004 р. на дисертаційному рівні С. І. Хом'яченко було обґрунтовано доцільність створення Державної служби стосовно охорони родючості ґрунтів у складі Міністерства аграрної політики України та запропоновано надання їй статусу державної влади, а також прийняття Закону України «Про Державну службу охорони родючості ґрунтів». Також нами підтримується пропозиція щодо необхідності прийняття Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» у новій редакції під назвою «Закон України «Про державний і самоврядний контроль за використанням та охороною земель», що передбачатиме врегулювання порядку здійснення самоврядного та громадського контролю за використанням та охороною земель, повноваження рад щодо здійснення такого контролю, правовий статус органів, які здійснюватимуть контроль у даній сфері, а також порядок призначення громадських інспекторів та їх повноваження щодо здійснення контролю за використанням та охороною земель [520, с. 14-15]

Як відомо, у регулюванні відносин щодо використання, відтворення та охорони ґрунтів беруть участь і інші державні інституції. Так, наказом Мінагрополітики України від 4 вересня 2012 р. № 542 «Про реорганізацію державних установ, діяльність яких пов'язана з охороною родючості ґрунтів та якості продукції» здійснено реорганізацію ДУ «Центрдержродючість» та регіональних центрів Кримдержродючість і Облдержродючість шляхом приєднання. Пройшовши шлях реорганізацій та удосконалень, земельні лабораторії перетворилися на Державну установу «Інститут охорони ґрунтів України» (наказ Мінагрополітики України) від 20 березня 2013 р. № 198 [359], який включає 24 філії і здійснює науково-технічну політику у сфері охорони ґрунтів і їх родючості, раціонального використання та економічної безпеки земель сільськогосподарського призначення, визначення якості продукції, сировини, агрохімікатів тощо.

Інститут охорони ґрунтів Мінагрополітики України повинен здійснювати моніторинг стану та динаміки ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення і адаптувати роботи з моніторингу до європейських вимог, тобто сформувати постійну, фіксовану в просторі й у часі (геопозиціновану) мережу спостережень із використанням регулярних або нерегулярних мереж: надання науково-консультативної допомоги власникам та користувачам земель сільськогосподарського призначення, а також органам виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо забезпечення раціонального використання та охорони сільськогосподарських угідь, застосування передових технологій охорони та підвищення родючості ґрунтів; контроль за дотриманням законодавства щодо охорони родючості ґрунтів; організація та проведення наукових досліджень у галузі належного використання та охорони сільськогосподарських угідь.

Отже, систему державного регулювання у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів мають представляти Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого

самоврядування, місцеві державні адміністрації та спеціально уповноважені центральні органи виконавчої влади в межах повноважень, установлених законодавством. Спеціально уповноваженими центральними органами виконавчої влади в галузі охорони ґрунтів та їх родючості мають бути центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики та продовольства; центральний орган виконавчої влади з питань нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі; центральний орган виконавчої влади з нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів.

Така система органів має бути закріплена в проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість». Відповідно до цього проекту Закону пропонується до компетенції Верховної Ради України віднести прийняття законів щодо ґрунтів, їхньої родючості та охорони; комплексних і цільових загальнодержавних програм із охорони ґрунтів, збереження та підвищення їхньої родючості; рішення про доцільність чи недоцільність вилучення земель з особливо цінним і рідкісним ґрунтовим покривом із фонду сільськогосподарського призначення і переведення їх в інші категорії земель.

До компетенції найвищого органу державної виконавчої влади – Кабінету Міністрів України запропоновано віднести визначення єдиної державної політики в галузі охорони ґрунтів, розробку та фінансування комплексних і цільових заходів, відповідних державних програм із охорони ґрунтів; визначення нормативної якості ґрунтів та нормативів допустимого впливу на ґрунти; організацію та наукове фундаментальне, науково-практичне здійснення державного моніторингу стану та якості ґрунтів, визначення порядку проведення виробничого моніторингу; визначення порядку віднесення ґрунтів до категорії особливо цінних, рідкісних та ґрунтів, що перебувають під загрозою зникнення; визначення порядку віднесення ґрунтів до категорії деградованих ґрунтів; визначення порядку консервації земель або введення спеціального режиму використання земель

із деградованими ґрунтами з метою запобігання та недопущення подальшої деградації ґрунтів, відновлення їхньої якості до попереднього рівня або до іншого нормативно встановленого рівня; визначення порядку обстеження земель із метою виявлення деградованих ґрунтів; визначення порядку встановлення режиму використання земельних ділянок, ґрунти яких зачислено до категорії рідкісних ґрунтів та ґрунтів, що перебувають під загрозою зникнення; визначення порядку картування та ведення карт ґрунтів; визначення порядку створення та ведення Червоної книги ґрунтів; визначення порядку організації та здійснення державного контролю щодо охорони ґрунтів; укладання міжнародних угод та організація заходів щодо виконання міжнародних договорів з відтворення родючості та охорони ґрунтів, учасником яких є держава Україна; інші повноваження в галузі охорони ґрунтів, збереження та відтворення їхньої родючості.

Законодавством України на органи державної виконавчої влади (районні державні адміністрації) та органи місцевого самоврядування може бути покладено функції щодо здійснення охорони ґрунтів та відтворення їхньої родючості. Доцільно погодитись із думкою В. В. Костицького, що принцип гармонізації інтересів центральних та місцевих органів влади у вирішенні проблемних питань має забезпечуватися механізмами взаємодії цих органів при прийнятті на територіальному рівні рішень із певних питань охорони довкілля, розмежування їх повноважень щодо виконання певних організаційних і контрольних функцій, врахування позиції місцевих органів влади при ухваленні загальнодержавних рішень [208, с. 8].

Інші вчені пропонують переглянути відношення до повноважень органів місцевого самоврядування. Як зазначає Н. І. Данилко, для підвищення ефективності управління та контролю за використанням і охороною земель комунальної власності потрібно на нормативному рівні врегулювати правовідносини зі здійснення управління та закріпити механізм контролю і притягнення до юридичної відповідальності посадових осіб органів місцевого самоврядування, що мають відношення до управління та

контролю за використанням та охороною земель комунальної власності, якщо здійснення такого управління неефективне або завдає власнику (територіальній громаді) шкоду [131, с. 12].

Отже, *державне регулювання у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів* доцільно розглядати у таких формах, як: а) законодавчо визначена та забезпечена на національному, регіональному та місцевому рівнях система органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації функцій держави шляхом здійснення закріплених у законах їх повноважень щодо ґрунтів як до об'єкта права власності українського народу й найважливішого компонента основного національного багатства – земель; б) визначена законодавством система правових, економічних, організаційних та інших заходів із їх охорони, відтворення та збереження, включаючи заходи з фінансування ґрунтоохоронних заходів, підготовки кадрів, стимулювання ґрунтоохоронної діяльності та інше.

У наступному підрозділі проаналізуємо ще один важливий елемент державного регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів, або ж його форму – функції управління.

3.2. Функціонально-правове забезпечення використання, відтворення та охорони ґрунтів

Динамічна складова державного регулювання правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів полягає в ефективному виконанні повноважень державними, самоврядними та іншими органами і організаціями в указаній сфері. Реалізується це шляхом функціонально-правового забезпечення використання, відтворення та охорони ґрунтів у складі функціонально-правового забезпечення управління в галузі земельних відносин, під яким в літературі розуміють визначення та правове закріплення основних напрямів діяльності уповноважених суб'єктів у зазначеній галузі [278, с. 217] та у спосіб здійснення окремих функцій управління, метою яких

є забезпечення раціонального й ефективного використання, відтворення та охорони земель і ґрунтів. Традиційно такі функції управління включають планування використання земель; землеустрій; моніторинг земель; державний земельний кадастр; державну реєстрацію прав на землю; справляння плати за землю; примусове відчуження земельних ділянок; нормування і стандартизацію у сфері регулювання земельних відносин; контроль за додержанням законодавства у сфері використання та охорони земель; вирішення земельних спорів та деякі інші [164, с. 243-297].

Специфіка функцій управління щодо ґрунтів як до складного природного і природно-антропогенного об’єкта, розташованого на землях різного функціонального призначення, належно не відображена у діючих нині нормативних, методичних і технічних документах, орієнтованих на оцінку їх екологічного стану, регулювання допустимого антропогенного впливу на них та інше. Тож у межах цієї роботи ми розглянемо найвагоміші, з нашої точки зору, функції управління в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів.

Так, *планування використання земель та ґрунтів* мало б визначати загальнодержавні наміри у формі відповідних політик. Водночас, аналіз діяльності Парламенту України дозволяє зазначити, що спеціальних документів, які б окреслювали державну так звану ґрунтову політику в Україні Верховною Радою не ухвалено. Хоча, приймаючи окремі загальнодержавні програми, Верховна Рада України передбачає заходи щодо охорони та відтворення земель і ґрунтів. Наприклад, в Додатку до Закону України від 7 червня 2012 р. «Про Загальнодержавну цільову програму захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 роки» [366] передбачені заходи щодо рекультивації земель у межах захисту територій і населених пунктів Сокальського району Львівської області від підтоплення, пов'язаного з дією природних факторів, або ж приведення в екологічно безпечний стан забрудненої території військових баз, аеродромів, арсеналів, складів

боєприпасів та паливно-мастильних матеріалів. Іншим Законом України від 24 травня 2012 р. «Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року» [372] передбачені заходи із меліорації земель. А Законом України від 21 квітня 2011 р. «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року» [371] передбачено продовження інженерно-геологічних робіт із виявлення та оцінки розвитку небезпечних геологічних процесів, насамперед підтоплення, як процесу, що має регіональний розвиток і сприяє активізації інших небезпечних екзогенних геологічних процесів (зсувів, просідання та осідання земної поверхні, карсту та суфозії тощо) та обумовлює підвищення сейсмічної безпеки.

Вважаємо за доцільне в частині посилення ролі Верховної Ради України в удосконаленні засад правового режиму ґрунтів запропонувати Парламенту прийняття програмного документа, такого як Загальнодержавна програма використання та охорони земельних і ґрунтових ресурсів України, а також окремих законів України, які можуть урегульовувати окремі його аспекти, в тому числі й такі, як: «Про охорону і використання сільськогосподарських земель і агроландшафтів», «Про моніторинг земель», «Про консервацію земель», «Про ґрунти та їх родючість».

На нашу думку, важливою функцією управління щодо ґрунтів доцільно визнати *екологічне нормування та стандартизацію.* Саме нормування та стандартизація є критеріями перевірки якості та безпечності стану навколишнього природного середовища засобами еколого-правового управління [98, с. 55]. Удосконалення нормативно-технічного забезпечення використання, відтворення та охорони земель і ґрунтів є важливим напрямом поліпшення стану земельно-ґрунтових ресурсів та стабілізації їхнього екологічного стану. Такою організаційно-правовою формою і є розробка та запровадження системи нормативів, стандартів та паспортизації в галузі землекористування та охорони ґрунтів [284, с. 55].

У той час, коли стандартизація в нашій країні регулюється Законом України від 5 червня 2014 р. «Про стандартизацію» [444] зі змінами, внесеними згідно із Законом України № 124-VIII від 15 січня 2015 р., то правові основи екологічної стандартизації та нормування закріплені в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. №1264-XII [423]. Однак у ньому не наведено визначення понять цих термінів, проте вказується на їхні цілі: встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки (ст. 31).

Питання стандартизації і нормування порушено також і в ЗК України (ст. 165), в Законі України «Про охорону земель» (ст. 28). Так, стандартизація і нормування в галузі охорони земель полягають у забезпеченні екологічної та санітарно-гігієнічної безпеки громадян шляхом визначення вимог щодо якості земель, родючості ґрунтів і допустимого антропогенного навантаження та господарського освоєння земель. Стандартизація в галузі використання та охорони земель і ґрунтів передбачає розробку нормативних документів зі стандартизації, що стосується методики визначення властивостей ґрунтів, вимог до роботи з інформацією про якісний стан земель і ґрунтів, раціонального використання земель, умов надання послуг у сфері охорони земель і ґрунтів, правил проектування земельних ділянок тощо.

Аналіз чинних в Україні міждержавних стандартів у галузі охорони та раціонального використання природи щодо земельно-ґрунтових ресурсів (система ГОСТ 17) за групами «Почвы», «Грунты», «Земли», «Рекультивация земель», «Ландшафты», свідчить, що переважна більшість із них потребує докорінного вдосконалення та систематизації, оскільки не відповідає чинному земельному законодавству України. Недостатньо розроблені ці нормативи в категорії державних (ДСТУ) і галузевих (ГСТУ, ДБН) стандартів України. Тобто, склалася ситуація, коли в нашій державі

переважають недосконалі державні (ГОСТ) та галузеві (ОСТ) стандарти колишнього Радянського Союзу, а стандарти України перебувають у зародковому стані [306, с. 33].

У галузі охорони земель і відтворення родючості ґрунтів мали встановлюватися такі стандарти та нормативи, як екологічна безпека землекористування; якісний стан ґрунтів; гранично допустиме забруднення ґрунтів; показники деградації земель і ґрунтів; технологічні нормативи використання сільськогосподарських угідь. Розроблені нормативи повинні бути гармонізовані зі стандартом, що набув чинності у 1998 р., відповідно до стандартів Міжнародної організації зі стандартизації (*ISO*) серії 14000, і охоплювати сферу управління навколишнім природним середовищем [306,с. 34].

На думку А. М. Третяка, комплекс стандартів та екологічних норм повинен забезпечувати основу досягнення балансу між рівнями шкідливого впливу на земельні ресурси та спроможністю до відновлюваності ґрунту. При цьому сталість ґрунту необхідно розглядати як комплекс властивостей, що забезпечує його фізичну, хімічну та біологічну буферність, а також здатність до трансформації (процесів розкладу та синтезу), оновлення складу, саморегуляції і детоксикації [512, с. 51].

За чинним законодавством, до нормативних документів із стандартизації в галузі охорони земель належать: терміни, поняття класифікації; методи, методики і засоби визначення складу та властивостей земель; вимоги до збирання, обліку, обробки, збереження, аналізу інформації про якість земель, прогнозування зміни родючості ґрунтів; вимоги щодо раціонального використання та охорони земель; технічні умови щодо процесів та послуг у сфері охорони земель; метрологічні норми, правила, вимоги до організації робіт; інші нормативні документи зі стандартизації у галузі охорони земель (ст. 29 Закону України «Про охорону земель»).

У галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів установлюються такі нормативи: гранично допустимого забруднення ґрунтів;

якісного стану ґрунтів; оптимального співвідношення земельних угідь; показників деградації земель та ґрунтів(ст. 30 цього ж Закону). Так, нормативи гранично допустимого забруднення ґрунтів визначаються з метою встановлення критеріїв придатності земель для використання їх за цільовим призначенням. До нормативів гранично допустимого забруднення ґрунтів належать гранично допустимі концентрації у ґрунтах хімічних речовин, залишкових кількостей пестицидів і агрохімікатів, важких металів тощо; максимально допустимі рівні забруднення ґрунтів радіоактивними речовинами (ст. 31 Закону України «Про охорону земель»). А відповідно нормативи якісного стану ґрунтів встановлюються з метою запобігання їх виснаженню і використовуються для здійснення контролю за якісним станом ґрунтів. Нормативи якісного стану ґрунтів визначають рівень забруднення, оптимальний вміст поживних речовин, фізико-хімічні властивості тощо (ст. 32).

Натомість нормативи оптимального співвідношення земельних угідь встановлюються для запобігання надмірному антропогенному впливу на них, у тому числі надмірній розораності сільськогосподарських угідь. До нормативів оптимального співвідношення земельних угідь належать: оптимальне співвідношення земель сільськогосподарського, природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, історико-культурного, рекреаційного призначення, а також земель лісового та водного фондів; оптимальне співвідношення ріллі та багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, а також земель під полезахисними лісосмугами в агроландшафтах (ст. 33 вказаного Закону).

Водночас нормативи показників деградації земель установлюються для кожної категорії земель із метою запобігання погіршенню їх стану і використовуються для здійснення контролю за використанням та охороною земель. До нормативів показників деградації земель належать показники гранично допустимого погіршення стану і властивостей земельних ресурсів унаслідок антропогенного впливу та негативних природних явищ, а також

нормативи інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення. Використання в сільськогосподарському виробництві сільськогосподарської техніки, питомий тиск ходових частин на ґрунт якої перевищує нормативи, забороняється. Показники інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення встановлюються з урахуванням даних агрохімічної паспортизації земель. При встановленні показників інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення визначаються сільськогосподарські культури, вирощування яких обмежується або забороняється, а також технології та окремі агротехнічні операції щодо їх вирощування. Показники інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення використовуються в процесі складання проектно-технологічної документації на вирощування сільськогосподарських культур (ст. 34 Закону України «Про охорону земель»).

За законодавством, нормативи в галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів має встановлювати Кабінет Міністрів України, участь у підготовці таких нормативних актів у галузі охорони земель можуть брати й Мінприроди України, Мінагрополітики України.

Положення Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» дають підстави для визнання нормування діяльністю по встановленню нормативів. У ст. 33 цього Закону екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних і біологічних факторів. Законодавство України може встановлювати нормативи використання природних ресурсів та інші екологічні нормативи. Однак наведені положення, на наш погляд, не відзначаються чіткістю, однозначністю та є дещо суперечливими.

Питання нормування у галузі використання та охорони земель були предметом наукових досліджень А. М. Мірошніченка [277]. Як зазначає І. О. Костяшкін, здійснення управлінських функцій, пов’язаних із охороною

земель, мають передбачати чіткі критерії та нормативи, які забезпечуватимуть можливість самоконтролю з боку власника за станом та властивостями земель; забезпечення прозорого, обґрунтованого зонування, районування та паспортизації земель; наявність механізмів стимулюючого та карального характеру, за умови ефективно функціонуючої служби державного контролю в сфері охорони земель [210, с. 309].

За чинним законодавством, роль стандартів понижується, а на порядок денний виступають регламенти. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» від 15 січня 2015 р. № 124-VIII, технічний регламент – це нормативно-правовий акт, в якому визначено характеристики продукції або пов’язані з ними процеси та методи виробництва, включаючи відповідні процедурні положення, додержання яких є обов’язковим. Цей регламент включає або виключно стосується вимог до термінології, позначень, пакування, маркування чи етикетування в тій мірі, в якій вони застосовуються до продукції, процесу або методу виробництва [450]. Водночас, під стандартизацією в діючому законодавстві розуміють «діяльність, що полягає в установленні положень для загального та неодноразового використання щодо наявних чи потенційних завдань і спрямована на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері (ст. 1 Закону України «Про стандартизацію») [444]. Фактично стандартизацію можна розуміти і як видання т. з. нормативних документів зі стандартизації, перелік яких визначено законодавством (у першу чергу ст. 6 Закону України «Про стандартизацію»).

В останні десятиріччя проблемі стандартної якості ґрунтів приділяють особливу увагу. Однак в Україні залишається панівним поняття агрономічної якості ґрунтів як здатності родючості. Водночас світовий досвід і сучасні дослідження свідчать, що для індикації екологічної якості ґрунтів необхідно шукати спрощені і доступні методичні підходи як загальноприйняті у первинній клінічній діагностиці стану живих організмів. Для оцінки якості ґрунтів рекомендується мінімальний набір показників, розроблені спеціальні

тести-набори для польової експрес-діагностики [326, с. 26]. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні регламентуються системою стандартів дослідження ґрунтів загалом, а також якістю ґрунтів – їхніми фізичними, хімічними, фізико-хімічними, біологічними, гідрологічними та іншими властивостями.

Система стандартів якості ґрунтів в Україні розглядається у відповідності з Українським класифікатором нормативних документів (УКНД) і каталогами нормативних документів, в яких всі стандарти розділені на групи і підгрупи за ієрархічною трирівневою ознакою. Ця система стандартів розглядає не тільки якість ґрунтів загалом, показники і властивості, а й установлює терміни і визначення головних характеристик і показників, розробляє правила і вимоги щодо якості ґрунтів. Якість ґрунтів регламентується стандартами, в яких розглядається номенклатура показників санітарного стану ґрунтів, методи відбору і підготовки проб для хімічного, бактеріологічного, гельмінтологічного аналізів тощо. Терміни і визначення якості ґрунтів, згідно зі стандартами, характеризують ґрунти природні, орні й антропогенно змінені [514].

Стандарти впливають на формування загальних вимог до *складання паспорту ґрунту окремого ґрунтового виділу*, визначають основні показники його родючості для контролю за станом ґрунтів, охорони ґрунтів від деградації, підвищення їхньої родючості, раціонального використання і загальні вимоги до класифікації ґрунтів щодо впливу на них хімічних забруднюючих речовин, класифікації малопродуктивних угідь для потреб землекористування. Стандарт родючості ґрунтів установлює показники родючості ґрунтів земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Положення цього стандарту необхідні для проведення контролю стану родючості ґрунтів, якості земельної ділянки, придатності земель для різних способів використання, під час моніторингу й агрономічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, а також для створення агрохімічних баз даних [326, с. 27].

Стандарти санітарного стану ґрунтів регламентують номенклатуру показників і види землекористувань, для яких обов’язковим є застосування показників санітарного стану ґрунтів – землі населених пунктів, курортів і зон відпочинку, зон санітарної охорони джерел водопостачання і водозабезпечення, санітарно-захисних зон підприємств, транспортних земель, сільськогосподарських і лісових угідь. Стандарти відбору і підготовки зразків установлюють правила, послідовність і вказівки стосовно відбору, обробки, зберігання ґрунту для досліджень аеробних мікробіологічних процесів у лабораторії, методи відбору і підготовки зразків ґрунту для хімічного, бактеріологічного і гельмінтологічного аналізів. Вимоги стосовно охорони родючого шару ґрунту при проведенні земляних робіт визначені стандартом, в якому встановлені характеристики вилученого ґрунту та інших ґрунтових матеріалів, які регламентують визначення фізичних властивостей ґрунтів [326, с. 27].

В економічній літературі висловлюється думка, що стандартизація і нормування повинні бути зорієнтовані на вирішення завдань збереження сталості землекористування за кількісними та якісними показниками, мінімізації негативного впливу на довкілля. Для цього пропонується встановити такі нормативи: - організаційно-методичні, які вимагають формування основних (загальних) положень використання та охорони земель; - еколого-технологічні та еколого-технологічні, що передбачають установлення обмежень на використання техніки, агротехнологій тощо; - еколого-економічні та соціально-екологічні. До них можуть бути віднесені розрахунки та нормативи щодо розміру платежів за використання земель із врахуванням їх екологічної та соціальної цінності; - показників сталого землекористування. Уважається, що комплекс нормативних документів повинен забезпечувати нормативну основу досягнення балансу між рівнями експлуатації (використання) земель, шкідливого впливу на земельні ресурси та спроможністю до їх відновлюваності [236].

Доцільно брати до уваги, що ЗК України спеціально передбачає охорону ґрунтів від забруднення небезпечними речовинами, щодо яких має здійснюватися стандартизація та нормування. Так, ст. 167 ЗК України заборонено господарську та іншу діяльність, яка зумовлює забруднення земель і ґрунтів понад встановлені гранично допустимі концентрації (ГДК) небезпечних речовин. Нормативи ГДК небезпечних речовин у ґрунтах, а також перелік цих речовин затверджуються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідеміологічного благополуччя населення. Забруднені небезпечними речовинами ділянки використовують із дотриманням встановлених обмежень, вимог щодо запобігання їх небезпечному впливу на здоров'я людини і довкілля. Рівень забруднення ґрунтів ураховується при наданні земельних ділянок у користування, вилученні з господарського обігу та зміні характеру і режиму використання.

Проаналізуємо терміни, що лежать в основі цієї функції. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про стандартизацію», *стандарт* – це нормативний документ, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері. По суті, стандарти – це нормативно-технічні документи, які встановлюють мінімальні вимоги до означеної діяльності або об'єктів. Нормативно-технічні вимоги можуть також міститися у відомчих нормативних актах, затверджених Мінприроди України, Мінагрополітики України, Держгеокадастром та іншими органами державної влади. Це також свого роду стандарти, однак порядок їхнього прийняття дещо інший. Вони носять зазвичай допоміжний характер і їх використовують землевпорядні організації у процесі здійснення землеустрою. Частиною 3 ст. 165 ЗК України, як уже зазначалося, закріплено правило, відповідно до якого

нормативні документи зі стандартизації в галузі охорони земель і відтворення родючості ґрунтів установлюються Кабінетом Міністрів України. На практиці державні стандарти встановлюються не Кабінетом Міністрів України, а Держспоживінспекцією України [329].

Із прийняттям Закону України «Про стандартизацію» вперше безпосередньо було виділено види нормативних документів зі стандартизації (ст. 6), а по-друге, чітко розподіллено повноваження із затвердження таких документів (розділ II). Із огляду на це коментована норма застосуванню взагалі не підлягає.

Стосовно *екологічного нормування* в спеціальній правовій літературі відсутні однозначні підходи до його визначення і суті. У широкому розумінні нормування можна розглядати як установлення будь-яких обов'язкових кількісних і якісних показників. Існують підходи, за якими нормування необхідно визнавати діяльністю зі встановлення визначених стандартів, які охоплюють поняття «норма», «норматив» і «правило». Деякі автори визначають нормування як установлення «нормативів (норм, правил і вимог) відповідно до вимог законодавства», установлення «технічних норм» («техніко-юридичних норм»). Виходячи з того, що стандартизація є поняттям достатньо визначеним і пов'язаним із виданням особливих різновидів нормативно-правових актів – нормативних документів зі стандартизації, можна зробити висновок, що і нормування є діяльністю з видання інших різновидів нормативних документів, які інколи називають «нормами» [164, с. 274.].

Поняття «нормативний документ» у законодавстві України було замінене на поняття «нормативно-правовий документ» (ст. 4 Декрету Кабінету Міністрів «Про стандартизацію і сертифікацію» [443], яка зараз виключена на основі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скорочення кількості документів дозвільного характеру» [346]; Доповнення 2 до Державних будівельних норм (ДБН) А.1.1.-1.-93 «Система стандартизації і нормування в будівництві.

Основні положення»). Хоча в спеціальній літературі обґрунтовано відзначалося, що характеристика «технічний» не завжди була адекватною суті відповідного акта, заміну термінів не слід уважати бездоганною. Здійснене штучне звуження розуміння поняття «нормативний документ», який традиційно розглядається як синонім терміна «нормативний (нормативно-правовий) акт» розумінні [287, с. 508].

На даний час можна виділити такі основні види нормативних документів: 1) нормативні документи зі стандартизації (насамперед, стандарти, технічні регламенти); 2) нормативні документи у сфері будівництва (насамперед, будівельні норми і правила); 3) нормативні документи у сфері забезпечення санітарно-гігієнічного благополуччя населення (санітарні норми і правила); 4) нормативні акти із забезпечення пожежної безпеки; 5) нормативні документи з охорони праці та інші. Нормативні документи зі стандартизації надаються у результаті стандартизації і не охоплюються нормуванням у його вузькому розумінні [164, с. 274].

Для сфери правового режиму ґрунтів важливими є санітарні норми, що встановлюють нормативи ГДК та ОДК шкідливих речовин у ґрунті. Відповідно до вимог Закону України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р. [363], Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів, затверджених наказом Міністерства охорони здоров’я України від 19 червня 1996 р. № 173 [369], такі санітарні норми включають: № 1739-77 від 7 липня 1977 р. «Оціночні показники санітарного стану ґрунтів населених місць» [310]; № 2264-80 від 30 жовтня 1980 р. «Санітарні норми допустимих концентрацій (ГДК) хімічних речовин у ґрунтах» [475]; № 2402-81 від 10 червня 1981 р. «Орієнтовно допустимі концентрації хімічних речовин у ґрунті» [305]; № 3210-85 від 1 лютого 1985 р. «Санітарні норми допустимих концентрацій (ГДК) хімічних речовин у ґрунтах» [475]; № 4433-87 від 30

жовтня 1987 р. «Санітарні норми допустимих концентрацій (ГДК) хімічних речовин у ґрунтах» [475].

У літературі порушується питання про зростання ролі нормативно-правового регулювання земельних відносин, за допомогою яких мають бути закріплені нормативи оптимального співвідношення земельних угідь, якісного стану ґрунтів, показники деградації земель і ґрунтів тощо, існування яких задекларовано законодавцем (ст. 165 ЗК України, Закон України «Про охорону земель» [164, с. 280].

Чинне законодавство приділяє особливу увагу охороні земель і ґрунтів від забруднення отрутохімікатами, засобами стимулювання росту рослин, мінеральними добривами та іншими препаратами, тому така охорона земель і ґрунтів має бути підпорядкована встановленню та дотриманню загальних еколого-правових правил, норм, нормативів у цій сфері. Правові вимоги до охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки містяться в екологічному й аграрному законодавствах та інших законодавчих актах. Вони визначають загальні засади забезпечення безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва. Основу цих законодавчих актів становлять норми визначення, норми завдання, установчі норми. Такі норми не чинять прямої регулятивної дії. Цю роль вони можуть виконувати лише в тому випадку, коли механізми їхньої реалізації визначені в нормативно-правових актах спеціального призначення. Саме на формування таких правових актів і спрямований нині законотворчий процес [31, с. 12].

Загальновідомо, що сучасний стан сільськогосподарських угідь зумовлений головно діяльністю реструктуризованих колективних сільськогосподарських підприємств, яка спричинила спустошення ґрунтового покриву, розширення площинної, яружної та вітрової ерозій, зменшення вмісту гумусу та зниження родючості ґрунтів. Тому вже в Законі України «Про фермерське господарство» важливо було б уточнити питання стандартизації та нормування, порядок використання сільськогосподарських угідь господарствами відповідно до сучасних вимог охорони довкілля і,

зокрема, охорони ґрунтового покриву, ввести відповідальність за недотримання ґрунтоохоронних вимог, запровадити відповідні санкції.

Доволі детально питання законодавчої регламентації стандартів та нормативів розглянуто в Законі України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р. [427], яким регулюються правові відносини, пов'язані з державною реєстрацією, виробництвом, закупівлею, транспортуванням, зберіганням, торгівлею та безпечним для здоров'я людини і навколишнього природного середовища застосуванням пестицидів і агрохімікатів, особливо в галузі землекористування, визначаються права і обов'язки підприємств, установ, організацій та громадян, а також повноваження органів державної виконавчої влади і посадових осіб у цій сфері. У ст. 3 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» йдеться про основні принципи державної політики у сфері діяльності, пов'язаної з пестицидами і агрохімікатами. У цій нормі закріплений принцип пріоритетності збереження здоров'я людини і охорони навколишнього природного середовища відносно економічного ефекту від застосування пестицидів і агрохімікатів. Однак зміст цієї норми потрібно конкретизувати з метою уникнення двозначності в її трактуванні. Іншим принципом є безпечність для здоров'я людини та навколишнього природного середовища під час їх виробництва, транспортування, зберігання, випробування і застосування за умови дотримання вимог, установлених державними стандартами, санітарними нормами, регламентами та іншими нормативними документами.

Норми щодо вимог, які стосуються пестицидів і агрохімікатів, закріплені у ст. 4 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» [427]. Необхідною умовою для виробництва і застосування пестицидів і агрохімікатів є їхня безпечність для здоров'я людини і навколишнього природного середовища за умови дотримання регламентів їх застосування. Випробування пестицидів і агрохімікатів проводяться у два етапи: польові і виробничі, які, згідно ст. 6 Закону України «Про пестициди і агрохімікати», підлягають державному контролю. Метою таких випробувань є

підтвердження біологічної ефективності пестицидів і агрохімікатів у різних ґрунтово-географічних зонах, санітарно-гігієнічних та екологічних нормативів. На державу покладено також обов'язок реєстрації препаративних форм пестицидів і агрохімікатів. Чітка екологічна спрямованість цього Закону виявляється і в питаннях загальних вимог до транспортування, зберігання, застосування, утилізації, знищення та знешкодження пестицидів і агрохімікатів та торгівлі ними (ст. 11) та порядку їхнього застосування (ст. 12). Законом визначені території, на яких заборонено чи обмежено застосування пестицидів і агрохімікатів (ст. 13). До них належать радіоактивно забруднені території, зони надзвичайних екологічних ситуацій. Тут застосування пестицидів і агрохімікатів можливе лише в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики. На землях природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення застосування таких речовин здійснюється відповідно до законодавства. У зазначеному Законі окреслені також окремі вимоги до якості за критерієм безпечності сільськогосподарської сировини (ст. 18). Окремо визначена відповідальність за порушення законодавства про пестициди і агрохімікати (ст. 20). У цьому Законі екологічна регламентація розроблена детально і відповідає міжнародним стандартам. Доречно було б розширити перелік територій, на яких обмежується або забороняється застосування пестицидів і агрохімікатів. До таких територій необхідно зачислити землі зони міських поселень, ділянки, зарезервовані під природно-заповідні об'єкти, території виробництва екологічно чистої продукції тощо.

У низці законів, які стосуються агропромислового комплексу, екологічні вимоги, враховуючи дотримання екологічних стандартів та нормативів і, зокрема, ґрунтово-екологічні аспекти, зовсім не розглядаються. Це стосується таких законів, як «Про насіння і садивний матеріал» від 15 грудня 1993 р. [407], «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. [442], «Про пріоритетність соціального розвитку села та

агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 вересня 1990 р. [439] із подальшими змінами і доповненнями. Насторожує відсутність екологічної регламентації й в Законі України «Про насіння і садивний матеріал» [407], адже виведення нових сортів сільськогосподарських культур безпосередньо пов'язане з екологією ґрунтів, оскільки доброякісний стан вирощуваних культур залежить від складу та властивостей ґрунтів.

Не можна погодитися також із тим, що в Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [439] немає розділів, пов'язаних із охороною навколишнього природного середовища і, зокрема, з охороною ґрунтового покриву. Адже охорона ґрунтів, збереження їх властивостей, поліпшення екологічної ситуації загалом є важливими завданнями держави. Тому у вищеназванному законі необхідно закріпити екологічні норми щодо стандартизації та нормування у сфері використання, збереження і відтворення ґрунтів.

Саме тому відповідним чином питання стандартизації та нормування у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів мають бути визначені у проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість».

Іншою важливою функцією управління в досліджуваній галузі, на нашу думку, є функція *розподілу і перерозподілу земель*, яка полягає у наданні земельних ділянок державної та комунальної власності у власність та користування, відчуженні земельних ділянок інших форм власності у державну або комунальну власність, припиненні права землекористування ділянками державної та комунальної власності, зміні цільового призначення земельних ділянок [278, с. 224.]. У межах цієї функції здійснюється державна реєстрація прав на землю у порядку, визначеному Законом України від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [356], шляхом видачі документів, що посвідчують право на земельну ділянку – це Витяг із Державного реєстру прав за бажанням заявника (ст. 21 ЗУ «Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх

обтяжень»), державний акт на право постійного користування земельною ділянкою, оформлений відповідно до вимог Закону України «Про оренду землі» [412] договір оренди землі. Звичайно ж такими документами посвідчуються й права на використання ґрунтів у їх традиційному розумінні.

Водночас, відповідно до Закону України від 6 серпня 2005 р. «Про дозвільну систему в сфері господарювання» [360], згідно зі ст. 1 Закону України «Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» [426], передбачено *видачу дозволу на зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок.* На реалізацію пункту 41 вищеназваного Закону прийнятий наказ Державного комітету України по земельних ресурсах «Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок» [386]. Спеціальний дозвіл на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок (далі – дозвіл) – це офіційний документ, який видається на підставі затвердженого в установленому законом порядку проекту землеустрою і який дає право власнику земельної ділянки чи землекористувачу на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельної ділянки.

Аналізуючи призначення і зміст дозволів, які видаються за порядком дозвільної діяльності, Н. Р. Кобецька виявляє їхні особливості, якими є: поряд із загальною метою, притаманною дозвільній системі у широкому розумінні, спрямованою на захист прав, інтересів, життя громадян, безпеки довкілля та держави, дозвільне оформлення дій, які з тих чи інших підстав повинні бути контрольовані, обліковані з боку компетентних державних органів, покликані уникнути неорганізованості, стихійності, безконтрольованості в організації господарської системи; отримання дозволу дає можливість суб’єкту вступати у різного роду правовідносини, використовуючи право, засвідчене дозволом; надання дозвільних документів менш обтяжене вимогами, правилами та умовами, які повинен виконати і в

подальшому дотримуватись суб’єкт, що їх отримує; процедура видачі дозвільних документів включає ряд внутрішніх координаційних форм взаємодії владних і невладних суб’єктів шляхом отримання висновків, погоджень для надання кінцевого дозвільного документу [191, с. 69].

Власники земельних ділянок та землекористувачі, які проводять гірничодобувні, геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи, зобов'язані отримати дозвіл на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельної ділянки, якщо це призводить до порушення поверхневого (родючого) шару ґрунту. Дозвіл видається на підставі затвердженого в установленому законом порядку проекту землеустрою, у якому повинні бути визначені умови зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту та порядок проведення рекультивації порушених земель. Якщо в проекті ці умови не визначені чи визначені в неповному обсязі, відповідний орган спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів (Держгеокадастру України) відмовляє у видачі дозволу.

Відповідно до пункту «з» ст. 25, ст. 26 Закону України «Про землеустрій» [394], робочі проекти землеустрою щодо рекультивації порушених земель мають право розробляти юридичні та фізичні особи, які отримали ліцензії на проведення робіт із землеустрою. Контроль за виконанням умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту, визначених у проекті землеустрою, здійснює інспекційний орган Держгеокадастру України, який видав дозвіл, та територіальний орган спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища.

Після проведення рекультивації порушених земель проводиться обстеження земельної ділянки і складається акт, який підписується представниками інспекційного органу Держгеокадастру України, територіального органу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища

та заявником. В акті зазначається відповідність виконаних робіт умовам, визначеним у проекті землеустрою, фіксуються показники агрохімічного паспорта земельної ділянки, з якої було знято родючий шар ґрунту, а також показники агрохімічного паспорта рекультивованої земельної ділянки.

Цікавою з точки зору ґрунтів може вважатися така функція, як *оцінка впливу на довкілля*. Упроваджена Законом України від 23 травня 2017 р. «Про оцінку впливу на довкілля» [424], ця функція є важливою при аналізі впливів на довкілля, тобто – при будь-яких наслідках планованої діяльності як для довкілля, так і для інших його компонентів, у тому числі для ґрунту, особливо коли така планована господарська діяльність здійснює втручання в природне середовище (ст. 1). Таке передбачено й земельним законодавством. Зокрема, згідно ч. 2 с. 49 Закону України «Про охорону земель», розміщення об'єктів, які справляють негативний вплив на екологічний стан і якість земельних ресурсів, проводиться з урахуванням результатів інтегральної оцінки цього впливу і розробки відповідних заходів щодо запобігання небезпечним екологічним і санітарно-гігієнічним наслідкам та раціонального використання і охорони земель лише після здійснення оцінки впливу на довкілля в порядку, визначеному законом.

Здійснення оцінки впливу на довкілля щодо планованої діяльності проводиться обов’язково з метою прийняття рішень про провадження визначених законом видів такої діяльності (ст. 3 зазначеного Закону), у нашому випадку тих, які стосуються зберігання і захоронення відходів, ведення сільського господарства, застосування пестицидів і агрохімікатів, лісівництва, облаштування кар’єрів, видобування корисних копалин відкритим способом, їх перероблення чи збагачення на місці на площі понад 25 гектарів або видобування торфу на площі понад 150 гектарів, та інше.

Висновки державної екологічної експертизи, одержані до введення в дію цього Закону, зберігають чинність та мають статус висновку з оцінки впливу на довкілля.

Свого часу на основі сучасної нормативної бази з врахуванням багаторічного досвіду спеціалістів у галузі ґрунтознавства, агрохімії, екології і охорони ґрунтів в Україні, після проведення нормоконтролю і екологічної експертизи, затверджено «Методики визначення складу і властивостей ґрунтів» [270; 271], які апробовані в акредитованих лабораторіях і призначені для виконання вимірювань і аналізу в аналітичних підрозділах наукових закладів, підприємств, організацій. Атестовані методики виконання вимірювань складу і властивостей ґрунтів містять різні види лабораторно-аналітичних досліджень ґрунтів.

Певною мірою на оцінку земель і ґрунтів впливають дані *агрохімічної паспортизації земель.* Відповідно до вимог ст. ст. 37 та 54 Закону України «Про охорону земель», із метою здійснення контролю за динамікою родючості ґрунтів систематично проводиться їх агрохімічне обстеження, видаються агрохімічні паспорти, в яких фіксуються початкові та поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів і рівні їх забруднення. Дані агрохімічної паспортизації земель використовуються в процесі регулювання земельних відносин при передачі у власність або наданні в користування, у тому числі оренду, земельної ділянки; зміні власника земельної ділянки або землекористувача; проведенні грошової оцінки земель; визначення розмірів плати за землю; здійсненні контролю за станом родючості ґрунтів. Агрохімічний паспорт підписується посадовою особою центрального органу виконавчої влади з питань формування та забезпечення реалізації державної аграрної політики [384].

Досить актуальною для досліджуваної сфери залишається функція *моніторингу навколишнього природного середовища*, а в його складі – *моніторингу земель і ґрунтів*, яка доповнює оцінку впливу на довкілля. Проблема моніторингу навколишнього природного середовища є актуальною проблемою глобального характеру. Стеження за станом довкілля, станом природних ресурсів ведеться з давніх-давен. Ще в стародавньому Єгипті дуже старанно стежили за розливами Нілу і на основі цього могли

прогнозувати повені. Стосовно ґрунтового покриву періодично проводились роботи з кадастру земель, які в зародковій формі виконували не тільки оціночну, але й моніторингову роль. На значені моніторингу ґрунтів уперше було наголошено 1972 р. на першій Міжнародній екологічній конференції у Стокгольмі. Тоді було обґрунтовано необхідність принципово нового підходу до контролю за станом природних ресурсів і ґрунтів як їхньої важливої складової. Важливість моніторингу ґрунтів зумовлена тим, що без стеження за станом ґрунтів і ґрунтового покриву неможливе успішне управління ними.

Із цією метою необхідно перейти від переважно локальних одноразових спостережень, які не дають адекватної оцінки загального стану ґрунтів, до систематичного просторово-часового оцінювання. Теоретична необхідність такого переходу полягає в тому, що ґрунти і ґрунтовий покрив змикаються в просторі і в часі, отож, для їхнього коректного контролю потрібні відповідні просторово-часові методи. Інтенсифікація господарської діяльності, що спричинила великі масштаби зростання механічного та хімічного навантаження на ґрунти, тим самим спричинила розвиток деградаційних процесів – водну і вітрову ерозію, переущільнення кореневмісного шару, хімічне забруднення ґрунтів, рослин і водних джерел, негативні явища на осушуваних і зрошуваних землях, в урболандшафтах тощо. Дослідження, виконані в багатьох державах світу, у тому числі в Україні, підтверджують, що стан ґрунтового покриву в останні десятиліття погіршився і досягнув стану, що близький до катастрофічного. У структурі земельного фонду України значні площі займають ґрунти з незадовільними властивостями, що охоплені деградаційними процесами і мають низький рівень природної родючості.

Усвідомлення важливості моніторингу ґрунтів як джерела об’єктивних характеристик для вжиття запобіжних заходів, спрямованих на охорону ґрунтів, спричинило інтерес до цієї проблеми і публікацію концептуально-методичних робіт із цієї тематики (Ю. А. Ізраель, 1984; В. А.

Ковда та інші, 1983; І. А. Крупеніков, 1992; В. В. Медведєв та інші, 1992; Медведєв, 2002).

Комплексне дослідження правових засад екологічного моніторингу проведене С. В. Шараповою у 2002 р., в результаті чого обґрунтовано теоретичні основи концепції щодо особливостей та закономірностей правового регулювання суспільних відносин, які виникають у процесі здійснення екологічного моніторингу. Зокрема, автор зазначає, що екологічний моніторинг – це врегульована законодавством наукова, інформаційно-аналітична система, яка дозволяє визначити та прогнозувати зміни стану навколишнього природного середовища, контролювати та управляти ними [532, с. 3].

Як зазначає Е. В. Позняк, відсутність визначення терміну «фоновий моніторинг НПС» у законодавстві, некоректність його видів, змісту, процедури здійснення, необхідність урахування міжнародного досвіду спонукають до продовження наукових пошуків [323, с. 284].

Правові засади здійснення екологічного моніторингу визначені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», в ст. 22 якого констатується, що з метою забезпечення збору, обробки, збереження та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, прогнозування його змін та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних управлінських рішень в Україні створюється система державного моніторингу навколишнього природного середовища. Спостереження за станом навколишнього природного середовища, рівнем його забруднення здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, іншими спеціально уповноваженими державними органами, а також підприємствами, установами та організаціями, діяльність яких призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища. Зазначені підприємства, установи та організації зобов’язані безоплатно передавати відповідним державним органам

аналітичні матеріали своїх спостережень. Порядок здійснення державного моніторингу навколишнього природного середовища визначає Кабінет Міністрів України. Спеціально уповноважені державні органи разом із відповідними науковими установами забезпечують організацію короткострокового і довгострокового прогнозування змін навколишнього природного середовища, які повинні враховуватися у розробці і в ході виконання програм та заходів із економічного і соціального розвитку України, у тому числі з охорони навколишнього природного середовища, використання і відтворення природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

У ЗК України (1990 р.) вперше для такого роду документів з'явилася ст. 191, присвячена моніторингу земель, в якій констатується, що моніторинг земель – це система спостереження за станом земель із метою своєчасного виявлення змін, їхньої оцінки та ліквідації наслідків негативних процесів. У системі моніторингу земель проводять збирання, оброблення, передавання, збереження й аналіз інформації про стан земель, прогнозування його змін і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень щодо запобігання негативним змінам стану земель і дотримання вимог екологічної безпеки [166].

Моніторинг земель є складовою державної системи моніторингу довкілля [106, с. 345]. Залежно від цілей спостережень і охоплення територій моніторинг земель може бути національним, регіональним і локальним. Крім того, моніторинг земель поділяють залежно від строку та періодичності його проведення. Існують базові спостереження, тобто вихідні, що фіксують стан земельних ресурсів на початок ведення моніторингу; оперативні, які фіксують стан земельних ресурсів на початок ведення моніторингу; оперативні, що фіксують поточні зміни, які відбуваються в процесі використання земельних ресурсів; періодичні, строк проведення яких становить один рік і більше [334, с. 95].

Ведення моніторингу земель здійснюється уповноваженими органами законодавчої влади з питань земельних ресурсів, із питань екології та природних ресурсів. Порядок проведення моніторингу земель установлює Кабінет Міністрів України. Основним завданням моніторингу земель є прогноз еколого-економічних наслідків деградації земельних ділянок з метою запобігання чи усунення дії негативних процесів (ст. 192 ЗК України).

В останні роки сформувалося розуміння необхідності підтримання моніторингу і його розвитку. У постановах Кабінету Міністрів України і окремих відомств деталізовано зміст нового напряму і визначений порядок його освоєння виробництвом. В останні роки сформувалося розуміння необхідності підтримання моніторингу і його розвитку. Узагальнюючи зроблене за минулі роки, можна стверджувати, що відомства і насамперед Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державне агентство водних ресурсів України та інші доклали чимало зусиль для впровадження екологічного моніторингу. Розгорнуті відповідні роботи на меліоративних об’єктах, у зоні Чорнобильської аварії, на деяких ландшафтно-екологічних полігонах. Удосконалені наукові уявлення про суть моніторингу, його програмне, технічне і метрологічне забезпечення. Гарантіям законності у використанні та охороні земель, захисті ґрунтів у площині земельно-правових відносин в умовах переходу до ринку має сприяти впровадження державного контролю у цій галузі та моніторинг земель.

Особливо актуальним є моніторинг ґрунтів, який повинен стати обов’язковим елементом політики держави, основою її діяльності в галузі охорони ґрунтів. Актуальність цього питання полягає в тому, що ґрунтовий покрив України зазнає найрізноманітніших явищ деградації. Для України, рівень розораності ґрунтів у якій не має аналогії у світі, без моніторингу раціональне землекористування неможливе. Тільки інформація про стан ґрунтового покриву, що постійно поновлюється, виявлення всіх проблемних

територій дасть необхідні відомості для планування й об’єктивного інвестування ґрунтоохоронних заходів [314, с. 22].

Як наголошує М. В. Мозальова, моніторинг ґрунтів може мати декілька видів, що диференціюються залежно від категорії земель, на якій вони розташовані. Проте правове регулювання моніторингу ґрунтів сільськогосподарського призначення – це найважливіший та найактуальніший із видів моніторингу ґрунтів. Сукупність еколого-правових і земельно-правових норм, які регламентують однорідну групу суспільних відносин, виникаючих у зв’язку з проведенням моніторингу ґрунтів утворює в межах цього правового інституту самостійний складник моніторингу ґрунтів. Проведення моніторингу ґрунтів є невід’ємною складовою частиною охорони ґрунтів, відповідно до якої повинні вибудовуватися всі інші ґрунтоохоронні заходи. Моніторинг ґрунтів у правовій охороні ґрунтів пропонується розглядати за двома напрямами: перший – здійснення охорони ґрунтів, що проводиться у процесі господарського використання земель сільськогосподарського призначення; другий – охорони ґрунтів без безпосереднього господарського використання (консервативна охорона) [280].

Усвідомлення важливості моніторингу ґрунтів як джерела об’єктивних характеристик для вироблення попереджувальних заходів, спрямованих на охорону ґрунтів, викликало потік концептуально-методичних робіт на цю тему. В Україні проблеми моніторингу ґрунтів детально подані в книзі В. В. Медвєдєва «Моніторинг ґрунтів України» [260]. Однак, незважаючи на переконливі докази необхідності моніторингу ґрунтів, він не став пріоритетним дослідженням у науково-практичному плані, а також і на правовому рівні.

Водночас, незважаючи на переконливі докази необхідності моніторингу ґрунтів, останній не став пріоритетною роботою в Україні. Очевидні прогалини має концепція моніторингу, не розроблені принципи формування сітки спостережень, відсутні базові картографічні матеріали, що

мали би бути покладені в основу ґрунтово-географічної інформаційної системи, не погоджені програми спостережень. Слід зазначити, що проблема моніторингу ґрунтів ще не стала важливим державним і міждержавним, континентальним, глобальним завданням, яким вона повинна бути. Облік кількості ґрунтових ресурсів, їхньої якості, картографічні матеріали в основному базуються на застарілих даних великомасштабного обстеження більш ніж 60-річної давності. Це також стосується і земельної реформи, при проведенні якої фактично повністю було проігноровано сучасний стан ґрунтів, їхня еродованість, переущільнення, підкислення, осолонцювання, забруднення тощо [266, с. 6].

В Україні моніторинг ґрунтів розвивається у відриві від європейського досвіду. Специфічність його полягає в тому, що земельні ресурси розділені між відомствами, кожне з яких отримало свою частку відповідальності у контролі за їхнім станом. Це зафіксовано в урядовій постанові «Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля» від 30 березня 1998 р. № 391 [381]. Однак методологічних питань, таких як координація, стандартизація індикаторів і методів, організація мереж збору й обробки інформації тощо, не розглянуто. Не було передбачено контролю за виконанням відомствами постанов про моніторинг ґрунтів, унаслідок чого одержану інформацію неможливо поєднати і узагальнити.

Для виправлення стану справ із управління ґрунтовими ресурсами України необхідно на законодавчому рівні вирішити проблему моніторингу ґрунтів, що може визначатися як систематичне спостереження за станом ґрунтів із метою виявлення змін їхньої структури та якості і передбачає ґрунтові обстеження, оцінку, прогноз та управління станом ґрунтів та їхньою родючістю. Державний контроль стану ґрунтів повинен здійснюватися уповноваженими органами виконавчої влади в рамках державного екологічного моніторингу та/або моніторингу земель відповідно до діючого законодавства України. Державний моніторинг стану ґрунтів має здійснюватися за кошти державного бюджету. Фізичні та юридичні особи,

які здійснюють господарську та іншу діяльність, що може завдати негативного впливу на ґрунти, повинні забезпечувати здійснення виробничого моніторингу стану ґрунтів за власний рахунок. Перелік видів господарської та іншої діяльності, при яких проводиться виробничий моніторинг стану ґрунтів, має визначається Кабінетом Міністрів України [266, с. 7].

Складовою державної системи моніторингу довкілля є система моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення, яка становить систему спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження та аналізу інформації про зміни показників якісного стану ґрунтів, їх родючості, розроблення науково обґрунтованих рекомендацій та прийняття рішень щодо усунення та ліквідації наслідків негативних процесів. Моніторинг ґрунтів має проводитися на землях усіх категорій за цільовим призначенням. Разом із тим постановою Кабінету Міністрів України «Про моніторинг земель» від 20 серпня 1993 р. не передбачено ведення моніторингу за використанням відповідних категорій земель, що не можна вважати правильним та ефективним [383]. Натомість Законом України «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р. передбачається ведення моніторингу відносно зрошуваних і осушуваних земель [403]. Зазначений різновид моніторингу земель складається з комплексу спеціальних робіт, що включають збирання, оброблення, зберігання та передавання інформації про стан меліорованих земель і меліоративних систем, їх водний баланс, а також аналізування, оцінювання прогнозування можливого впливу меліоративних заходів на довкілля.

Об’єктами моніторингу ґрунтів є землі сільськогосподарського призначення (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища, перелоги, землі тимчасової консервації). Моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення проводять відповідно до загальнодержавної та регіональних програм моніторингу ґрунтів. Моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення передбачає: -

проведення спостережень, збір, аналіз і опрацювання інформації щодо якісного стану ґрунтів (розвиток ерозії ґрунтів, зміни структури ґрунтового покриву, підкислення, засолення, осолонцювання, заболочення, зміна гумусового стану, водного і поживного режимів), забруднення ґрунтів важкими металами, радіонуклідами, залишками агрохімікатів та пестицидів, іншими токсичними речовинами; - здійснення комплексного аналізу агроекологічної ситуації на землях сільськогосподарського призначення, оцінки та прогнозу можливих змін стану родючості ґрунтів з урахуванням природних і антропогенних чинників, еколого-меліоративного стану зрошуваних й осушуваних земель; - розроблення і впровадження науково обґрунтованих рекомендацій щодо прийняття рішень щодо усунення та ліквідації наслідків негативних процесів і заходів з відтворення родючості ґрунтів; - створення та ведення інформаційних банків даних про стан ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення та інформаційно-аналітичної системи для розроблення заходів з відтворення родючості та охорони ґрунтів; - надання на договірній основі землевласникам, землекористувачам та суб’єктам земельно-оціночної діяльності інформації про сучасний стан ґрунтів та їхньої родючості.

Моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення здійснює Міністерство аграрної політики та продовольства України у взаємодії з іншими виконавцями: Міністерством екології та природних ресурсів України, Державною службою України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державним агентством водних ресурсів України та науково-дослідними установами Національної академії аграрних наук України.

Результати моніторингу ґрунтів земель сільськогосподарського призначення використовуються у процесі регулювання правових основ земельних відносин, при проведенні економічної та грошової (нормативної та експертної) оцінки земель, визначенні розмірів плати за землю, плануванні заходів із відтворення родючості ґрунтів та підвищення урожайності

сільськогосподарських культур, коригуванні агротехнологій, проведенні агроґрунтового районування (зонування) території, визначенні зон виробництва сільськогосподарської продукції для виготовлення продуктів для дитячого та дієтичного харчування, розробленні рекомендацій із раціонального та екологічно безпечного застосування пестицидів і агрохімікатів.

Комплекс робіт із організації та проведення моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення здійснюється на основі програм моніторингу ґрунтів, що розробляються і затверджуються згідно з чинним законодавством. Раціональне управління земельними ресурсами повинно базуватися на матеріалах моніторингу ґрунтів. У випадку приватизації землі або обміну прав власності у процесі купівлі-продажу за даними моніторингу складають характеристику ділянки, яка повинна додаватися до акта на право власності чи до договору про купівлю-продаж. Наявність таких документів у землевласників значно покращить не тільки результати його господарської діяльності, але й буде сприяти охороні ґрунтів.

Взаємодія виконавців в організації моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення на всіх рівнях здійснюється на основі актів чинного законодавства та угод (договорів), укладених між усіма виконавцями моніторингу, про здійснення науково-практичної діяльності у галузі родючості ґрунтів та охорони земель. Фінансування заходів із моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення проводиться за рахунок державного і місцевого бюджетів із видатків на фінансування заходів з охорони земель, їх докорінного поліпшення і відновлення родючості ґрунтів, а також інших джерел.

Як зазначає Т. К. Оверковська, здійснення моніторингу земель потребує вдосконалення методики його проведення, утворення ефективної національної системи моніторингу за якістю земель та ґрунтів. Обумовлюється це тим, що дані моніторингових систем дають змогу постійно корегувати як кількісні норми та нормативи, так і набір видів

забруднень, що підлягають контролю. Також достовірна й повна інформація щодо змін, які відбуваються в якісному стані земель, необхідна для оцінки ефективності землеохоронних програм та окремих заходів щодо охорони земель, а також коштів, що направляються на зазначені цілі. Також потребує вдосконалення організаційно-правове забезпечення ведення моніторингу земель шляхом створення спеціального органу по здійсненню моніторингу земель і ґрунтів, тобто Центру моніторингу земель України [300, с. 127].

Підтримуючи думку науковця та для виправлення стану справ із управління ґрунтовими ресурсами України, пропонуємо на базі існуючих центральних і регіональних підрозділів міністерств і відомств створити єдину ґрунтово-земельну службу з метою опрацювання і впровадження сталого й ефективного землекористування, вирішення ключових завдань з охорони і використання ґрунтів і ґрунтового покриву [90, с. 69-70].

Законодавчою базою правового забезпечення моніторингу ґрунтів в Україні має стати Закон України «Про ґрунти та їх родючість», який може встановити та визначити основні принципи державної політики, правові засади діяльності органів державної влади, юридичних і фізичних осіб із метою раціонального та дбайливого використання ґрунтів, збереження їхнього стану, якості та родючості, захисту ґрунтів від негативних природних і антропогенних впливів [90**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 21].

Стан ґрунтових ресурсів у багатьох державах світу, у тому числі в Україні, є близьким до катастрофічного. Без стеження за станом ґрунтів і ґрунтового покриву неможливе успішне управління ними. Усвідомлення важливості моніторингу ґрунтів як джерела об’єктивних характеристик для вжиття запобіжних заходів, спрямованих на охорону ґрунтів, спричинило інтерес до цієї проблеми, публікацію концептуально-методичних робіт з цієї тематики і розробку його правового забезпечення [79, с. 210].

В Україні необхідно відмовитися від відомчого моніторингу і створити єдині державні комплексні мережі. Моніторинг ґрунтів повинен бути незалежним від категорії земель, форми господарювання і права власності на

землю. Проект нормативно-правового акту «Про моніторинг земель» повинен запровадити принципово інший підхід до контролю стану земель, відмінний від того, що був раніше. Зосередження моніторингу ґрунтів у трьох відомствах (Держгеокадастрі України, Мінагрополітики України, Мінприроди України) розглядається як тимчасовий, проміжний захід. За такого підходу важко створити повноцінну державну картографо-аналітичну інформаційну систему стану земельних і ґрунтових ресурсів. На даному етапі такий підхід функціонування моніторингу ґрунтів є позитивним. Цей нормативно-правовий акт має передбачити публічно-приватне партнерство під час складання агрохімічного паспорта поля (земельної ділянки) та проведення агрохімічного обстеження, яке може відбуватись на підставі договору про моніторинг земель сільськогосподарського призначення [336].

У жовтні 2013 р. № 572/2013 набув чинності указ Президента України «Про комплекс заходів щодо вдосконалення проведення моніторингу довкілля та державного регулювання у сфері поводження з відходами в Україні», в якому відзначено відсутність в Україні дієвої державної системи моніторингу довкілля та визнано недостатньою діяльність Кабінету Міністрів і Міністерства екології та природних ресурсів України в цій галузі [398]. Водночас в указі запропоновано вжити заходів із упровадження дієвих механізмів державного регулювання в усіх сферах довкілля, зокрема, у сфері земельних ресурсів.

Отже, моніторинг ґрунтів і ґрунтового покриву повинен забезпечувати вирішення наступних завдань: одержання інформації про зміни властивостей ґрунтів; прогнозування розвитку ґрунтових процесів і властивостей; встановлення різного роду обмежень на господарське використання ґрунтів і певних видів діяльності. Однак моніторинг ґрунтів і агрохімічна паспортизація земель сільськогосподарського призначення в такій формі, як вони проводяться, практично не впливають на досягнення мети державної політики у сфері раціонального використання і охорони земель і ґрунтів. Адже за результатами їхнього проведення не передбачено жодних дієвих

способів впливу на власників землі та землекористувачів, а також притягнення їх до відповідальності за порушення законодавства про охорону земель.

Окремим важливим юридичним питанням є *проведення обстеження ґрунтів*, адже це є головною складовою комплексної системи спостережень за станом ґрунтового покриву. Обстеження ґрунтів проводять із метою визначення стану ґрунтів, виявлення шкоди внаслідок їхнього порушення, забруднення, засмічення та інших видів деградації, розроблення заходів щодо їх збереження, відновлення та покращення, а також оцінювання їхньої якості. Обстеження ґрунтів здійснюють на підставі рішення вповноваженого органу виконавчої влади або за ініціативою власників земельних ділянок, землекористувачів чи орендарів, а також на підставі судового рішення. Обстеження ґрунтів проводять у порядку, встановленому уповноваженим органом виконавчої влади, що передбачає визначення просторового розміщення видів ґрунтів на земельній ділянці, їхнього санітарного та екологічного стану. Порядок проведення обстеження земель і земельних ділянок із метою виявлення деградованих ґрунтів має визначатися Кабінетом Міністрів України.

Принагідно зазначити, що формою обстеження земель є *бонітування ґрунтів*, яке передбачено Порядком ведення державного земельного кадастру, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051 [385]. Бонітування ґрунтів як один із напрямів ґрунтової науки виникло одночасно з генетичним ґрунтознавством у 1883 році. Першу методику оцінки ґрунтів розробив В. В. Докучаєв в 1886 році [145]. Першим етапом оцінки земель і складовою її частиною є бонітування ґрунтів. Бонітування ґрунтів – це оцінка ґрунтів за їх важливішими агрономічними властивостями. Законодавство не наводить визначення бонітування ґрунтів. У спеціальній літературі це поняття визначається як порівняльна оцінка якості ґрунтів за їх основними природними властивостями, які мають сталий характер та суттєво впливають на

врожайність сільськогосподарських культур, вирощуваних у конкретних природно-кліматичних умовах. Вона встановлює відносну придатність ґрунтів за основними чинниками природної родючості для вирощування сільськогосподарських культур, виділяючи агровиробничі групи ґрунтів, будується за об'єктивними ознаками і властивостями, які мають вирішальне значення у розвитку та рості сільськогосподарських культур. Бонітування ґрунтів є логічним продовженням комплексних обстежень земель і передує їх економічній оцінці. Основна мета бонітування полягає у визначенні відносної якості ґрунтів за їх родючістю, тобто встановленні, у скільки разів один ґрунт кращий або гірший від іншого за своїми природними і стійко набутими властивостями [497].

Водночас бонітування ґрунтів усе ж таки є складовою *державного обліку і ведення державного земельного кадастру*. Тому з урахуванням наявності в Україні особливо цінних ґрунтів у проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість» окрема стаття може бути присвячена охороні рідкісних ґрунтів і ґрунтів, що перебувають під загрозою зникнення, а також у ньому слід передбачити окрему форму державного обліку ґрунтів - *Червоної книги ґрунтів України*. За змістом така стаття може включати такі положення:

«Із метою збереження природного різноманіття ґрунтів рідкісні ґрунти та ґрунти, що перебувають під загрозою зникнення, підлягають особливій охороні та в обов’язковому порядку повинні бути включені до Червоної книги ґрунтів України.

Оформлення та постійне ведення Червоної книги ґрунтів України здійснюється на основі систематично оновлюваних даних про стан рідкісних ґрунтів і ґрунтів, що перебувають під загрозою зникнення.

Червона книга ґрунтів є державним документом, в якому зведено базу даних про відповідні ґрунти, а також про необхідні заходи щодо їхнього збереження та відновлення.

Внесення ґрунтів до Червоної книги ґрунтів України є підставою для встановлення особливого правового режиму, коли допускається обмеження або заборона здійснення господарської чи іншої діяльності.

Рідкісні ґрунти та ґрунти, що перебувають під загрозою зникнення, підлягають особливій охороні та в обов'язковому порядку повинні бути включені до об'єктів природно-заповідного фонду, або до об'єктів особливого режиму використання.

Земельні ділянки, на яких розташовані рідкісні ґрунти та ґрунти, що перебувають під загрозою зникнення, з метою їхнього збереження можуть бути зачислені до особливо цінних категорій ґрунтів та до об'єктів природних територій, що перебувають під особливою охороною держави.

На землях, де розташовані рідкісні ґрунти та ґрунти, що перебувають під загрозою зникнення, з метою їхнього збереження заборонено здійснення господарської та іншої діяльності, що може спричинити деградацію цих ґрунтів.

Порядок ведення Червоної книги ґрунтів України визначається Кабінетом Міністрів України».

Великомасштабні дослідження ґрунтів в Україні були проведені впродовж 1957-1961 рр. на площі понад 45 млн га. Організація і координація робіт здійснювалася фахівцями Міністерства сільського господарства УРСР, а потім, після завершення експедиційних робіт із їхньої генералізації, – відділами ґрунтових досліджень «Укрземпроекту». Ґрунтове обстеження України проводили в масштабі 1:10000 та 1:25000. На основі проведених досліджень ґрунтів була складена карта ґрунтів України (М 1:750000), а також ґрунтові карти адміністративних областей (М 1:200000) і ґрунтові плани сільськогосподарських підприємств [38, с. 10].

Нині інформація про якісний стан ґрунтового покриву України та його стан базується на матеріалах великомасштабного обстеження 1957-1961 рр. та їх коригуванні впродовж 60-80-х рр. минулого століття. Свого часу вони були досягненням світового рівня і забезпечували потужний імпульс

розвитку аграрної науки і сільського господарства. На їх основі були розроблені агроґрунтове (1969 р.), природно-сільськогосподарське (1985 р.) районування України, бонітування ґрунтів. Проте неможливо розв'язати загальні аграрні проблеми раціонального використання ґрунтових ресурсів, оскільки вони не відображають їх реального стану.

Щодо структури і стану ґрунтового покриву наявна інформація не відповідає дійсності з таких причин: структура ґрунтового покриву за генетичним статусом великомасштабного обстеження достовірна лише на 35-50%; велика площа зональних солонцюватих ґрунтів на лесових породах (чорноземи типові, звичайні, південні), визначених за морфологічними показниками, не пов'язана із солонцюватістю, вони не належали до групи особливо цінних. Їхня генетична природа не пов'язана із солонцюватістю і меліоративні заходи неефективні, що потребує іншої стратегії їх раціонального використання; екологічні параметри ґрунтів не мають належного відображення в ґрунтах різної генетичної природи, що утруднює оцінювання їх агровиробничого потенціалу; не визначено діагноз розвитку еродованості ґрунтового покриву; не враховано мікрорельєфні утворення на схилах при розробленні та впровадженні сучасних заходів стокорегулювання; існують труднощі щодо розроблення наукового обґрунтування технології забезпечення рослин поживними речовинами; не визначено прозорий реальний агроекономічний і агровиробничий статус зрошуваних та виведених із зрошення земель; не залучено плантажовані ґрунти до складу земельних ресурсів; не проведено великомасштабного дослідження ґрунтів осушених земель; не визначена площа кислих і солонцюватих ґрунтів, які потребують хімічної меліорації; відсутня цілісна інформація про техногенне забруднення ґрунтового покриву; не проведено дослідження забруднених територій стосовно впливу радіонуклідів у ґрунтах за еколого-генетичним статусом; не повністю охоплено увагою дослідження ґрунтів території населених пунктів, зокрема, присадибних ділянок, лісових

масивів і ряду об'єктів спеціального призначення, передусім військових полігонів [315, с. 7-8].

Наведені приклади невідповідності матеріалів великомасштабного дослідження ґрунтового покриву 1957-1961 рр. щодо інформації про його якісний склад, трансформації під впливом різних антропогенних навантажень реальному стану ґрунтових ресурсів України знижують результативність заходів для їх охорони, поліпшення та раціонального використання. Це зумовлює нагальну необхідність здійснення нового великомасштабного обстеження ґрунтового покриву.

Достовірна інформація про ґрунтові ресурси за екологічними показниками та агрономічними якостями ґрунтів дасть змогу вирішити невідкладні завдання сьогодення: забезпечити належну охорону ґрунтів, відтворення їх продуктивних та екологічних функцій, розв'язати соціально-економічні проблеми продовольчої безпеки держави, поліпшити інвестиційну привабливість території України, науково обґрунтувати стратегії збалансованого використання земельних ресурсів на основі систем землеробства через оптимізацію асортименту культур, потреби яких відповідають ґрунтово-екологічним умовам; розробити цілеспрямовані заходи щодо усунення конкретних видів деградації ґрунтів і підвищення їх родючості; реальний екологічний і агровиробничий статус ґрунтових ресурсів – основа розробки заходів охорони земель та здійснення сільськогосподарської меліорації; створення ерозійно безпечного землекористування на схилових територіях; забезпечення науково обґрунтованих систем і технологій використання добрив та хімічних меліорантів. Слід переглянути наявну диференціацію ґрунтів на особливо цінні, закріпити їх діагностичні критерії на законодавчому рівні для усунення спекуляції щодо відведення земель для несільськогосподарського використання та їх вартість; обґрунтувати нормативно-грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення і податок на неї за продуктивністю; удосконалити доктрину оптимізації земельних угідь, яка

пов'язана з визначенням співвідношення площі ріллі та природних, коралових та лісових угідь для зниження ступеня розораності, обмеження інтенсивності використання екологічно небезпечних схилових земель, із консервації деградованих і малопродуктивних ґрунтів; використовувати матеріали великомасштабного ґрунтового дослідження ґрунтового покриву керівними структурами різного рівня для управління розвитком сільськогосподарського виробництва через довгострокове планування, спеціалізацію, концентрацію, пільгову податкову політику та інше. Результати ґрунтових досліджень – основа організації заповідної справи, рекреації, здійснення моніторингу за станом ґрунтів і довкілля, складання ґрунтових карт різного масштабу, розроблення та вдосконалення районувань агрономічного та екологічного спрямувань, розвитку технологій у напрямі створення довідково-інформаційних і експертно-оцінних систем для задоволення потреб із різних проблем землекористування, землеробства, охорони ґрунтових ресурсів [315, с. 8-9].

За даними Національного наукового центру «Інститут ґрунтознавства і агрохімії імені О. Н. Соколовського» орієнтовна вартість великомасштабного дослідження ґрунтового покриву України – 6 млрд. грн. Фінансування доцільно здійснювати з трьох джерел: одну третину – за рахунок держбюджету, другу – з місцевого бюджету, а решту компенсує землевласник. Такий підхід обґрунтовується необхідністю потрійного контролю за якістю робіт із боку держави і безпосередніх землекористувачів, які будуть зацікавлені в отриманні сучасної агровиробничої інформації про ґрунти для впровадження заходів щодо збереження і підвищення їх родючості залежно від стану з метою компенсації витрат. Ефективність результатів великомасштабних досліджень залежить не тільки від достовірності, а й тривалості їх проведення. Досвід успішного їх здійснення свідчить про оптимальність проміжного часу 5-7 років. Пролонгація цього терміну невиправдана ні в економічному, ні в науково-практичному аспектах [315, с. 13].

Отож, як видно, дані оцінки впливу на довкілля екологічного моніторингу, обстеження ґрунтів, кадастрової документації, інших можуть бути джерелами *екологічної інформації* (ст. 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Основними джерелами інформації про стан навколишнього природного середовища є також дані реєстрів, автоматизованих баз даних, архівів, а також довідок, що видаються уповноваженими на те органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими посадовими особами [423]. Забезпечувати екологічне інформування мають органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, їх посадові та службові особи у порядку, визначеному чинним законодавством (ст. 25-1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Основною формою екологічного інформування є Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні за рік[1].

Тому в пропонованому проекті Закону України «Про охорону ґрунтів та їх родючість» необхідно закріпити, що документована інформація про стан ґрунтів та здійснювані заходи щодо охорони ґрунтів має бути відкритою, загальнодоступною, оскільки є такою, що становить суспільний інтерес, за винятком інформації, яку зачислено до категорії інформації з обмеженим доступом. Документована інформація про стан ґрунтів, розташованих на землях і земельних ділянках, відомості про які віднесено чи може бути віднесено до державної таємниці, є документованою інформацією з

[1] Інформація про стан родючості ґрунтів України формується шляхом моніторингу ґрунтів, головною складовою якого на сьогодні є обстеження сільськогосподарських угідь, яку проводить уповноважена Мінагрополітики державна установа «Інститут охорони ґрунтів України» (ДУ «Держґрунтохорона»). Обстеження проводяться циклічно кожні 5 років. Так, у 2014 році завершено 4-й рік 10 туру агрохімічного обстеження. Отримані за відповідний рік матеріали досліджень обробляються, зберігаються і використовуються для подальшого узагальнення якісного стану ґрунтового покриву за повний тур обстежень. У 2014 році було обстежено 4,0 млн. га земель сільськогосподарського призначення, що відповідає завданням, визначеним програмою бюджетної класифікації 2801050 «Дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням у сфері розвитку агропромислового комплексу, підготовка наукових кадрів, наукові розробки у сфері стандартизації та сертифікації сільськогосподарської продукції, дослідження та експериментальні розробки у сфері агропромислового комплексу». На обстежених землях відібрано більше 373,7 тис. зразків та проведено 2,0 млн. аналітичних досліджень ґрунту на визначення у ньому вмісту небезпечних речовин [290, с. 137].

обмеженим доступом. Порядок надання інформації про стан ґрунтів визначається законодавством України. Це положення має відсилочний характер до норм Конституції України (п. 2 ст. 50) та Закону України «Про інформацію» (ст. 5) [397].

Відповідно до чинного законодавства, особливо до положень згадуваної вже в цій роботі Стратегії управління [492], доцільно підвищувати й рівень *здійснення контролю в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів*, тобто законодавчо визначеної діяльності спеціально уповноважених державних органів, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування по забезпеченню додержання вимог земельного законодавства щодо раціонального використання, охорони та відтворення земель і ґрунтів. І така сфера діяльності має бути узгодженою між усіма органами державної влади і місцевого самоврядування.

Свого часу з метою підвищення ефективності державного управління земельними ресурсами, вдосконалення контролю за використанням і охороною земель Президент України своїм указом від 19 серпня 2002 р. № 720/2002 «Про вдосконалення системи державного управління земельними ресурсами та контролю за їх використанням і охороною» надав повноваження Кабінету Міністрів України щодо утворення у складі Державного комітету України по земельних ресурсах державної інспекції з контролю за використанням і охороною земель як урядового органу державного управління [338]. Так, на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 21 червня 2010 р. № 477 була утворена Державна інспекція з контролю за використанням та охороною земель [137]. Однак даний документ утратив чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2010 р. № 1068 «Про ліквідацію Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель» [402].

У ст. ст. 168, 191 ЗК України висвітлено завдання державного контролю за використанням і охороною ґрунтів, які полягають у забезпеченні дотримання всіма державними та громадськими організаціями,

підприємствами, установами, організаціями і громадянами вимог земельного законодавства з метою ефективного використання та охорони земель і створення органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель, а також організацію моніторингу земель, який є системою спостереження за станом земельного фонду.

Відповідно до положень ст. ст. 187, 188 ЗК України, законів України «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [352], «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [415], «Про місцеве самоврядування» [404], такий контроль покладено на Державну екологічну інспекцію України, Державну службу з питань геодезії, картографії та кадастру, на органи місцевого самоврядування, на громадські організації. Постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2013 р. № 191 «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності і визначається періодичність здійснення Державною інспекцією сільського господарства планових заходів державного нагляду (контролю)», затверджено Критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності, пов’язаної з використанням та охороною земель, впливом на якісний стан земель та родючість ґрунтів, та якою такий контроль покладено на Державну службу з питань геодезії, картографії та кадастру (замість Державної інспекції сільського господарства, яка ліквідується) [377].

Згідно з науковими підходами, контроль за використанням, відтворенням та охороною земель і ґрунтів може здійснюватися у таких правових формах, як попереджувальний, поточний та каральний [164, с. 296]. Такий контроль може здійснюватися у спосіб проведення перевірок, розгляду звернень заінтересованих осіб, участі в роботі комісій при прийнятті в експлуатацію меліоративних систем і рекультивованих земель, протиерозійних гідротехнічних споруд та інших об’єктів, які споруджуються з метою підвищення родючості ґрунтів та інше.

Найефективнішою є каральна форма контролю в зазначеній галузі, в межах якої до виявлених правопорушників застосовуються заходи адміністративного впливу[1]. Деякі аспекти застосування до винних осіб заходів державного впливу розглядалися нами в окремих працях [68].

Розглянуті аспекти щодо вдосконалення організаційно-правових форм у галузі раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів значною мірою сприятимуть підвищенню ефективності державного контролю за раціональним використанням і охороною земель, забезпечать його дієвість у питаннях охорони та відтворення родючості ґрунтів. Для України життєво важливо створити зразковий рівень управління земельними ресурсами, що передбачає, насамперед, опрацювання довгострокової концепції охорони ґрунтів і всебічний контроль за виконанням ними продуктивних, екологічних і соціально-культурних функцій.

Отже, проведене дослідження стану окремих функцій управління в галузі використання, відтворення ґрунтів дозволяє стверджувати, що найвагомішими у правовому регулювання ґрунтових відносин є їх екологічна стандартизація та нормування, оцінка впливу господарської діяльності щодо ґрунтів на довкілля, обстеження ґрунтів, їх облік, включаючи ведення Червоної книги ґрунтів, моніторинг ґрунтів, здійснення контролю за їх раціональним використанням, відтворенням та охороною, інформування про їх стан з метою забезпечення законних прав та інтересів їх власників і користувачів та інше. Із метою удосконалення правового режиму ґрунтів доцільно конкретизувати зміст деяких із цих функцій у розробленому проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість».

[1] Так, Державною екологічною інспекцією в Закарпатській області у межах планової перевірки ТОВ «Тригірр'я» Мукачівського району складено акт перевірки, протокол за порушення, передбачене ст. 82 КУпАП, сума штрафу склала 0,850 тис.грн., внесено припис про усунення порушень природоохоронного законодавства // www.dei.gov.ua.

3.3. Шляхи вдосконалення правового режиму використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні

На вдосконалення механізму правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні має бути спрямована передусім відповідна державна політика. Як відповідне соціальне явище така політика має складати конкретно визначені складові, які й дозволять вирішити існуючі проблеми в окресленій галузі. Такими складовими доцільно назвати тісно пов'язані між собою правову, земельну, екологічну, управлінську та інші відносно самостійні види політик. Розглянемо деякі з них.

Так, на початку XXI ст. проблеми формування та здійснення правової політики почали широко висвітлювати в юридичній літературі. Проблематика цих досліджень засвідчила нові можливості для вдосконалення права як ефективного засобу вирішення гострих проблем у суспільному житті. Тому під правовою політикою розуміють науково обґрунтовану систему діяльності різних суб'єктів права, спрямовану на вироблення стратегії і тактики правового регулювання з метою найповнішої реалізації принципів демократичної правової держави і громадянського суспільства [499, с. 53].

Правову політику розглядають у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні правова політика – це вироблення і реалізація тактики і стратегії в галузі створення та застосування права на загальних принципах гуманізму. У широкому розумінні правова політика є діяльністю насамперед держави і муніципальних органів, громадянських об'єднань, окремих осіб, яка становить систему ідей, цілей, засобів, що забезпечують функціонування та відтворення правового механізму, і спрямована на забезпечення інтересів, прав і свобод особи у взаємодії з її обов'язками [472, с. 71].

Основними ознаками правової політики є такі: обов'язковість заснування на чинному законодавстві; підпорядкованість Основному Закону країни; опора на примусову силу держави; науковість, заснування на

передових досягненнях юридичної науки; поєднання з державними підходами в галузі розвитку права; підвищення ролі права в житті суспільства та особи [472, с. 78].

За структурою правову політику поділяють на два самостійні, але взаємопов'язані напрями, або вектори: політику у сфері права, пов'язану з правотворчістю, формуванням концепції розвитку країни, і політику засобами права, що виражається в правовому регулюванні суспільних відносин і правозастосовній практиці [180, с. 13].

Для характеристики правової політики разом із її структурою пропонується поняття «склад правової політики», яке включає її суб'єктів, об'єкт (предмет), зміст (стратегії – цілі і принципи, тактики – засоби, прийоми, способи, методи) і форми. Такий підхід дає змогу охопити єдиним поняттям якісно відмінні, однак однаковою мірою необхідні, елементи правової політики як особливого виду соціальної діяльності, показати їхню своєрідність і взаємозв'язок у складі цілого. Необхідними елементами правової політики слугують такі: суб'єкт, об'єкт (предмет), зміст і форма. Названі елементи утворюють своєрідний інваріантний склад правової політики. Групуючись відповідно до певних принципів, вони утворюють у структурі правової політики складніші компоненти у вигляді правотворчої, правозастосовної, правозахисної, кримінальної, адміністративної та ін. політики, у тому числі правової політики у сфері юридичної допомоги [470, с. 15-16, 37-39].

Особливо чітко значення категорії «склад правової політики» проявляється у випадку виникнення нових напрямів правової політики, коли наявні всі необхідні елементи правової політики, то це той мінімальний набір елементів, за наявності яких узагалі можна говорити про правову політику в якій-небудь області правового життя суспільства [311, с. 72].

Основними питаннями методології формування українського законодавства є питання правової політики, тому що в кожному суспільстві домінуючим є нормативний підхід законодавчого органу, оскільки природне

право і соціологічна основа праворозуміння мають більше рамковий характер, ніж безпосередній вплив на правову політику [478, с. 5].

Правова політика у сфері використання і охорони земель є складовою правової політики держави. Правовій політиці властиві особливості, що випливають зі специфіки суспільної діяльності в галузі охорони і використання земельних ресурсів. Реалізація загальнонаціональних інтересів є головним завданням правової політики, у тому числі і правової політики у сфері використання і охорони земель сільськогосподарського призначення.

На початку XXI ст. починається формування нового напряму правової політики України у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення – політики встановлення фіксованих показників стану земель (в т. ч. ґрунтів) як засобу оцінки діяльності щодо охорони і використання сільськогосподарських земель (в т. ч. ґрунтів).

Земельна політика країни в 60-70-ті рр. XX ст. мала споживацький характер і, як правильно зазначає Ю. Г. Жаріков, земельно-правові норми були спрямованими на регулювання порядку надання землі, процесів її внутрігосподарського використання як основного засобу сільськогосподарського виробництва, а також відносин, пов’язаних з присвоєнням прибутків, отримуваних від внутрігосподарської експлуатації землі [159, с. 37-38].

Спроби забезпечення раціонального використання і охорони земель (в т. ч. ґрунтів), передусім як засобу аграрного виробництва шляхом надання юридичної сили прогресивним системам землеробства. не були успішними. На думку Ю. Г. Жарікова, система землеробства – поняття не правове, а агрономічне і нема необхідності у надлишковій юридизації регулювання процесу землеробства, а також нема потреби добиватися, щоб більшість агротехнічних заходів та інших правил обробітку землі (в т. ч. ґрунту) стали обов’язковими [159, с. 104]. Ураховуючи досягнення агрономів-практиків, Рада Міністрів УРСР 12 вересня 1960 р. затвердила обов’язковий для всіх землекористувачів механізми заходів по боротьбі з ерозією ґрунтів і по

відновленню родючості та продуктивності використання еродованих земель [380].

Масштабну земельну реформу в Україні розпочали після прийняття постанови Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р. [393] та постанови Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизації земель» від 13 березня 1992 р. [438]. Основним завданням земельної реформи було реформування земельних відносин у сфері сільського господарства на засадах приватної власності на землю та інші засоби аграрного виробництва. Однак питання охорони земель і ґрунтів не були визначені як пріоритетні напрями державної політики, оскільки всі зусилля держава спрямувала на оптимізацію права власності на землі сільськогосподарського призначення. Це зумовило відхід до вирішення важливих питань вдосконалення правової охорони сільськогосподарських земель і ґрунтів.

Через невизначеність цілей правової політики у сфері реформування земельних відносин власне реформування призупинилось. Після указу Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [410] та Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» [429] по суті завершено демонтаж системи колективного землекористування в Україні. Однак жодного правового акта стосовно нової системи землекористування не прийнято. Це спричинило послаблення діяльності сільськогосподарських товаровиробників із охорони і раціонального використання земельних і ґрунтових ресурсів.

Як зазначає П. Ф. Кулинич, правова політика держави не лише не вирішила проблеми власності на землю як засобу аграрного виробництва, а й породила низку нових проблем, які потребують вирішення також на рівні земельно-правової політики держави. Йдеться про проблему тотальної розпорошеності земельних прав на сільськогосподарські земельні ділянки,

які використовуються для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Така розпорошеність, якщо не є причиною недотримання вимог охорони сільськогосподарських угідь, то стала чинником, що створює правові передумови для такого недотримання. Тому важливим завданням правової політики України в XXI ст. має стати усунення розпорошеності земельних прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, які використовуються для ведення товарного сільськогосподарського виробництва [336, с. 137].

Одним із важливих засобів реалізації державної земельної політики є якісне за змістом, внутрішньо і зовнішньо узгоджене, безпрогалинне та стабільне земельне законодавство України, попередження і усунення колізій між земельно-правовими нормами, вміщеними до актів законодавства різних галузей. Його формування започатковане прийняттям чинного ЗК України, однак ще не завершене, а сам ЗК України повністю не набрав чинності.

Як зазначає П. Ф. Кулинич, основні зусилля щодо розвитку земельного законодавства України у найближчій перспективі необхідно сконцентрувати на розробленні та прийнятті законів України, які або прямо випливають із тексту ЗК України, або необхідні для деталізації низки його положень. Це такі закони: про обіг земель сільськогосподарського призначення, про зонування земель, про охорону і використання сільськогосподарських земель та агроландшафтів, про рекультивацію земель, про консервацію земель, про ґрунти та їх родючість тощо [336, с. 143]. Нами підтримується також позиція науковців з приводу розроблення і прийняття нормативно-правових актів: про загальнодержавну програму використання та охорони земельних і ґрунтових ресурсів, про державну інвентаризацію земель, про моніторинг земель тощо.

Дуже низька якість нормативно-правових актів, що регулюють земельні відносини, істотно знижує ефективність земельного законодавства. Це зумовлено високою колізійністю, наявністю численних прогалин, двозначністю правил поведінки, що містяться в правових нормах.

Ефективність земельного законодавства може бути досягнуто шляхом чіткого перспективного планування нормопроектної роботи, вироблення відповідних концепцій, залучення до проектування кваліфікованих кадрів, дотримання вимог законодавства щодо процедури підготовки нормативно-правових актів тощо [275, с. 11].

Аналізуючи законодавчі акти земельного законодавства України, П. Ф. Кулинич зауважує, що вимоги екологічної безпеки, які стосуються охорони і використання земель сільськогосподарського призначення, викладені надто загально і не спираються на правові механізми їхнього дотримання у процесі сільськогосподарського землекористування. Прикладом такої законотворчості є Закон України «Про охорону земель». Будучи покликаним деталізувати положення ЗК України про охорону земель, він у кращому разі вніс у правове поле низку нових загальних положень, які самі собою потребують деталізації. По суті Закон України «Про охорону земель» є рамковим, а не законом прямої дії [231, с. 144-145].

Законодавство України не забезпечує належним чином особливу охорону земель і ґрунтів, тому що норми про їх охорону викладені несистемно і є недостатньо узгодженими між собою. Наприклад, у розділі 6 ЗК України «Охорона земель» практично відсутні норми, які відображали б особливості землеохоронної діяльності у сфері сільськогосподарського землекористування [167].

Земельне законодавство України не визначає порядку виконання дій, які випливають із передбачених ним заходів щодо охорони сільськогосподарських угідь. Питома вага процесуальних норм у ЗК України та інших законодавчих актах про землю є надзвичайно низькою, що перетворює багато матеріальних норм щодо охорони таких земель на декларативні, не забезпечені правовими засобами реалізації [232, с. 145].

На думку П. Ф. Кулинича, фундаментальний напрям удосконалення правової політики у сфері охорони і використання сільськогосподарських земель повинен полягати у наповненні її змісту природничими

закономірностями агросфери, які відображають функціонування земель сільськогосподарського призначення і ґрунтів не лише як засобу аграрного виробництва, а й як, насамперед, природного ресурсу. Правовою формою вираження такої політики мають бути програмні і концептуальні документи. Підтримуємо думку П. Ф. Кулинича, про те, що такими програмними документами мають бути Національна програма використання та охорони земельних ресурсів України, а також, за необхідності, програми і концепції розвитку землеробства, меліорації земель, використання окремих видів сільськогосподарських угідь тощо [232, с. 228-229].

Зазначимо, що 17 лютого 1996 р. Президент України видав розпорядження № 34/96-рп «Про національну програму охорони земель на 1996-2005 роки» [408], яким визнав за необхідне розробити національну програму охорони земель на 1996-2005 роки та подати її на затвердження у встановленому порядку. Однак така програма не була підготовлена.

Важливе рішення прийнято 29 червня 2005 р. Радою національної безпеки і оборони «Про стан додержання вимог законодавства та заходи щодо підвищення ефективності державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель», введене в дію указом Президента України від 21 листопада 2005 р. [440]. Цим рішенням Кабінет Міністрів України зобов’язано розробити до 1 січня 2006 р. Концепцію вдосконалення земельних відносин на 2006-2015 роки. Однак знову ж таки до цього часу така концепція не розроблена.

Цим же указом Президента Кабінету Міністрів рекомендовано розглянути питання про утворення у складі Міністерства аграрної політики урядового органу державного управління з питань охорони родючості ґрунтів. Однак указом Президента України від 14 лютого 2008 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 18 січня 2008 р. «Про стан виконання указу Президента України від 21 листопада 2005 р. № 1643 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 червня 2005 р. «Про стан додержання вимог законодавства та заходи щодо

підвищення ефективності державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель» [440] пункт про створення такого органу скасовано.

Отже, в Україні необхідно реформувати правову політику у сфері охорони і використання земельних і ґрунтових ресурсів. Одним із важливих кроків реформування має стати розроблення і затвердження Верховною Радою України Національної програми використання та охорони земельних і ґрунтових ресурсів.

У процесі використання земель і ґрунтів формується особливе природне середовище – агросфера і агроґрунти, які функціонують як елемент сформованого під впливом людини природного середовища і не можуть існувати без впливу людини, без підтримання в процесі їхньої виробничої діяльності важливих ознак, властивостей і функцій. Тому, як зазначає П. Ф. Кулинич, відносини, що виникають із приводу використання земель і ґрунтів, необхідно розглядати як спеціальний вид виробничих і екологічних відносин – агроекологічні, ґрунтово-екологічні відносини [232, с. 353].

Завданням правової політики України у сфері регулювання агроекологічних і ґрунтово-екологічних відносин має бути не лише утримання розвитку відносин землекористування в межах певних екологічних імперативів (обмежень), а й формування певних параметрів і показників стану земель і ґрунтів як важливих елементів суспільного життя. Реформування правової політики України у сфері охорони і використання земель і ґрунтів слід провести на засадах правової концепції контрольованої якості сільськогосподарських земель і ґрунтів.

Оскільки землі і ґрунти найзастосовуваніші в сільському господарстві, одним із стратегічних імперативів розвитку аграрного сектора економіки України є екологічний, який спрямований на відтворення, охорону та підвищення родючості ґрунтів [492]. Зважаючи на Концепцію збалансованого (сталого) розвитку агроекосистеми в Україні на період до 2025 року та стратегію збалансованого використання, відтворення й

управління ґрунтовими ресурсами України, у Національній парадигмі сталого розвитку України визначено такі напрями сталого розвитку: збереження, відтворення та раціональне використання біологічної різноманітності в агроландшафтах: формування зональних конкуренто-спроможних ресурсо- та енергоощадних моделей ефективного ведення сільськогосподарського виробництва на засадах природоохоронної організації території, відтворення природно-ресурсного потенціалу, удосконалення структури посівних площ і сівозмін для повнішого використання біокліматичного потенціалу; поліпшення фітосанітарного стану ґрунтів і агрофітоценозів, підтримання оптимального балансу органічної речовини та біологічного стану ґрунту; застосування ґрунтозахисних енергоощадних технологій обробітку ґрунту, що забезпечують оптимізацію його агрофізичних властивостей і підвищення протиерозійної стійкості, особливо в регіонах прояву ерозії та дефляції [291, с. 18].

Оскільки основною проблемою ґрунтів в Україні є їх ерозія, її вирішення потребує об’єднаних зусиль науковців і фахівців. Як свідчать дані, наймасштабнішими деградаційними процесами є водна та вітрова ерозія ґрунтів (близько 57 % території країни), підтоплення земель (приблизно 12 %), підкислення (майже 18 %), засолення та осолонцювання ґрунтів (більш як 6 %) [501, с. 22].

Іншою проблемою є забруднення земель і ґрунтів. За різними критеріями, забрудненими є близько 20% українських земель. Щороку фіксується майже 23 тис. випадків зсувів. Унаслідок абразії руйнується до 60% узбережжя Азовського і Чорного морів та 41% берегової лінії дніпровських водосховищ. Більш як 150 тис. гектарів земель порушені внаслідок гірничодобувної та інших видів діяльності. Кількість підземних і поверхневих карстопроявів становить близько 27 тисяч [501, с. 22].

Свого часу опублікована Концепція охорони ґрунтів від ерозії в Україні [205]. У цій Концепції охарактеризовано стан ерозійної проблеми та

причини інтенсифікації ерозійних процесів в Україні, визначено проблеми, які заважають створенню та функціонуванню ефективної системи охорони ґрунтів від ерозії, окреслено пріоритетні напрями розвитку галузі, наведено конкретні рекомендації щодо створення в країні ефективної системи охорони ґрунтів від ерозії, показано шляхи удосконалення правового і нормативного забезпечення охорони ґрунтів від ерозії, вдосконалення управління цією сферою, фінансування галузі, наукове і технологічне забезпечення. Такого роду політико-правовий документ доцільно було б вже прийняти на сьогоднішній день, хоч би на рівні Кабінету Міністрів України.

Так само деградація земель та опустелювання є одними з найсерйозніших викликів для сталого розвитку країни, які спричиняють істотні проблеми екологічного і соціально-економічного характеру. Зокрема, унаслідок деградації земель протягом 1986-2010 рр. вміст гумусу зменшився на 0,22%і становить 3,14%. За цей період утрати гумусу в орному шарі становили 5500 кілограмів на гектар. Щороку з урожаєм сільськогосподарських культур із кожного гектара безповоротно відчужуються 77-135 кілограмів поживних речовин (азот, фосфор, калій) [264, с. 11].

Проблеми деградації земель та опустелювання загострюються через швидкі темпи зміни клімату, що супроводжується підвищенням середньорічних температур, повторюваності та інтенсивності екстремальних погодних явищ, у тому числі посух, які охоплюють раз на два - три роки від 10 до 30% території країни, а раз на 10-12 років – від 50 до 70% її загальної площі [38, с. 11]. Деградація земель та опустелювання також призводять до втрат біорізноманіття, погіршення стану або зникнення водних об’єктів, загострення проблем водозабезпечення населення і галузей економіки та, як наслідок, погіршення умов життя людей.

Усе зазначене створює низку соціальних проблем. Так, рівень бідності населення у сільській місцевості, яке традиційно більшою мірою залежить від стану використання і охорони земельних та інших природних ресурсів,

протягом останніх 10 років є на 2-11% вищим, ніж у середньому в країні, що призводить до надмірної експлуатації природних ресурсів, їх подальшого виснаження та деградації [45, с. 6].

Зазначені проблеми зумовлені необґрунтовано високим рівнем господарського (передусім сільськогосподарського) освоєння території та незбалансованим співвідношенням між земельними угіддями; порушенням науково обґрунтованих принципів землекористування та основ землеробства, у тому числі недотриманням сівозмін, зменшенням обсягу внесення агрохімікатів, перш за все добрив, включаючи органічні; нераціональним розміщенням виробничих і житлових об’єктів, зокрема, порушенням принципу розташування водоємних виробництв виходячи з місцевих водних ресурсів; недостатньою площею земель природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого та історико-культурного призначення; незадовільним станом забезпечення землеустрою в частині розроблення документації в галузі охорони земель та здійснення передбачених нею заходів, а також недостатнім обсягом наповнення відомостями системи Державного земельного кадастру; недостатнім забезпеченням функціонування державної системи моніторингу земель та довкілля, системи раннього оповіщення та моніторингу посух і гідрометеорологічної мережі спостережень; незадовільним рівнем матеріально-технічного та кадрового забезпечення органів державної влади у сфері управління земельними та іншими природними ресурсами; необхідністю більш широкого використання сучасних технологій, у тому числі геоінформаційних та дистанційного зондування землі, а також новітніх наукових розробок для прийняття та реалізації управлінських рішень; недостатнім обсягом фінансових ресурсів, що виділяються для розв’язання проблем у сфері охорони та збалансованого використання земель; відомчою і галузевою спрямованістю та недостатньою координованістю заходів у сфері боротьби з деградацією земель та опустелюванням без урахування багатофакторності їх причин та наслідків; недостатнім рівнем обізнаності

населення, заінтересованості та спроможності власників земель і землекористувачів, кількість яких перевищила 25 млн. осіб, у забезпеченні сталого використання земель та розв'язання проблем їх деградації.

На їх вирішення спрямоване розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р. № 1024-р, яким схвалена Концепція боротьби з деградацією земель та опустелюванням [446]. Метою Концепції є підвищення ефективності реалізації державної політики щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням, визначення пріоритетних завдань, зміцнення інституціональної спроможності та покращення координації діяльності уповноважених органів у відповідній сфері, а також забезпечення виконання Україною як стороною Конвенціїї ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці (далі - Конвенція), міжнародних зобов'язань.

Реалізувати Концепцію передбачається протягом 2015-2020 рр. Можливі три варіанти розв'язання проблеми. Згідно з першим варіантом, планується продовження здійснення заходів, передбачених у рамках реалізації державної політики у сфері боротьби з деградацією земель та опустелюванням, що не дасть змоги підвищити її ефективність та забезпечити виконання Україною міжнародних зобов'язань як сторони Конвенції в частині затвердження відповідного національного плану дій.

Другий варіант - затвердження Концепції і Державної цільової програми боротьби з деградацією земель та опустелюванням. Недоліком зазначеного варіанта є неврахування багатофакторності причин і наслідків деградації земель та опустелювання, включаючи кліматичні зміни і соціально-економічні проблеми, а також його невідповідність вимогам рішень Президента України та Кабінету Міністрів України щодо економії державних коштів і недопущення втрат бюджету, у тому числі стосовно припинення підготовки проектів нових державних цільових програм або

внесення змін до затверджених цільових програм, що потребують додаткового фінансування з державного бюджету.

Третій, оптимальний, варіант, передбачає, на основі Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням, розроблення та прийняття відповідного Національного плану дій, узгодженого з десятирічною Стратегією впровадження Конвенції, що дасть змогу досягнути мету Концепції системою конкретних завдань, із зазначенням строків їх реалізації, відповідальних виконавців, а також індикаторів (показників) оцінки стану досягнення зазначених цілей.

Основними шляхами розв'язання проблеми є: а) удосконалення структури земельних угідь та напрямів господарської діяльності з метою формування збалансованого співвідношення між земельними угіддями та забезпечення екологічної безпеки і рівноваги території, зокрема:

- збільшення площі сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), лісів, полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень відповідно до науково обґрунтованих показників з урахуванням регіональних особливостей та природно-кліматичних умов;

- зменшення площі орних земель за рахунок ерозійнонебезпечних, деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених сільськогосподарських угідь, заплав і прибережних захисних смуг водних об'єктів;

- створення нових і збільшення площі наявних територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

- створення умов для забезпечення формування екомережі;

- забезпечення широкого впровадження екологічно збалансованих технологій землекористування, у тому числі спрямованих на розвиток спеціальних сировинних зон та органічного сільськогосподарського виробництва;

б) удосконалення економічних механізмів стимулювання землевласників та землекористувачів до провадження екологічно збалансованої діяльності, збереження ґрунтів та відтворення їх родючості;

в) удосконалення державної системи моніторингу довкілля, у тому числі земель (включаючи великомасштабні ґрунтові обстеження та агрохімпаспортизацію), лісів і вод, удосконалення функціонування державних земельного, лісового та водного кадастрів, забезпечення землеустрою в частині розроблення відповідної документації в галузі охорони земель та здійснення передбачених нею заходів, а також лісовпорядкування;

г) забезпечення належного функціонування і вдосконалення системи раннього оповіщення та моніторингу посух і гідрометеорологічної мережі спостережень;

д) запровадження інтегрованого підходу до управління земельними та іншими природними ресурсами, підвищення його координованості та ефективності.

Проблеми передбачається розв’язати шляхом виконання завдань за такими напрямами діяльності:

- удосконалення політики у сфері охорони і невиснажливого використання земельних та інших природних ресурсів, збереження ґрунтів та відтворення їх родючості, включаючи нормативно-правове забезпечення;

- розвиток та впровадження науково-технічних знань, здійснення науково обґрунтованих заходів;

- проведення пропагандистської, інформаційної та просвітницької роботи;

- зміцнення інституціональної спроможності уповноважених органів;

- створення умов для мобілізації фінансових ресурсів.

Отже, у результаті реалізації Концепції і виконання Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням можна досягти таких стратегічних цілей, як: покращення стану уражених

екосистем, запобігання поширенню деградації земель та опустелювання; покращення умов життя населення уражених територій, у тому числі шляхом створення нових робочих місць; збереження і відновлення біорізноманіття, зменшення обсягу викидів парникових газів, адаптація до змін клімату завдяки здійсненню заходів із охорони і невиснажливого використання земельних та інших природних ресурсів, збереження ґрунтів та відтворення їх родючості; мобілізація додаткових ресурсів для боротьби з деградацією земель та опустелюванням, у тому числі шляхом налагодження ефективного партнерства між національними і міжнародними суб'єктами.

Наголосимо, що шлях до успішної організації системи охорони ґрунтів і земель лежить через об'єднання зусиль передової науки про ґрунти з наявними службами державного і місцевого управління, а також зацікавленими виробничо-комерційними структурами. Гармонізація існуючої системи природоохоронного і земельно-ресурсного законодавства з метою досягнення найбільшого ефекту у сфері правового захисту ґрунтів України як одного з головних компонентів навколишнього природного середовища полягає передусім у розділенні на правовому рівні поняття «земля», дотичного до соціально-економічної сфери життя людини, і поняття «ґрунт» як компонент природного середовища.

Проблема збереження довкілля у 60-ті рр. минулого століття набула глобального характеру, що зумовило появу і розвиток екологічної політики. Як відомо, існуючі до цього часу типи політики відображали суспільні, людські інтереси, а екологічна політика відображає також інтереси природи, тому важливим є відтворювати навколишнє середовище відповідно до його законів, відкидаючи уявлення про природу як нескінченний набір потенційних засобів людського прогресу [247, с. 11, 13].

Землеохоронна політика тісно пов'язана з екологічною політикою та почала формуватися в Україні в 60-70-ті рр. XX ст. Сучасні масштаби природно-техногенних загроз національній безпеці України потребують застосування адекватних заходів із боку держави при проведенні виваженої

національної екологічної політики [64, с. 1]. Важливим фактором успішної реалізації екологічної стратегії розвитку країни є створення оптимального законодавства у сфері забезпечення охорони ґрунтів та їх раціонального використання як основи якісного врегулювання суспільних відносин у даній сфері.

Із прийняттям Конституції України сформовано конституційне положення про те, що земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави.

В Україні прийняті Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року [414], де всередині такої цілі, як «Поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки» (ціль 2) завданнями щодо охорони земель і ґрунтів визначено зменшення до 2020 року в середньому на 5-10 відсотків площ орних земель в областях шляхом виведення зі складу орних земель схилів крутизною більш як 3 градуси, земель водоохоронних зон, консервації деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених сільськогосподарських угідь із подальшим їх залісненням у лісовій та лісостеповій зонах та залуженням у степовій зоні; забезпечення до 2015 року повного врахування природоохоронних вимог у процесі відведення земель для розміщення об'єктів промисловості, будівництва, енергетики, транспорту і зв'язку та під час вирішення питань щодо вилучення (викупу), надання, зміни цільового призначення земельних ділянок; розроблення і впровадження до 2020 року системи управління агроландшафтами лісомеліоративними методами на засадах сталого розвитку.

Для сфери раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів цікавими є положення Цілі 6 Стратегії «Забезпечення екологічно збалансованого природокористування», завданнями якої визначено, зокрема, подальший розвиток національної системи кадастрів природних ресурсів, державної статистичної звітності з використання природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища; технічне

переоснащення виробництва на основі впровадження інноваційних проектів, енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів до 2020 року; запровадження до 2015 року системи економічних та адміністративних механізмів із метою стимулювання виробника до сталого та відновлюваного природокористування і охорони навколишнього природного середовища, широкого запровадження новітніх більш чистих технологій, інновацій у сфері природокористування.

Серед основних інструментів реалізації національної екологічної політики (розділ 4 Стратегії) для досліджуваної сфери цінними можуть вважатися міжсекторальне партнерство та залучення зацікавлених сторін; оцінка впливу стратегій, програм, планів на стан ґрунтів; удосконалення дозвільної системи у зазначеній сфері; оцінка впливу об'єктів господарювання на стан ґрунтів; екологічний аудит, системи екологічного управління, екологічне страхування; технічне регулювання, стандартизація та облік у сфері охорони навколишнього природного середовища, природокористування та забезпечення екологічної безпеки; удосконалення законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища; економічні та фінансові механізми; моніторинг стану довкілля та контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки; міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Так, екологічний аудит та системи екологічного управління в досліджуваній галузі можуть спрямовуватись на підвищення екологічної обґрунтованості та ефективності діяльності суб'єктів господарювання, установлення відповідності об'єктів екологічного аудиту вимогам екологічного законодавства та вдосконалення управління суб'єктами господарювання, що провадять екологічно небезпечну діяльність, або окремими природними комплексами.

За Стратегією в частині удосконалення екологічного законодавства для сфери раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів, із метою вдосконалення природоохоронної діяльності підприємств необхідно ефективніше забезпечувати інформування населення про вплив виробничої діяльності на стан довкілля та ґрунтів, організовувати широкі громадські обговорення щодо планів будівництва; здійснювати збалансовану політику, спрямовану на підвищення вимог і відповідальності суб'єктів господарювання за забруднення навколишнього природного середовища і на стимулювання впровадження природоохоронних заходів. Із цією метою необхідно також передбачити підвищену відповідальність за забруднення навколишнього природного середовища і компенсацію завданих збитків, включаючи повну вартість рекультивації/санації забруднених ґрунтів/підземних вод. Цьому також сприятиме адаптація існуючих методик проведення розрахунку збитків за забруднення навколишнього природного середовища до найкращої світової практики, зокрема щодо забруднення ґрунтів і підземних вод. Необхідно законодавчо визначити засади пільгового стимулювання діяльності, що передбачає добровільне зобов'язання щодо очищення забруднених земель, зокрема в ході їх приватизації і впровадження новітніх екологічно чистих технологій.

На вирішення проблем раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів значною мірою мають впливати адміністративна політика та політика децентралізації. Особливо щодо реалізації окремих повноважень державних та самоврядних органів в цій галузі. Наприклад, у земельному законодавстві не закріплені вимоги до обліку в земельно-кадастровій документації показників, що характеризують природно-господарську якість ґрунтів і екологічний стан земель, а також які визначають природоохоронні обмеження при використанні земельних ділянок; відсутні конкретні фінансові та економічні механізми відшкодування землекористувачам збитків, заподіяних забрудненням, засміченням, псуванням, знищенням, нераціональним використанням ґрунтів третіми особами. Для вирішення

вказаних проблем очевидною є необхідність кардинального удосконалення управління як на державному, так і на регіональному рівнях, підготовки та перепідготовки спеціалістів у галузі земельних ресурсів та кадастру, бонітування та якісної оцінки ґрунтів, коригування і розробки нових законодавчих і нормативних актів, які повинні забезпечити охорону земель і ґрунтів [74, с. 626].

Нами також порушувалися питання удосконалення організаційно-правових засад використання, відтворення та охорони ґрунтів, особливо в частині забезпечення моніторингу ґрунтів, агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, в такій формі як вони проводяться, обстеження ґрунтів та інше [68, с. 199-203].

Із урахуванням попередньо розглянутих питань державного регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів як сукупності процедур упровадження людських, фінансово-економічних, техніко-технологічних та інших матеріальних ресурсів [217, с. 11], пропонується впроваджувати таке регулювання через систему підготовки фахових, свідомих, мотиваційних працівників, керівників, здатних приймати виважені для цієї сфери рішення, впроваджувати інновації, сприяти інвестуванню сучасних ґрунтозахисних та ґрунтовідновних проектів тощо. Ефективно доповнювати таку сферу буде формування та використання відповідних фондів з метою відновлення порушеного стану ґрунтів, а також такі економічні заходи, як проведення тендерів із продажу права на спеціальне використання земельних, ґрунтових ресурсів, інші засоби екологізації усіх сфер суспільного життя [217, с. 11].

Нами вже порушувалися питання економіко-правових засад використання, відтворення та охорони ґрунтів, особливо в частині підвищення ефективності механізмів стягнення плати за землекористування, лімітів природокористування, пільг та заохочень, використання страхових та інших екологічних фондів, належного планування та фінансування природоохоронних, у тому числі ґрунтоохоронних заходів [68, с. 234-251].

Зокрема, пропонувалося запозичити досвід інших країн щодо застосування консервативного землеробства як різновиду ґрунтозахисних технологій, яка спрямована на збереження біорізноманіття, складу та властивостей ґрунтів, їхній захист від деградаційних процесів – ерозії, дефляції, втрати гумусу, ущільнення, обезструктурення, підкислення, засолення, осолонцювання тощо. Застосування таких технологій доцільно визнати підставою для надання землекористувачам прямих фінансових субсидій [76, с. 157].

Вирішенню багатьох проблем, пов’язаних із фактичним використанням, відтворенням і охороною ґрунтів, сприятимуть норми, спрямовані на регулювання земельних відносин у сфері господарського (товарно-грошового) обігу та економічного забезпечення земельних ділянок, і норми про порядок відтворення та охорони земель, особливо ґрунтів. Доцільно також передбачити систему мотивацій і стимулів економічного і організаційно-правового характеру, які сприятимуть залученню окремих земельних ділянок, зазвичай сільськогосподарського призначення, у вільний господарський (товарно-грошовий) обіг на підставі апробованих історичною практикою договорів [82, с. 88]. Це дасть змогу вибирати власників-товаровиробників, економічно спроможних забезпечувати здійснення заходів з відтворення та охорони ґрунтів, використання земель для рентабельної і прибуткової діяльності та своєчасного надходження від них податкових та інших обов’язкових платежів до бюджету, спрямування інвестицій у новітні технології та екологічно безпечні засоби обробітку і використання ґрунтів. Відтворення та охорона ґрунтів мають бути розглянуті як важливі напрями діяльності будь-яких власників земельних ділянок і землекористувачів [23, с. 64].

Одним із найскладніших організаційно-правових завдань є фінансування заходів із охорони земель і відтворення родючості ґрунтів. Без участі держави у здійсненні землеохоронних і ґрунтоохоронних робіт, без державного фінансування відповідних заходів не вдається вирішити цю

важливу проблему. Джерелом фінансування заходів із охорони земель і ґрунтів мають бути кошти земельного податку.

У частині вдосконалення правового забезпечення режиму ґрунтів доцільно брати до уваги й положення Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [416], в яких серед основних шляхів розвитку земельних відносин, спрямованих на реалізацію пріоритетів державної аграрної політики та у межах яких мали б реалізовувати свої повноваження органи державної влади у досліджуваній галузі, визначено: впровадження і фінансове забезпечення загальнодержавних програм використання та охорони земель, зокрема, зменшення розораності земель, системи захисту їх від водної і вітрової ерозії, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, агролісомеліорації та меліорації земель, рекультивації порушених земель, стандартизації та нормування у сфері охорони земель; запровадження ефективної системи охорони родючості ґрунтів та системи моніторингу ґрунтів, проведення суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення (п. 1 ст. 4).

Ефективною формою правового забезпечення використання, відтворення та охорони ґрунтів має стати реформування наукових досліджень у цій галузі. Підвищення ефективності науки в галузі охорони земель і ґрунтів, а це передусім значний сектор землевпорядних, географічних, меліоративних, ґрунтознавчих, агрономічних, юридичних та інших наук, є одним із пріоритетних напрямів державної політики. До основи оцінки ефективності наукових досліджень мають бути покладені світові стандарти. Важливим завданням вітчизняної науки в галузі використання та охорони земель і ґрунтів повинно бути створення і подальший розвиток комерційного сектора науки у формі розвитку наукомістких високих технологій. Як зазначає П. Ф. Кулинич, одним із наслідків розширення і поглиблення досліджень правової охорони ґрунтів має бути формування в нашій державі збалансованої ґрунтоохоронної

політики. У свою чергу формування такої політики можна розглядати як виведення наукових знань у сфері правової охорони ґрунтів на вищий рівень їх реалізації у використанні ґрунтово-земельного потенціалу країни [231, с. 87].

Ці та інші питання мають бути відповідним чином закріплені у пропонованому проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість».

Так, в Преамбулі цього закону можуть визначатися основи охорони ґрунтів та збереження їх якості та родючості, захисту від негативних природних та антропогенних впливів.

У розділі І необхідно закріпити загальні положення, в яких має визначатися законодавство у цій галузі та його завдання, а також вживані терміни та їх поняття, основні принципи державної політики, а також загальні вимоги до ґрунтів, їх охорони та підвищення їх родючості.

Розділ ІІ проекту закону може бути присвячений визначенню системи державних, самоврядних, громадських органів та організацій, які можуть брати участь у регулюванні відносин щодо використання, відтворення та охорони ґрунтів, а також їх повноваженням.

Розділ ІІІ проекту закону може закріплювати вимоги до ведення державного обліку, моніторингу, обстеження ґрунтів та їх родючості.

Розділ IV визначатиме особливості щодо бонітування ґрунтів, а розділ V – вимоги щодо їх охорони при здійсненні господарської та іншої діяльності.

Відповідно розділи VI та VII проекту повинні містити положення про вимоги до здійснення таких державно-правових заходів у галузі охорони ґрунтів та їх родючості як державні цільові програми моніторингу, охорони та відтворення родючості ґрунтів, нормування їх використання та охорони, контроль за додержанням встановлених щодо них вимог, фінансування заходів із їх раціонального використання, відтворення та охорони, а також про відповідальність за порушення встановлених цим законом вимог.

Аналіз державного регулювання у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів дозволив окреслити такі висновки:

1. Науково обґрунтовано та сформульовано визначення державного регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів як визначені законодавством та впроваджені в практику сукупність організаційних структур, їх діяльності та відповідних ресурсів і методів для формування, здійснення, аналізу і актуалізації сучасної державної політики з метою забезпечення сталого землекористування, охорони і відтворення земель та ґрунтів, забезпечення їх екологічної безпеки.

2. Визначено, що державне регулювання у галузі використання та відтворення ґрунтів є складовою регулювання земельних правовідносин, та в свою чергу виступає складовою системи державної екологічної політики. Питання державного регулювання тісно переплітаються з організаційно-правовим забезпеченням управління в галузі земельних та екологічних відносин, які включають у себе відносини з використання, відтворення та охорони ґрунтів. Із урахуванням наукових підходів державне регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів можна розглядати у таких правових формах, як: а) визначена законодавством та впроваджена в практику сукупність організаційних структур, їх повноважень щодо ґрунтів як до об’єктів права власності, користування, управління та охорони; б) система відповідних засобів, ресурсів і методів для формування, здійснення, аналізу і актуалізації сучасної державної політики з метою забезпечення сталого землекористування, охорони і відтворення земель та ґрунтів, забезпечення їх екологічної безпеки; в) система відповідних функцій управління в окресленій галузі, тобто напрямів діяльності державних, самоврядних та інших органів і організацій щодо забезпечення правового режиму ґрунтів.

3. Установлено систему органів державного регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів за чинним законодавством, яку формують держані органи загальної та спеціальної компетенції. Серед

органів загальної компетенції доцільно посилити роль Верховної Ради України шляхом затвердженням на її рівні політико-правових документів, на загал Загальнодержавної програми охорони земель та ґрунтів, із чітким визначенням принципів державної політики в цій сфері. Вагомим вкладом Парламенту України в указану сферу може стати прийняття проектів законів України, які посилять правове регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів.

4. Історичний аналіз існування органів спеціальної компетенції у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні дозволив запропонувати створення Державної служби охорони ґрунтів, діяльність якої буде спрямовуватися і координуватися Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України, що означає не просто механічне вилучення у Держгеокадастру України частини контрольних повноважень у галузі земельних відносин та передачі їх цій Службі, а кардинальну зміну діяльності держави у сфері охорони і використання сільськогосподарського фонду, яка базується на принципі публічно-приватного партнерства, в рамках якого держава в особі Державної служби охорони ґрунтів і сільськогосподарський виробник мають власні сфери відповідальності в забезпеченні охорони та належного використання сільськогосподарських земельних ділянок. Виходячи з комплексності ґрунтового покриву земельних ділянок, ступеня його деградації та агротехнічного стану, основний акцент у правовому регулюванні відносин охорони і використання земель сільськогосподарського призначення має бути перенесений із організаційно-правового регулювання на договірно-правовий рівень. Однією зі сторін договорів у сфері охорони і використання сільськогосподарських земель має бути власник земельної ділянки чи землекористувач, а іншою – відповідне місцеве відділення Державної служби охорони ґрунтів.

5. Доведено, що не виконуються або носять декларативний характер деякі норми законів щодо найважливіших заходів, пов'язаних із охороною, раціональним використанням і відтворенням ґрунтів, зокрема, такі:

- про ґрунтове обстеження (перший тур проведений у 1957–1961 рр., необхідно було повторити через 15–20 років, але досі не проведений);

- про моніторинг ґрунтового покриву (постанови прийнято у 1993, 1998 і 2007 рр., спостережну мережу не створено);

- про бонітування земель (необхідно проводити відповідно до Закону України «Про оцінку земель» один раз на 7 років, перший тур проведено у 1993 р. за недосконалої методики, другий – не проведено зовсім);

- низку нормативних актів (оптимальне співвідношення земельних угідь, якісний стан ґрунтів, гранично допустиме забруднення ґрунтів, деградація земель і ґрунтів), передбачених ЗК України, від яких залежить екологобезпечне використання земель, лише частково розроблено і не планується опрацювання в найближчій перспективі.

6. Досліджено стан реалізації окремих функцій управління в галузі використання, відтворення ґрунтів, що дозволяє стверджувати, що найвагомішими у правовому регулювання ґрунтових відносин є їх екологічна стандартизація та нормування, оцінка впливу господарської діяльності щодо ґрунтів на довкілля, обстеження ґрунтів, їх облік, включаючи ведення Червоної книги ґрунтів, моніторинг ґрунтів, здійснення контролю за їх раціональним використанням, відтворенням та охороною, інформування про їх стан з метою забезпечення законних прав та інтересів їх власників і користувачів та інше. Із метою удосконалення правового режиму ґрунтів доцільно конкретизувати зміст деяких із цих функцій у пропонованому проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість». Особливо пропонується відмовитись від відомчого моніторингу і створити єдині державні комплексні мережі. Моніторинг ґрунтів повинен бути незалежним від категорії земель, форми господарювання і права власності на землю. Проект закону «Про моніторинг земель» повинен запровадити

принципово інший підхід до контролю стану земель, відмінний від того, що був раніше. Зосередження моніторингу ґрунтів у трьох відомствах (Держгеокадастрі України, Мінагрополітики України, Мінприроди України) розглядається як тимчасовий, проміжний. За такого підходу важко створити повноцінну державну картографо-аналітичну інформаційну систему стану земельних і ґрунтових ресурсів. На даному етапі такий підхід функціонування моніторингу ґрунтів є позитивним.

7. Аргументовано, що серед шляхів удосконалення правового режиму ґрунтів доцільне здійснення окремих видів державної політики, зокрема, правової, організаційної, соціальної, екологічної, економічної. Так, правову реформу в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів слід провести на засадах правової концепції контрольованої якості сільськогосподарських земель і ґрунтів. Із цією метою доцільно прийняти низку нормативно-правових актів, у яких визначити поняття ґрунтів, принципи їх охорони та збереження, вимоги щодо їх раціонального використання і відтворення. У частині здійснення екологічної політики запропоновано удосконалення екологічного законодавства для сфери раціонального використання, відтворення та охорони ґрунтів, особливо шляхом підвищення вимог і відповідальності суб'єктів господарювання за забруднення навколишнього природного середовища та компенсацію завданих збитків, включаючи повну вартість рекультивації/санації забруднених ґрунтів/підземних вод. Цьому також сприятиме адаптація існуючих методик проведення розрахунку збитків за забруднення навколишнього природного середовища до найкращої світової практики, зокрема щодо забруднення ґрунтів і підземних вод. Необхідно законодавчо визначити засади пільгового стимулювання діяльності щодо добровільного зобов'язання по очищенню забруднених земель, зокрема в ході їх приватизації, впровадженні новітніх екологічно чистих технологій, здійснення природоохоронних (ґрунтоохоронних) заходів. Найвагоміші положення запропоновано закріпити в проекті Закону України «Про ґрунти та їх родючість».

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, яке полягає у формуванні теоретико-методологічних та прикладних засад правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів.

1. Загальні підходи до поняття ґрунтів, їх стану, властивостей та їх правового режиму в Україні розроблені природничими науками. Такі підходи в цілому враховуються юридичними науками, однак їх потрібно розглядати як методологічну основу розвитку державної політики у цій галузі та формування правових засад охорони ґрунтів.

Аналіз юридичних наукових досліджень проблем правового режиму ґрунтів в Україні засвідчив, що такі дослідження здійснюються крізь призму наукового пошуку правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів земель окремих категорій, а також правового забезпечення родючості ґрунтів, моніторингу ґрунтів тощо, водночас при цьому не забезпечується комплексний підхід до розробки концептуальних основ правового режиму ґрунтів.

2. Ґрунти є важливим компонентом (ресурсом) навколишнього природного середовища, який тісно пов'язаний із землею, впливає на якість та безпечність інших природних ресурсів, який є необхідним засобом виробництва в сільському та іншому господарстві, впливає на реалізацію оздоровчих, рекреаційних та інших соціальних потреб суспільства, держави, окремої людини та який потребує впровадження державно-правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів їх раціонального використання, відтворення та охорони, дані по них включаються до Державного земельного кадастру, а також вони є об’єктом правовідносин юридичної відповідальності за порушення їх режиму. На основі цього запропоновано визначення їх правового режиму.

На значимість поняття ґрунту як об’єкта правовідносин впливає визначення у законодавстві цього правового терміну як такого, що має відношення до землі – основної національної цінності, багатства, об’єкта права власності Українського народу, природного компонента та природного ресурсу. Однак у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», у ст. 5, серед об’єктів правової охорони навколишнього природного середовища ґрунти не зазначено. Ґрунт, будучи поверхневим шаром землі, тісно пов’язаний з нею, і власник отримує землю разом з ґрунтом. Тому охорона ґрунтів полягає передусім у збереженні їхнього біологічного різноманіття, фізико-хімічного складу і структури, тобто всього, що визначає родючість ґрунту. Відтак вважаємо доречним таке доповнення до ст. 5 Закону: «Об’єктами правової охорони навколишнього природного середовища є земля, ґрунти, надра та інші компоненти природного середовища. Рідкісні ґрунти або ґрунти, які перебувають під загрозою зникнення, підлягають особливій охороні».

Основними ознаками ґрунтів є: 1) родючість ґрунту (це здатність задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатній кількості для їхнього нормального розвитку, які в сукупності є головним показником якості ґрунту, який є основним і незамінним засобом виробництва у сільському та лісовому господарстві); 2) невичерпність (за умови правильного ставлення до ґрунту він практично невичерпний); 3) самостійне природно-історичне тіло – головне тіло природи, яке використовується людством протягом століть для існування (характеризується двома вимірами має довжину і ширину, але головним для нього є третій вимір – вертикальний: ґрунтовий профіль із вираженими і властивими тільки йому генетичними горизонтами, в якому зосереджений його біологічний потенціал (родючість); 4) самостійний об’єкт правових відносин, зокрема охоронних («ґрунти земельних ділянок» виділено в окремий «об’єкт особливої охорони» (ст. 168 ЗК України); 5) виконують екологічні функції (ґрунт є головним елементом біосфери і виконує санітарні

функції, нейтралізатора і пуріфікатора відходів суспільства); 6) невідновність (ґрунти належать до невідновних джерел природного середовища, самоочищення їх практично не відбувається, а коли відбувається, то дуже повільно); 7) переміщеність (земельні ділянки, з яких зняли ґрунт, і ділянки, на які його перенесли, можуть бути розміщені в різних адміністративних районах і областях або природних зонах. У таких випадках ґрунтовий шар стає товарною продукцією, набуває властивостей транспортабельності, втрачає як елемент природи одну із специфічних особливостей – постійність місця); 8) має свій простір, який зайнятий тільки ним і має свій час розвитку, немає генетичного коду. Біокосність ґрунту не його недолік, а велика позитивна якість, в тому числі основного засобу виробництва у сільському господарстві; 9) характеризується високою рухомістю, просторовою непостійністю своїх компонентів, є каркасне біокосне тіло, що визначає його стійкість і використання в землеробстві і має постійні зв’язки і взаємозв’язки з іншими системами природи.

3. Питання формування нормативно-правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні започатковано у ХХ столітті як система правових норм, які: а) закріплюють заходи зі здійснення земельної реформи; б) визначають загальнообов’язкові правила і норми, терміни «ґрунти, ґрунт» як правові категорії, визначають можливі і необхідні форми і способи їх використання, відтворення та охорони; в) установлюють дозволену можливість установлення нормативів їх охорони та відтворення родючості; г) визначають систему державних та інших органів, покликаних впровадити та забезпечити реалізацію правового режиму ґрунтів, їх повноваження, а також окреслюють їх повноваження з цих питань; д) закріплюють права і обов’язки підприємств, установ, організацій і громадян у цій сфері; е) визначають систему організаційних, економічних, технологічних, еколого-правових та інших соціальних засобів їх охорони, раціонального використання і відтворення; є) окреслюють засоби юридичної відповідальності за порушення їх режиму.

Така сукупність норм має міжнародно-правові, конституційні, еколого-правові та інші засади, тяжіє до системи земельного права і законодавства як комплексний правовий інститут. Існування в окремих країнах спеціальних законів про охорону ґрунтів дозволило за аналогією пропонувати прийняття Закону України «Про ґрунти та їх родючість».

4. Ґрунт – це самостійний природний об’єкт, який підлягає правовій охороні, як і інші компоненти навколишнього природного середовища, тому принципами їх охорони є: пріоритет забезпечення збереження ґрунтів у випадку господарської чи іншої діяльності; обов’язковість вжиття заходів із запобігання деградації та забрудненню ґрунтів і заходів із відновлення деградованих і забруднених ґрунтів; запобігання шкідливому впливу деградованих і забруднених ґрунтів на людей, тварин, рослинні, ґрунтові організми та інші компоненти довкілля.

Реалізація системи принципів з охорони ґрунтів буде сприяти: гармонізації природоохоронного законодавства з природно-ресурсним та іншими галузями законодавства; запровадженню нормативної правової бази з охорони ґрунтів і збереженню здатності виконання ними своїх функцій через систему природного і галузевого нормування антропогенного навантаження на ґрунти; врахуванню природно-господарської якості ґрунтів конкретної земельної ділянки у державному обліку земель, веденні земельного кадастру і визначенні вартісних характеристик земельних ділянок; збереженню рідкісних ґрунтів і тих, що перебувають під небезпекою зникнення, а також ділянок з незміненими або мало зміненими господарською діяльністю ґрунтами (еталонні ґрунти) через систему територій із особливою охороною і територій з обмеженим режимом використання.

5. Запропоновано обґрунтування концепції раціонального використання ґрунтів як об’єкта земельних, екологічних, аграрних і природоресурсних відносин, відповідно до якої використання ґрунтів пропонується здійснювати шляхом користування їх природними властивостями не лише при експлуатації земель сільськогосподарського

призначення, а й в галузі ведення лісового господарства, при забезпеченні режиму земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, при експлуатації земель курортного, оздоровчого, рекреаційного та іншого призначення.

Якщо під раціональним використанням земель розуміється забезпечення ефективного використання земель, що здійснюється з дотриманням публічних (суспільних) інтересів, із урахуванням екологічних зв'язків у навколишньому природному середовищі і в поєднанні з охороною земель як основою життєдіяльності людини, то раціональне використання ґрунтів вимагає, щоб діяльність на глобальному, національному, регіональному, місцевому та об'єктному рівні базувалася на принципах сталого ґрунтокористування в контексті сталого розвитку і сприяла побудові світу, в якому відсутня деградація ґрунтів.

6. Охорона ґрунтів забезпечується здійсненням системи державно-правових, організаційних, технологічних, економічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, захист їх від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпечення екологічної безпеки довкілля шляхом консервації, зняття та складування родючого шару ґрунтового покриву у випадках, визначених законодавством, попередження їх псування, забруднення, засмічення та усунення правопорушень у цій сфері.

7. Відтворення ґрунтів як об'єкта правовідносин забезпечується системою заходів, спрямованих на відновлення їх якісних та безпекових характеристик шляхом здійснення рекультивації, меліорації, дезактивації та інших способів їх відновлення.

8. Суб'єктний склад правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів – це розгалужена система державних, самоврядних, виробничих, громадських органів і організацій, посадових і службових, фізичних і юридичних осіб, переважно землевласників і землекористувачів,

наділених законодавством правами і обов'язками щодо здійснення системи відповідних заходів у цій сфері.

9. Комплексний підхід у правовому регулюванні використання, відтворення та охорони ґрунтів має базуватись на засадах реалізації еколого-правових вимог у цій сфері. Оскільки в чинному законодавстві взаємозв'язок різних сфер використання та охорони земель є фрагментарним, то процес вирішення еколого-правових проблем ґрунтів повинен забезпечити майбутній Екологічний кодекс України, в якому будуть закладені правові засади приписів, що будуть регламентувати їх охорону від псування, забруднення і деградації, забезпечуватимуть збереження та відновлення родючого шару земельних ділянок, включатимуть заходи стимулювання та відповідальності в цій галузі.

10. Державне регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів як визначені законодавством та впроваджені в практику сукупність організаційних структур, їх діяльності та відповідних ресурсів і методів для формування, здійснення, аналізу і актуалізації сучасної державної політики з метою забезпечення сталого землекористування, охорони і відтворення земель та ґрунтів, забезпечення їх екологічної безпеки.

Державне регулювання в галузі використання та відтворення ґрунтів є складовою регулювання земельних правовідносин, та в свою чергу виступає складовою системи державної екологічної політики. Запропоновано державне регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів розглядати у таких правових формах, як: а) визначена законодавством та впроваджена в практику сукупність організаційних структур, їх повноважень щодо ґрунтів як до об'єктів права власності, користування, управління та охорони; б) система відповідних засобів, ресурсів і методів для формування, здійснення, аналізу і актуалізації сучасної державної політики з метою забезпечення сталого землекористування, охорони і відтворення земель та ґрунтів, забезпечення їх екологічної безпеки; в) система відповідних функцій управління в окресленій галузі, тобто напрямів діяльності державних,

самоврядних та інших органів і організацій щодо забезпечення правового режиму ґрунтів.

Найбільш вагомими функціями управління в галузі використання, відтворення ґрунтів екологічну стандартизацію та нормування, оцінку впливу господарської діяльності щодо ґрунтів на довкілля, обстеження ґрунтів, їх облік, включаючи ведення Червоної книги ґрунтів, моніторинг ґрунтів, здійснення контролю за їх раціональним використанням, відтворенням та охороною, інформування про їх стан з метою забезпечення законних прав та інтересів їх власників і користувачів.

11. Висунуто пропозиції щодо: посилення ролі Верховної Ради України шляхом затвердження на її рівні політико-правових документів, на загал Загальнодержавної програми охорони земель та ґрунтів, із чітким визначенням принципів державної політики в цій сфері, прийняття проектів законів України, які посилять правове регулювання в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів: «Про ґрунти та їх родючість», «Про моніторинг земель», «Про аграрні холдингові компанії (агрохолдинги) в Україні», внесення змін та доповнень до Конституції України, Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону земель» положенням про визнання ґрунтів об’єктом особливої охорони, права власності, використання та відтворення.

Запропоновано, на засадах історичного аналізу існування органів спеціальної компетенції у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні, створити Державну службу охорони ґрунтів, діяльність якої буде спрямовуватися і координуватися Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України. Діяльність цього органу має базуватись на принципі публічно-приватного партнерства, в рамках якого держава в особі цієї служби разом із сільськогосподарським виробником матимуть власні сфери відповідальності в забезпеченні охорони та належного використання сільськогосподарських земельних ділянок. Виходячи з комплексності ґрунтового покриву земельних ділянок, ступеня

їхньої деградації та агротехнічного стану, запропоновано основний акцент у правовому регулюванні відносин охорони і використання земель сільськогосподарського призначення перенести із організаційно-правового регулювання на договірно-правовий рівень.

Запропоновано законодавчо визначити засади пільгового стимулювання діяльності щодо добровільного зобов'язання по очищенню забруднених земель, зокрема в ході їх приватизації, впровадженні новітніх екологічно чистих технологій, здійсненні природоохоронних (ґрунтоохоронних) заходів, а також підвищити вимоги юридичної відповідальності до суб'єктів господарювання за забруднення навколишнього природного середовища та компенсацію завданих збитків, включаючи повну вартість рекультивації/санації забруднених ґрунтів/підземних вод. Цьому має сприяти адаптація існуючих методик проведення розрахунку збитків за забруднення навколишнього природного середовища до найкращих світових практик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер’янов В. Б. Адміністративне право України. Академічний курс. Підручн.У 2-х т. Київ: Юридична думка, 2007. Т. 1. Загальна частина. 591 с.

2. Аверьянов Ю. И. Политология: Энциклопедический словарь. М., 1993. 192 с.

3. Аграрне право України: підруч. / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. 448 с.

4. Адиханов Ф. Х. Теоретические проблемы правовой охраны земель сельскохозяйственного назначения. Томск, 1989. 520 с.

5. Адміністративне право України / Битяк Ю. П., Богуцький В. П., Паращук В.М.; під ред. Ю. П. Битюка. Харків: Право, 2001. 528 с.

6. Адміністративне право України : підруч. / за заг. ред. акад. С. В. Ківалова. Одеса : Юрид. л-ра, 2003. 312 с.

7. Адміністративне право України: навч. посіб. / Т. О. Коломієць, Г. Ю. Гулевська. Київ: Істина, 2007. 216 с.

8. Акманов С. С. Агрохолдинги в системе аграрних российских сельхозпроизводителей. *Аграрное и земельное право*. 2010. № 5 (65). С. 8-20.

9. Аксененок Г. А. Рациональное использование сельскохозяйственных земель в СССР и охрана почв. *Советское государство и право*. 1980. № 6. С. 43-47.

10. Аксененок Г. А. Земельные правоотношения в СССР. Москва, 1958. 234 с.

11. Аксененок Г. А. Правовой режим земель сельскохозяйственного назначения. *Сельское хозяйство в СССР и Италии*. М., 1997. 160 с.

12. Александров М. Г. О роли советского социалистического государства и права в развитии советского общества. Учебн. пособ.. Вып. 1. Москва, 1953. 215 с.

13. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва, 2011. 298 с.

14. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в советском обществе. Москва, 1966. 180 с.

15. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2-х т. М.: Юрид. лит. 1981. Т. 1. 360 с.

16. Алексеев С. С. Общие дозволения и общин запреты в советском праве. Москва, 1989. 288 с.

17. Алексеев С. С. Право: азбука теория философия: опыт комплексного исследования. Москва: Статус, 1999. 425 с.

18. Алексеев С. С. Структура советского права. М., 1975. 256 с.

19. Алієва Х. Н. Правове регулювання реформування аграрних відносин за законодавством України та Російської Федерації: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2010. 19 с.

20. Андреева Г. Н. Институт собственности в конституциях зарубежных стран и Конституции Российской Федерации. Москва: Норма, 2009. 368 с.

21. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії. Київ, 2005. 445 с.

22. Андрейцев В. І. Правовий режим використання, відновлення та охорони земель. *Екологічне право. Особлива частина*: підруч. для студ. юрид. вузів і факул. Повний академічний курс / ред. В. І. Андрейцев. Київ: Істина, 2001. С. 194-316.

23. Андрейцев В. І. Правові засади земельної реформи і приватизація земель в Україні : навч. посіб. Київ: Істина, 1999. 320 с.

24. Андрейцев В. І. Правовий режим землі як основного національного багатства. *Законодавство України: Науково-практичні коментарі*. 2002. № 4. С. 15-26.

25. Андрейцев В. И. Земельная реформа: Приватизация. Экология. *Право: сборник эксклюзивных очерков и нормативно-правових актов.* Київ: 1997. 297 с.

26. Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: моногр. Донецьк: Національний гірничий університет, 2011. 373 с.

27. Арнаут А. Г. Земельна реформа в Україні та Румунії: порівняльний аналіз законодавства: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 16 с.

28. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 469 с.

29. Бабаев В. К., Баранов В. М., Гойман В. И. Словарь категорий и понятий общей теории права. Н. Новгород, 1992. 76 с.

30. Байтин М. И., Баранов В. М. О логико-гнесеологической и юридической природе правового состояния. *Вопросы теории государства и права*. Саратов, 1991. С. 41-52.

31. Бакай І. М. Конституційні засади забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві. *Право України*. 1997. № 2. С. 12-18.

32. Бакунина Т. С. Правовые проблемы рационального использования и охраны сельскохозяйственных земель: материалы «круглого стола». *Государство и право*. 1998. № 4. С. 42-65.

33. Балакірський В. Б., Гарбуз М. М., Червоний М. В. Проблеми консервації і використання деградованих та малопродуктивних земель. *Вісник ХНАУ*. 2008. № 1. С. 232-235.

34. Балюк Г. І. Проблеми формування та становлення ядерного права України: дис.. д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.06. Київ, 2000. С. 147-148.

35. Балюк Г. І. Правова охорона атмосферного повітря. *Екологічне право. Особлива частина: підруч. для студ. юрид. вузів і факул. Повний академічний курс* / ред. В. І. Андрейцев. Київ: Істина, 2001. С. 434-452.

36. Балюк Г. І. Правовий режим використання і охорони надр в Україні. *Екологічне право. Особлива частина: підруч. для студ. юрид. вузів і факул. Повний академічний курс* / ред. В. І. Андрейцев. Київ: Істина, 2001. С. 403-433.

37. Балюк С. А., Гапєєв Л. В. Зарубіжний та вітчизняний досвід законодавчого врегулювання правового захисту ґрунтів. *Вісник аграрної науки*. 2014. № 10. С. 12-16.

38. Балюк С. А., Медведєв В. В., Мірошниченко М. М. Управлінню ґрунтово-земельними ресурсами державну підтримку. *Вісник аграрної науки*. 2009. № 4. С. 10-12.

39. Балюк С. А., Мирошниченко Н. Н., Фатеев А. И. Принципы экологического нормирования допустимой антропогенной нагрузки на почвенный покров Украины. *Почвоведение*. 2008. № 12. С. 1501-1509.

40. Балюк С. А., Трускавецький Р. С. Ґрунти та їх родючість у правовому полі земельно-ринкових відносин. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти* : кол. моногр. / за ред. С. А. Балюка, А. В. Кучера. Харків: «Смугаста типографія», 2015. 432 с.

41. Барабаш Н. П. Поняття «правовий режим земель»: підходи до тлумачення. *Вісник Львівського унівнерситету. Серія юридична*. 2009. Вип. 49. С. 179-189., с. 188.

42. Басай Р. М. Правовий режим техногенно-забруднених земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2013. 20 с.

43. Бахрах Д. Н. Административное право России: учебн. для вузов. Москва: Норма, 2000. 340 с.

44. Бацула О. О., Скрильник Є. В., Лісовий М. В., Фатєєв А. І. Технології відтворення родючості ґрунтів у сучасних умовах. Київ-Харків, 2003. С. 54-85.

45. Безуглий М. Д., Балюк С. А., Трускавецький Р. С. Ґрунти та їхня родючість у правовому полі земельно-ринкових відносин. *Вісник аграрної науки*. 2012. № 5. С. 5-10.

46. Белінчук Н. Про приватну власність на землі природно-заповідного фонду. *Землевпорядний вісник.* 2000. № 11. С. 20-23.

47. Бичурин Н. Я. Земледелие в Китае. СПб., 1844. 311 с.

48. Біланчин Я. М., Жанталай П. І., Тортик М. Й. Зрошувані алювіальні ґрунти заплави нижнього Дністра на території Одеської області. *Ґенеза, географія та екологія ґрунтів*: зб. наук. пр. Львів, 2008. 616 с.

49. Бобкова А. Г. Правовий режим використання та охорони рекреаційних зон. *Екологічне право. Особлива частина: підруч. для студ. юрид. вузів і факул. Повний академічний курс* / ред. В. І. Андрейцев. Київ: Істина, 2001. С. 502-516.

50. Боголюбов С. А. Земля – природный ресурс и объект права собственности. *Экологическое право*. 2009. № 5-6. С. 4-7.

51. Болтанова Е. С. Методологические вопросы определения элементов правового режима земель. *Аграрное и земельное право.* 2012. № 10 (94). С. 106-111.

52. Бондар В. В. Правовий режим земель міжнародних транспортних коридорів в Україні: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2008. 19 с.

53. Бондар О. Г. До питання про правовий режим землі як об’єкта права власності. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2010. № 1. С. 120-123.

54. Бородіна О., Прокопа І. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення. *Економіка України*. 2009. № 4. С. 74-85.

55. Бринчук М. М. Правовая охрана окружающей среды от загрязнения токсическими веществами. Москва: Наука, 1990. 214 с.

56. Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды). Москва: Юристь, 1998. 688 с.

57. Будущее, которого мы хотим. Рио+20. Итоговый документ Конференции Организации Объединённых Наций по устойчивому развитию. 19.07.2012. URL: https://rio20.un.org/sites/rio20.un.org/files/a-conf.216-l-1_russian.pdf.pdf.

58. Васильева М. И. Земельные и природоресурсовые отношения в Концепции развития законодательства о вещном праве. *Экологическое право*. 2009. № 56. С. 19-27.

59. Ведення сільського господарства в умовах радіоактивного забруднення території України в результаті аварії на Чорнобильській АЕС на період 1999-2002 рр.(Методичні рекомендації). Київ: Ярмарок. 1998. 104 с.

60. Великий тлумачний словник сучасної української мови / ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

61. Веренкіотова О. В. Використання оціночних понять у вітчизняній правовій науці. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 5. С. 14-23.

62. Вівчаренко О. А. Правова охорона земель: окремі проблеми нормативного визначення. *Держава і право*. 2009. Вип. 43. С. 403-409.

63. Вівчаренко О. А. Правова охорона земель України: автореф. дис… д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2013. 36 с.

64. Власенко Ю. Л. Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2010. 22 с.

65. Водний кодекс України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст.189.

66. Врочинский К. К., Маковський В. Н. Применение пестицидов и охрана окружающей среды. Киев: Вища школа, 1979. 208 с.

67. Гавриш Н. С. Агрохолдинг як суб’єкт правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Зб. матер. Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природо*

ресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р,). Одеса, 2016. С. 83-87.

68. Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: монографія. Одеса: Юрид. л-ра, 2016. 398 с.

69. Гавриш Н. С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2001. 20 с.

70. Гавриш Н. С. Ґрунти як об'єкт правового регулювання, використання, відтворення та охорони. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 4. С. 169-172.

71. Гавриш Н. С. Ґрунти як об'єкт правової охорони. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2000. Вип. 5. С. 346-349.

72. Гавриш Н. С. Ґрунти як самостійний об'єкт у правовому полі Конституції України. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*: матер. кр. ст. (м. Київ, 27 трав. 2016 р.). Чернівці, 2016. С. 91-94.

73. Гавриш Н. С. Ґрунтові ресурси і ґрунтокористування: правові аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. Вип. 15. Т. 2. С. 76-79.

74. Гавриш Н. С. Державне управління в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.) : у 2 т. Одеса, 2017. Т. 1. С. 625-627..

75. Гавриш Н. С. Еколого-правове регулювання у сфері охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 4. С. 100-106.

76. Гавриш Н. С. Економіко-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Вип. 30. С. 156-167.

77. Гавриш Н. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Правове життя сучасної України :* у 2 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова (м.Одеса, 16-17 трав. 2014 р.). Одеса, 2014. Т. 2. С. 494-496.

78. Гавриш Н. С. Матеріально (таксова) відповідальність за порушення законодавства про охорону ґрунтів. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин:* матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.). Львів, *2016.* С. 165-167.

79. Гавриш Н. С. Міжнародний досвід правового регулювання, використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини.* 2012. Вип. 31. С. 208-217.

80. Гавриш Н. С. Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель: правові аспекти. *Генеза, географія та екологія ґрунтів.* Вип. 5 : збірник наукових праць міжнародного наукового семінару «Грунти і сучасність» (м. Львів, 11-13 верес. 2015 р.). Львів, 2015. С. 36-41.

81. Гавриш Н. С. Організаційно-правова форма забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2012. Вип. 92. С. 100-104.

82. Гавриш Н. С. Особенности административной ответственности за нарушение законодательства в области использования, воспроизводства и охраны почв в Украине. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 2. С. 87-93.

83. Гавриш Н. С. Особливо цінні ґрунти та їхня правова охорона. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2012. № 3. С. 138-146.

84. Гавриш Н. С. Особливості правового регулювання охорони земель і ґрунтів населених пунктів України. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 92-97.

85. Гавриш Н. С. Почва в системе законодательства Украины. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 4. С. 44-50.

86. Гавриш Н. С. Почвы Украины и некоторые проблемы их правовой охраны. *Аграрное и земельное право*. 2012. № 12. С. 34-40.

87. Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні: моногр. Одеса, 2008. 228 с.

88. Гавриш Н. С. Правова охорона міських ґрунтів. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матер. XIII міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Луцьк, 24-25 черв. 2016 р.). Луцьк. 2016. С. 184-186.

89. Гавриш Н. С. Правова охорона особливо цінних ґрунтів. *Стан природних ресурсів, перспективи їх збереження та відновлення* : зб. матер. II Міжнар. наук.-практ. конфер. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. С. 43-45.

90. Гавриш Н. С. Правове забезпечення моніторингу ґрунтів в Україні. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 18-22.

91. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земельних ресурсів. *Земельне право України*: підручн. Вид. 2, перероб. і доп. Київ, 2009. С. 469-493.

92. Гавриш Н. С. Правове регулювання ведення моніторингу ґрунтів в Україні. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : матер. кр. ст. (м. Харків, 13 черв. 2014 р.). Харків, 2014. С. 68-70.

93. Гавриш Н. С. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення. *Земельне право України* : навч. посіб. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса, 2017. С. 264-280.

94. Гавриш Н. С. Правові аспекти використання та охорони ґрунтових ресурсів. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 трав. 2015 р.): у 2 т. Одеса, 2015. Т. 1. С. 620-623.

95. Гавриш Н. С. Правові аспекти охорони ґрунтів України від деградації. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2011. Вип. 54. С. 284-290.

96. Гавриш Н. С. Правові основи контролю за дотриманням земельного законодавства в Україні. *Актуальні проблеми держави та права*. 2009. Вип. 46. С. 228-232.

97. Гавриш Н. С. Правові проблеми використання, охорони і відтворення ґрунтів в Україні. *Актуальні проблеми, правове регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин* : кол. моногр. Одеса, 2018. С. 629-647.

98. Гавриш Н. С. Правовое обеспечение экологической стандартизации и нормирования в сфере охраны земель и воспроизводства почв в Украине. *Экологическое нормирование, сертификация и паспортизация почв как научная основа рационального землепользования*: матер. докл. Междунар. науч.-практ. конфер. (г. Москва, 30 сент.-1 окт. 2010 г.). Москва: МАКС Прес, 2010. С. 55-58.

99. Гавриш Н. С. Правовое регулирование охраны городских почв в Украине. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 3. С. 64-70.

100. Гавриш Н. С. Правовые вопросы деградационного ущерба почвам. *Плодородие почв и эффективное применение удобрений* : мат. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 05-08 июля 2011 г.). Минск, 2011. С. 22-24.

101. Гавриш Н. С. Принципи правової охорони та використання ґрунтів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 57. С. 272-278.

102. Гавриш Н. С. Проблеми застосування окремих видів юридичної відповідальності за псування ґрунтів. *Актуальні проблеми держави та права*. 2007. Вип. 30. С. 135-138.

103. Гавриш Н. С. Процес відтворення та законодавче закріплення принципів аграрного права. *Актуальні проблеми держави та права*. 2008. Вип. 37. С. 173-178.

104. Гавриш Н. С. Теоретико-правові засади основних понять і термінів щодо раціонального використання та охорони ґрунтів. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 44. С. 57-66.

105. Гавриш Н. С., Позняк С. П. Чорноземи як об'єкт особливої правової охорони. *Проблеми збереження законності у сфері земельних та аграрних правовідносин*: тези доп. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19-20 трав. 2006 р.). Львів, 2006. С. 11-12.

106. Гавриш Н. С., Цуркан О. І. Моніторинг ґрунтів: правові аспекти. *Охорона ґрунтів.* Вип. 1. Київ, 2014. С. 344-348.

107. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. *Проблема теории и развития законодательства*. Харьков, 1994. 639 с.

108. Гадзало Я. М. Проблеми завершення земельної реформи. *Вісник аграрної науки*. 2015. № 8. С. 5-10.

109. Гайдамака І. О. Правовий режим: поняття та види. *Державне управління та місцеве самоврядування*. Вип. 15. Харків, 2008. С. 120-127.

110. Галаган Т. І. Стратегія еколого-економічної оцінки рекультивації порушених земель і деякі нормативи витрат на її проведення. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти*: кол. моногр. / за ред. С. А. Балюка, А. В. Кучера. Харків : Смугаста типографія, 2015. 432 с.

111. Гальчинська Н. Ю. Правовий режим земель промислових зон в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2011. 188 с.

112. Гальчинська Н. Ю. Правовий режим промислових зон в Україні : автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2004. 19 с.

113. Гальчинська Н. Ю. Проблеми законодавчого забезпечення правового режиму земель промислових зон в Україні. *Зб. тез. наук. робіт IV Міжн. цивілістичної наук. конф. студентів та аспірантів*. Одеса, 2009. С. 234-235.

114. Гапотченко Т. М. Особливості правового режиму земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства : автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 21 с.

115. Гафурова О. В. Правові проблеми соціального розвитку села : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2015. 36 с.

116. Гвоздик П. О. Трансформаційні процеси в екологічному законодавстві: від закону «Про охорону природи в Українській РСР» (1960 р.) до майбутнього Екологічного кодексу України. *Вісник Луганського державного університету внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2009. Вип. № 4. С. 165-173.

117. Гетьман А. П. Концепція розвитку екологічного законодавства України: ґенеза наукових досліджень еколого-правових проблем у XX ст. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр.* / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. С. 6-68.

118. Гетьман А. П. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля. *Право України*. 2011. № 2. С. 11-19.;

119. Годованюк А. Й. Правовий режим земель природно-заповідного фонду : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2008. 19 с.

120. Голиченков А. К., Лукина Е. Н. Проблемы экологического, земельного права и законодательства в современных условиях (обзор выступлений участников научно-практической конференции Софрино-4). *Государство и право*. 1999. № 2. С. 48-54.

121. Головня Е. В. Правовой режим земель электроэнергетики. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 4 (100). С. 28-33.

122. Господарський кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, 19-20, 21-22. Ст. 144.

123. Гоштинар С. Л. Правове регулювання ведення державного земельного кадастру в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2008. 19 с.

124. Гребенюк М. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення: проблеми, перспективи, зарубіжний досвід. *Право України*. 2007. № 9. С. 41-45.

125. Гречко В. В. Регулирование правового режима земельного участка на современном этапе развития российского законодательства. *Аграрное и земельное право*. 2012. № 8 (92) С. 107-114.

126. Гриник І. В., Бакун О. І., Бакун О. Ю, Єгоров О. В. Родючість ґрунту і використання ріллі в сівозмінах Полісся залежно від способів застосування соломи на добриво. *Вісник аграрної науки*. 2009. № 1. С. 16-20.

127. Гуменюк М. М. Ефективність використання земельних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами регіону. *Рекультивація складних техноекосистем у новому тисячолітті: ноосферний аспект* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 29-30 трав. 2012 р.). Дніпропетровськ: ДДАУ, 2012. С. 83-88.

128. Гуревський В. К. Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення: моногр. Одеса : Астропринт, 2000. 136 с.

129. Гуревський В. К. Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 1999. 17 с.

130. Даниленко Б. В. Еколого-правове регулювання землекористування окремий напрям правового регулювання земельних відносин. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 219-223.

131. Данилко Н. І. Реалізація повноважень органів місцевого самоврядування в галузі земельних відносин : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 20 с.

132. Данилюк Л. Р. Правовий режим мисливських природних ресурсів в Україні : моногр. Івано-Франківськ : Прикарп. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2017. 176 с.

133. Деградация и охрана почв / под ред. Г. В. Добровольского. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2002. 655 с.

134. Дейнега М. А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні : автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2012. 19 с.

135. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

136. Дем'яненко С. І. Агрохолдинги в Україні: процес становлення та розвитку. *Економіка України* 2009. № 12. С. 50-61.

137. Державна інспекція з контролю за використанням та охороною земель: Постанова Кабінета Міністрів України від 21 червня 2010 р. № 477. *Офіційний вісник України*. 2010. № 47. Ст. 1528.

138. Держекоінспекція оперативно відреагувала на надзвичайну подію у Фастові. URL: http://www.dei.gov.ua/2012-01-22-11-53-44/2012-01-22-11-47-42/ostanni-novini/3906-derzhekoinspektsiya-operativno-vidreaguvala-na-nadzvichajnu-podiyu-u-fastovi.html.

139. Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними : постанова Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 413. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 112 (59810). 17 червня 2017 р.

140. Дзера О. В. Право державної та комунальної власності. *Цивільне право України: підручн.* У 2 кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ: Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. С. 367-395.

141. Добровольский Г. В. К истории эталона русского чернозема на Всемирной выставке 1900 года. *Почвоведение*. 2010. № 9. С. 1135-1136.

142. Добровольский Г. В. Лекции по истории и методологии почвоведения. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2010. 232 с.

143. Добровольский Г. В. Тихий кризис планеты. *Вестник РАН*. 1997. Т. 67. № 4. С. 313-320.

144. Добровольский Г. В., Куст Г. С. Концепция почвенных ресурсов: современное состояние, предпосылки к переосмыслению и постановка задач. *Роль почвы в биосфере*. Москва: 2003. 204 с.

145. Докучаев В. В. К учению о зонах природы. Санкт-Петербург: Типография СПб. Градоначальства, Миллионная, 1899. № 17. С. 10.

146. Дубовик О. Л. Экологическое право: учеб. Москва, 2011. 584 с.

147. Дудар Т. Г. Оцінка потенціалу і ринкових позицій аграрних холдингів. *Економіка АПК*. 2011. № 6. С. 84-90.

148. Евтихиев И. И. Регулирование земельних отношений в городах. Горки, 1929. 136 с.

149. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / А. В. Толстоухов (голов. ред.) та ін. Київ: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. Т. 1: А-е. 432 с.

150. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / А. В. Толстоухов (голов. ред.) та ін. Київ: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2007. Т. 2: Є-н. 416 с.

151. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / А. В. Толстоухов (голов. ред.) та ін. Київ: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008. Т. 3: О-я. 472 с.

152. Екологічне право України. Академічний курс: підруч. / За заг. ред.. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2005. 848 с.

153. Екологічне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. І. І. Каракаша. Одеса: Фенікс, 2012. 788 с.

154. Екологічне право. Особлива частина: підруч. для студ. юрид. вузів і факул. Повний академічний курс / ред. В. І. Андрейцев. Київ: Істина, 2001. 544 с.

155. Єрмоленко В. М. До питання нормативного визначення поняття «земельні відносини». *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 8. С. 70-71.

156. Єрмоленко В. М., Гафурова О. В., Заріцька І. М. Теоретичні проблеми аграрних правовідносин: моногр. Київ: Компринт, 2013. 668 с.

157. Єтеревська Л. В. Рекультивація земель. Київ: Урожай, 1977. 128 с.

158. Жариков Ю. Г. Некоторые вопросы правовой охраны почв. *Правовые вопросы охраны природы в СССР. Сборник статей*. Москва: Госюриздат, 1963. С. 228-271.

159. Жариков Ю. Г. Право сельскохозяйственного землепользования. Москва: Юрид. лит., 1969. 200 с.

160. Жиравецький Т. М. Використання земель за цільовим призначенням як принцип земельного права. URL: http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=595.

161. Заєц О. І. Правові аспекти земельної реформи в Україні : моногр. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 185 с.

162. Земельне право України : навч. посіб. / І. І. Каракаш, В. Д. Сидор, Т. Є. Харитонова та ін. ; за ред. І. І. Каракаша та Т. Є. Харитонової. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса : Юрид. л-ра, 2017. 588 с.

163. Земельне право України : підручн. / За ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. 600 с.

164. Земельне право України: підруч. / Г. І. Балюк, Т. О. Коваленко, В. В. Носік та ін..; за ред. В. В. Носіка. Київ: Видавничо-поліграфічний цент «Київський університет». 2008. 511 с.

165. Земельний кодекс України 13 березня 1992 р. № 2196-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 25. Ст. 354. (втратив чинність)

166. Земельний кодекс України від 18 груд. 1990 р. № 561-XII (втратив чинність з 1 січня 2002 року на підставі Кодексу № 2768-III від 25 жовтня 2001 року). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 98.

167. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.

168. Земельний кодекс Української РСР від 8 липня 1970 р. № 2874-VII URL: http:zakon2.rada.gov.ua/laws/show2874%D0%B0-07

169. Земельний кодекс УРСР від 18 груд. 1990 р. № 561-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 98. (втратив чинність)

170. Земельні ресурси України / за ред. В. В. Медведєва, Т. М. Лактінової. Київ: Аграрна наука, 1998. 150 с.

171. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. 368 с.

172. Зміни до Положення про державну установу «Інститут охорони ґрунтів України» наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20 берез. 2013 р. № 198. URL: http://www.iogu.gov.ua/pro-du-derzhgruntohorona/polozhennya/zminy-do-polozhennya-pro-derzhavnu-ustanovu-instytut-ohorony-gruntiv-ukrajiny/.

173. Зуєв В. А. Організаційно-правові аспекти природокористування та охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2003. 20 с.

174. Ибрагимов К. Х., Ибрагимов А. К. Земли сельскохозяйственного назначения: понятие, сущность и особенности правовой охраны. *Право и политика*. 2004. № 4. С. 82-85.

175. Ибрагимов К. Х., Паскачева Б. Х. Современные проблемы охраны и использования земель сельскохозяйственного назначения. *Аграрное и земельное право*. 2012. № 11 (95). С. 39-47.

176. Иконицкая И. А. Земельное право Российской Федерации: теория и тенденции развития. Москва: Ин-т государства и права РАН, 1999. 127 с.

177. Иоффе О. С. Юридические нормы и человеческие поступки. *Актуальные вопросы советского гражданского права*. Москва, 1964. С. 10-51.

178. Исаков В. Б. Механизм правового регулирования правые режимы. *Проблемы теории государства и права*. Москва, 1987. 304 с.

179. Исаков В. Б. Правовые режимы и их совершенствование. *XXVII съезд КПСС и развитие теории права*. Свердловск, 1982. С. 34-39.

180. Исаков Н. В. О содержании термина «правовая политика». *Новая правовая мысль*. 2003. № 2 (3). С. 10-16.

181. Іванюк Г. Біопродуктивність ґрунтів = Bioproductivity of soils : навч. посіб. [для студ. вищ. навч.закл.]. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 350 с.

182. Ільків Н. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2001. 24 с.

183. Ільницька Н. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2001. 19 с.

184. Казанцев Н. Д. О научных основах дифференциации и интеграции законодательства, регулирующего использование и охрану природных ресурсов. *Вестник МГУ. Серия Х: Право*. 1965. № 2. С. 3-7.

185. Камінський В. Ф., Шевченко І. П., Коломієць Л. П. Науково-методичне забезпечення охорони земель сільськогосподарського призначення як передумова сталого розвитку агропромислового комплексу України. *Вісник аграрної науки*. 2018. № 1. С. 5-10.

186. Канаш О. П. Підходи до визначення особливо цінних ґрунтів як один із важливих чинників оптимізації використання земель. *Землеустрій і кадастр*. 2008. № 5. С. 37-38.

187. Канаш О. П. Повертаємося до проблеми особливо цінних земель. *Землеустрій і кадастр*. 2011. № 1. С. 53-59.

188. Каракаш І. І. Право поділеної власності на природні ресурси у законодавстві України. *Право України*. 2001. № 3. С. 82-84.

189. Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси в Україні: моногр. Одеса: Юрид. л-ра, 2017. 432 с.

190. Кичилюк Т. С. Державний контроль за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 19 с.

191. Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії і практики : моногр. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т Василя Стефаника, 2016. 271 с.

192. Коваленко Т. О. Проблеми законодавчого забезпечення реалізації принципу законності у регулюванні земельних відносин в Україні : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ., 2014. 34 с.

193. Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України : навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 296 с.

194. Коваленко Т. О. Правові аспекти реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств» дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ: 2002. С. 80-114.

195. Ковальчук Т. Г. Правові аспекти розмежування правового регулювання відносин, об’єктами яких виступають земельні ділянки та нерухоме майно. *Вісник Київського національного ун-ту. Юридичні науки*. 2005. № 67. С. 12-15.

196. Ковальчук Т. Г. Правові питання забезпечення екологічної безпеки продуктів харчування : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 1996. 20 с.

197. Ковальчук Т. Г. Поняття і особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення. *Вісник Київ. ун-ту імені Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2005. Вип. 63-64. С. 32-37.

198. Ковальчук Т. Г. Правовий режим виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу. *Екологічне право. Особлива частина: підруч. для студ. юрид. вузів і факул. Повний академічний курс* / ред. В. І. Андрейцев. Київ: Істина, 2001. С. 517-538.;

199. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 р. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1984. Дод. до № 51. Ст. 1122.

200. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 36. Ст. 340.

201. Колбасов О. С. Экология: политика-право. *Правовая охрана природы в СССР*. Москва: Наука, 1976. 230 с.

202. Комплексна Програма охорони навколишнього природного середовища Харківської області на 2009-2013 роки та на перспективу до 2020 р. URL: http://www.oblrada.kharkov.ua/ua/programa-okhoroni-navkolishnogo-prirodnogo-seredovishcha-v-kharkivskij-oblasti-na-2009-2013-roki-ta-na-perspektivu-do-2020-roku.

203. Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2002. 20 с.

204. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

205. Конференция. Тридцать девятая сессия. Рим, 6-13 июня 2015 года. Глобальное почвенное партнерство Всемирная хартія почв. Апрель 2015 года. С. 4. URL: http:www.fao.org3a-mn442r.pdf

206. Коссе Д. Д. Значення і сутність правового режиму в правовій системі України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 25-29.

207. Костенко В. О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 19 с.

208. Костицький В. В. Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища: теорія та практика : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2004. 52 с.

209. Костицький В. В. Шляхи вдосконалення правового врегулювання сільськогосподарського землекористування в Україні: новий погляд науковця. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 416-417.

210. Костяшкін І. О. Правове забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні: моногр. Хмельницький, 2016. 429 с.

211. Красная книга почв Ленинградской области / отв. ред. Б. Ф. Апарин. Санкт-Петербург: Аэроплан, 2007. 320 с.

212. Краснов Н. И. О понятиях рационального использования и охраны земли. *Государство и право*. 1999. № 10. С. 38-41.

213. Краснов Н. И. Право природопользования в СССР. Москва, 1990. 223 с.

214. Краснов Н. И., Башмаков Г. С., Самончик О. А. Правовые проблемы раціонального использования земель в сельском хозяйстве Российской Федерации. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 75-85.

215. Краснов Н. И. Общая теория советского земельного права. Москва: Наука, 1983. 458 с.

216. Краснова И. О. Земельное право. Москва: Юристъ, 2004. 240 с.

217. Краснова М. В. Екологічне управління: науково-методологічні та правові питання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2016. Вип. 2 (103). С. 9-14.

218. Краснова М. В. Правові засади формування інституту відповідальності за шкоду, заподіяну порушенням вимог міжнародного та європейського екологічного законодавства. *Наукові записки. Юридичні науки.* 2006. Т. 53. С. 138-144.

219. Краснова М. В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2010. 34 с.

220. Краснова М. В. Коментар до ст. 152 ЗК України. *Земельний кодекс України: науково-практичний коментар* / За ред. В. І. Семчика. Київ, 2003. С. 452-474.

221. Краснова М. В. Правовий режим використання, відтворення та охорони лісів. *Екологічне право. Особлива частина: підруч. для студ. юрид. вузів і факул. Повний академічний курс* / ред. В. І. Андрейцев. Київ: Істина, 2001. С. 365-402.

222. Краснова М. В. Правовий режим відтворення та охорони тваринного світу. *Екологічне право. Особлива частина: підруч. для студ. юрид. вузів і факул. Повний академічний курс* / ред. В. І. Андрейцев. Київ: Істина, 2001. С. 403-433.

223. Краснова М. В., Лепечук П. І. Правовий режим використання, відтворення вод в Україні *Екологічне право. Особлива частина: підруч. для студ. юрид. вузів і факул. Повний академічний курс* / ред. В. І. Андрейцев. Київ: Істина, 2001. С. 338-364.;

224. Крассов О. И. Земельное право современной России. Москва: Дело, 2003. 578 с.

225. Крассов О. И. Земельное право: учебн. Москва: Юрист. 2000. 512 с.

226. Крассов О. И. Способы определения правового режима земель. *Экологическое право России: сб. мат. науч.-практ. конф. Вып. 5.* 2005-2007 гг. / под ред. А. К. Голиченкова. Москва, 2009. С. 511.

227. Кримінальне право України: Особлива частина : підруч. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін і ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 608 с.

228. Крупеников И. А. Почвенный покров Молдавии : прошлое, настоящее, управление, прогноз. Кишинев: Штиинца, 1992. 265 с.

229. Кулинич П. Ф. Екологічні імперативи в системі правової охорони сільськогосподарських земель України. *Право України*. 2011. № 2. С. 140-147.

230. Кулинич П. Ф. Правові проблеми земельної реформи в Україні. *Правова держава: зб. наук. пр.* Київ: Ін Юре. 1998. Вип. 9. С. 224-225.

231. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони ґрунтів України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 2 (88). С. 79-88.

232. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ : Логос, 2011. 668 с.

233. Кулинич П. Ф. Проблеми вдосконалення правового регулювання сільськогосподарського землекористування в Україні: методологічний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 219-225.

234. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ : Логос, 2011. 668 с.

235. Кулинич П. Ф. Сільськогосподарські угіддя як об’єкт земельних правовідносин. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 6. С. 174-180.

236. Курильців Р. М. Стандартизація та нормування у галузі охорони земель як складова сталого землекористування. URL: http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/26115.

237. Куцевич О. П. Правові питання консолідації земель в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2014. 17 с.

238. Кучер О. Агроекологічна політика й Програми в США: досвід для України URL: http:www.propozytsiya.com ?page=1498itemid=23382numbar=75

239. Кучер О., Євсюков Т., Міхльмаєр Ю. Соціально-економічні ефекти трансформації аграрного виробництва в Україні. *Вісник аграрної науки*. 2008. № 11. С. 63-67.

240. Лебідь В. І. Правове становище особистих (селянських) господарств в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2002. 21 с.

241. Левин Ф. И., Розанов Б. Г. Продуктивность почв Нечерноземной зоны и ее увеличение / под. ред. В. Г. Минеева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 48-61.

242. Ліпін В. П. Проблеми раціонального використання охорони земельних ресурсів в Російській Федерації. URL: http://ur.co.ua/112/1021-1-problemy-racional-nogo-ispol-zovaniya-ohrany-zemel-nyh-resursov-v-rf.html.

243. Лісова Т. В. Правове забезпечення землеустрою в Україні : моногр. Харків: ЗАТ «Харківська друкарня № 16, 2005. 168 с.

244. Лісова Т. В. Щодо питання про відновлення земель як виду земельних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія «Право».* 2016. Вип. 36. Том 1. С. 200-203.

245. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII, в ред. від 8 лютого 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99

246. Лозе Ж., Матье К. Толковый словарь по почвоведению. Москва: Мир, 1998. 398 с.

247. Лозо В. І. Правові основи екологічної стратегії Європейського Союзу: моногр. Харків: Право, 2008. 251 с.

248. Луняченко А. В. Земли сельскохозяйственного назначения: правовой режим использования гражданами на праве собственности. Одесса : Латстар, 2002. 180 с.

249. Луняченко А. В. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення. *Земельне право України* / За ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вип. 2. Київ: Істина, 2009. 600 с.

250. Максименко М. І. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 17 с.

251. Малишева Н. Р. Гармонізація екологічного законодавства в Європі : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 1996. 53 с.

252. Малишева Н. Р. Правова охорона навколишнього середовища від забруднення отрутохімікатами і мінеральними добривами, що застосовуються в сільському та лісовому господарствах. Київ, 1987. 220 с.

253. Малишева Н. Р. Нові горизонти екологічного права. *Сучасні тенденції перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (22-23 трав. 2015 р.), присвяч. 90-річчю від народження акад. В. З. Янчука / За ред. В. М. Єрмоленка. Київ: Видав. центр НУБіП України, 2015. С. 58.

254. Малько А. В., Родионов О. С. Правовые режимы в российском законодательстве. *Журнал российского права.* 2001. № 9. С. 22-28.

255. Мартин А. Г., Євсюков Т. О. Особливо цінні землі: сучасні проблеми визначення та охорони. *Землеустрій і кадастр*. 2009. № 2. С. 39-43.

256. Матузов И. И., Малько А. В. Правовые режимы: понятия и виды. *Право и политика: современные проблемы соотношения и развития*. Вып. 4. Воронеж, 1996. 228 с.

257. Медведев В. В. Мониторинг почв Украины. Концепция, предварительные результаты, задачи. Харьков: ПФ «Антиква», 2002. 428 с.

258. Медведєв В. В. Заходи стимулювання впровадження ґрунтоохоронної технології у європейських країнах. *Вісник аграрної науки*. 2010. № 6. С. 15-17.

259. Медведєв В. В. Мінімалізація обробітку ґрунтів України (Рекомендації). Харків, 2004. 47 с.

260. Медведев В. В. Мониторинг почв Украины. Концепция, предварительные результаты, задачи. Харьков: ПФ «Антиква», 2002. 428 с.

261. Медведєв В. В. Моніторинг ґрунтів у країнах Європейського Союзу й Україні. *Вісник аграрної науки*. 2003. № 11. С. 14-17.

262. Медведєв В. В. Проблеми охорони ґрунтів. *Вісник аграрної науки*. 2004. № 1. С. 53-57.

263. Медведєв В. В. Фермеру про ґрунто- і ресурсозбережувальні інновації з обробітку. Харків : ТОВ «Смугаста типографія», 2015. 200 с.

264. Медведєв В. В., Пліско І. В. Цінні, деградовані і малопродуктивні ґрунти України: заходи з охорони і підвищення родючості. Харків : ТОВ «Смугаста типографія», 2015. 144 с.

265. Медведєв В. В., Пліско І. В., Бігун О. М. Інвестиційна привабливість орних земель України (методика визначення і картографо-аналітичні оцінки). Харків : Смугаста типографія, 2014. 186 с.

266. Медведєв В. В., Рижук С. М., Кисіль В. І. Про державні пріоритети і національну програму з охорони і підвищення родючості ґрунтів. *Вісник аграрної науки*. 2003. № 2. С. 5-9.

267. Мельник Н. О. Сучасні правові проблеми відшкодування втрат сільськогосподарського чи лісогосподарського виробництва. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 108. С. 263-270.

268. Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства : наказ Мінприроди України, від 27 жовтня 1997 р. № 171, зі

змінами від 04 квітня 2007 р. № 149. *Офіційний вісник України*. 2007. № 31. Ст. 1265

269. Методика моніторингу земель, що перебувають у кризовому стані / під ред. В. В. Медведєва, Т. М. Лактіонової. Харків: Інститут ґрунтознавства та агрохімії, 1988. 88 с.

270. Методики визначення складу та властивостей ґрунтів. Книга 1 / за ред. С. А. Балюка. Харків: ННЦ ІГА, 2004. 210 с.

271. Методики визначення складу та властивостей ґрунтів. Книга 2 / за ред. С. А. Балюка. Харків: ННЦ ІГА, 2005. 222 с.

272. Методики та показників бонітування ґрунтів шляхом складання шкал нормативної грошової оцінки агровиробничих груп ґрунтів природно-сільськогосподарських районів (для сільськогосподарських угідь) *Офіційний вісник України*. 2017. № 49.

273. Мисник Н. Н. К понятию земельного участка. *Государство и право*. 2005. № 10. С. 57-66.

274. Митний кодекс України від 13 берез. 2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. № 48. Ст. 552.

275. Мірошниченко А. М. Колізії у правовому регулюванні земельних відносин в Україні: автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2010. 31 с.

276. Мірошниченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ: Правова єдність, 2009. 496 с.

277. Мірошниченко А. М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2004. 206 с.

278. Мірошніченко А. М. Земельне право України: навч. посіб. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2007. 432 с.

279. Місінкевич А. Л. Правове забезпечення рекультивації земель в Україні: моногр. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. 140 с.

280. Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2012. 20 с.

281. Морозова Л. А. Конституционное регулирование в СССР. Москва, 1985. 325 с.

282. Мунтян В. Л. Деякі проблеми права власності на землю в Україні. *Антологія української юридичної думки. Т. 10. Юридична наука незалежної України.* Київ : Юридична книга, 2005. С. 718-737.

283. Мунтян В. Л. Посилити правову охорону ґрунтів. *Радянське право*. 1963. С. 19-25.

284. Мунтян В. Л. Правова охорона ґрунтів в Українській РСР. Київ: Наукова думка, 1965. 100 с.

285. Мунтян В. Л. Правовые проблемы рационального природопользования : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Киев, 1975. 49 с.

286. Мунтян В. Л., Чмут С. В. Деякі актуальні проблеми правової охорони земель сільськогосподарського призначення в умовах земельної реформи в Україні. *Вісник Запоріжського державного університету.* 2003. С. 86-87.

287. Нагребельний В. Нормативно-правовий акт. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 506-507.

288. Назаренко І. І., Польчина С. М., Нікорич В. А. Ґрунтознавство: підруч. Чернівці: Книги ХХІ, 2004. 400 с.

289. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред. В. В. Носіка. Київ : Кондор, 2004. 252 с.

290. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2014 році. Київ: ФОП Грінь Д. С. 2016. 350 с. С. 137.

291. Національна парадигма сталого розвитку України / за ред. Б. Є. Патона. Київ : ДУ Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України, 2012. 72 с.

292. Никитин Е. Д. О создании Красной книги почв. *Почвоведение*. 1989. № 2. С. 113-121.

293. Новаковський Л., Будзілович І., Леонець В., Юрченко А. Земельна реформа в Україні продовжується… (до 10-ї річниці). *Право України*. 2001. № 1. С. 37-42.

294. Носик В. В. Правовое регулирование рационального использования земель сельськохозяйственных предприятий агропромышленного комплекса (на материалах Украинской ССР) : автореф. дис. … юрид. наук: 12.00.06. Київ, 1986. 23 с.

295. Носік В. В. Право власності на землю в Україні. *Право власності в Україні : навч. посіб*. / За заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. Київ: Юрінком Інтер, 2000. С. 432-499.

296. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

297. Носік В. В. Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2007. 34 с.

298. Носік В. В. Земля як об’єкт правової охорони. *Вісник Київського університету. Юридичні науки*. 2000. Вип. 38. С. 33-39;

299. О городских почвах : Закон города Москвы от 4 июля 2007 г. № 30. URL: http:mosopen.rudocument31_ZK_2007_07_04.

300. Оверковська Т. К. Моніторинг земель України: правові аспекти. *Юридичний вісник*. 2015. № 1(34). С. 125-128.

301. Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2008. 210 с.

302. Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2009. 20 с.

303. Околелова А. А. Методология создания геофона почв. *Организация почвенных систем*: труды II национал. конфер. (5-9 ноября 2007, г. Пущино). Пущино, 2007. С. 68-71.

304. Оніщенко О. Пряма дія норм Конституції України. *Підриємництво, господарство і право*. 2004. № 4. С. 90-93.

305. Орієнтовно допустимі концентрації хімічних речовин у ґрунті від 10 червня 1981 р. № 2402-81. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2402400-81.

306. Осипчук С. О. Про охорону земель в Україні. *Землевпорядний вісник*. 2006. № 2. С. 28-37.

307. Основи земельного законодавства Союзу РСР і Союзних республік від 28 лютого 1990 р. № 1252-1 *ЗП СРСР*. 1990. № 28. Ст. 135.

308. Основи земельного законодавства СРСР і союзних республік : Закон СРСР від 13 грудня 1968 р. № 3401-VII. URL: http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15219.htm

309. Охорона ґрунтів. Принципи нормування шкідливих речовин в ґрунті. URL: http://intranet.tdmu.edu.ua

310. Оціночні показники санітарного стану ґрунтів населених місць від 7 липня 1977 р. № 1739-77. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1739400-77

311. Панченко В. Ю. Подходы к понятию «структура правовой политики» в современном отечественном правоведении. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 1 (97). С. 72-76.

312. Паньків З. П. Земельні ресурси. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 272 с.

313. Пащенко О. М. Розвиток і кодифікація земельного законодавства України: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2001. 20 с.

314. Петриченко В. Ф., Балюк С. А., Медведєв В. В. Ґрунти і сталий розвиток України. *Голос України*. 2013. 16 трав. (№ 89). С. 22.

315. Петриченко В. Ф., Заришняк А. С., Балюк С. А. Великомасштабне дослідження ґрунтового покриву України стратегічний захід ефективного збалансованого використання. *Вісник аграрної науки*. 2013. № 5. С. 5-13.

316. Петров В. В. Формы земельной собственности и предмет земельного права. *Вестник МГУ*. 1992. № 5. С. 27-34.

317. Петров В. В. Экологическое право России : учеб. для вузов. Москва: БЕК, 1995. 557 с.

318. Повідомлення прес-центру ФАО про святкування міжнародного року ґрунтів. URL: http:www.fao.org/soils-2015/news/news-detail/ru/c271898.

319. Повітряний кодекс України від 19 трав. 2011 р. № 3393–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 48-49. Ст. 536.

320. Погребняк С. П. Втілення принципів права в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 2(45). С. 26-36.

321. Погрібний О. О. Відповідальність за порушення аграрного законодавства. *Аграрне право України* / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. С. 200-212.

322. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, 15-16, 17. Ст. 112.

323. Позняк Е. В. Проблеми правового забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища в межах обєктів і територій природно-заповідного фонду України. *Актуальні проблеми держави та системи права України в умовах світової глобалізації*: матер. Міжвуз. наук.-практ. конфер. молодих вчених. Київ: Видавничий центр НАУ, 2007. С. 284-286.

324. Позняк С. П. Ґрунти у сучасному мінливому світі. *Ґенеза, географія та екологія ґрунтів*: зб. наук. пр. Львів, 2015. С. 202-206.

325. Позняк С. П. Орошаемые черноземы юго-запада Украины. Львов, 1997. 240 с.

326. Позняк С. П. Система стандартов качества почв в Украине. *Экологическое нормирование, сертификация и паспортизация почв как научная основа рационального землепользования*: матер. докл. Междунар. науч.-практ. конфер. (г. Москва, 30 сент.-1 окт. 2010 г.). Москва: МАКС Пресс, 2010. С. 25-28.

327. Позняк С. П., Кіт М. Г., Шпаківська І. М. Ґрунт – основний базис для створення агроекосистем. *Ґенеза, географія та екологія ґрунтів*: зб. наук. праць. 2003. С. 313-316.

328. Положення про Державну екологічну інспекцію України: указ Президента України від 13 квіт. 2011 р. № 4542011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 29. Ст. 1260.

329. Положення про Державну інспекцію України з питань захисту прав споживачів: указ резидента від 13 квіт. 2011 р. № 4652011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 29. Ст. 1271.

330. Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 листоп. 2015 р. № 1119. *Офіційний вісник України*. 2016. № 2. Ст. 68.

331. Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 січня 2015 р. № 32. *Офіційний вісник України*. 2015. № 10. Ст. 266.

332. Попов В. В. Правовой режим земель железнодорожного транспорта : автореф. дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва: МИИТ, 2002. 29 с.

333. Пославська О. Тлумачення норм права, що регулюють правовідносини в сфері використання, та охорони земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм*: зб. статей Міжнар. наук.-практ. конфер. присвяч. пам’яті проф. П. О. Недбайла (м. Львів, 28-29 берез. 2008 р.). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2008. С. 173-175.

334. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : монографія [А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.] ; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. 448 с.

335. Правове регулювання суспільних відносин. *Загальна теорія держави і права* / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. 536 с.

336. Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах / Д. В. Бусуйок, О. А. Поліводський, М. Л. Муравська, К. О. Настечко, В. І. Семчик ; вступ. ст. П. Ф. Кулинич. Київ : Наукова думка, 2015 . С. 102-103.

337. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 верес. 2008 р. № 514-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50-51. Ст. 384.

338. Про вдосконалення системи державного управління земельними ресурсами та контролю за їх використанням і охороною: указ Президента України від 19 серпня 2002 р. № 7202002. *Офіційний вісник України*. 2002. № 34. Ст. 1560.

339. Про виділення коштів для проведення першочергових робіт з ліквідації наслідків зсуву ґрунту у с. Костинці Сторожинецького району Чернівецької області: постанова Кабінету Міністрів України від 19 квіт. 1999 р. № 617. URL: https://законодавство.com/download_zakon/48d23e87eb98cc2227b5a8c33fa00680.html.

340. Про визначення розміру збитків унаслідок не проведення робіт з рекультивації порушених земель: постанова Кабінету Міністрів України від 17 груд. 2008 р. № 1098. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laus/show/1098-2008-n

341. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 08 лют. 1995 р. № 3995-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 12. Ст. 81.

342. Про відповідальність за порушення у сфері містобудівної діяльності: Закон України від 14 жовтня 1994 р. № 20894-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 46. Ст. 411.

343. Про відходи: Закон України від 5 берез. 1998 р. № 18798-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 36-37. Ст. 242.

344. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля: Закон України від 5 листоп. 2009 р. № 1708-VI. URL: http://search.ligazakon.ua/ l_doc2.nsf/link1/T091708.html.

345. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охоронних зон уздовж земель залізничного транспорту: Закон України від 17 берез. 1999 р. № 507-XIV. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/507-14.

346. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скорочення кількості документів дозвільного характеру: Закон України від 09 квіт. 2014 р. № 1193-VII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1193-18

347. Про Генеральну схему планування території України: Закон України від 07 лютого 2002 р. № 3059-III URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3059-14

348. Про господарські товариства: Закон України від 19 верес. 1991 р. № 1576-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 49. Ст. 682.

349. Про ґрунти та їх родючість: проект закону України від 7 листоп. 2011 р. URL: http://issar.com.ua/downloads/docs/proekt%20zakonu.pdf

350. Про дальше посилення робіт по меліорації земель і поліпшення використання зрошуваних і осушених земель в Українській РСР: постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 5 груд.1972 р. № 549. *ЗП УРСР.* 1972. № 12. Ст. 106.

351. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07 липня 2011 р. № 3613-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3613-17

352. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 963-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 350.

353. Про Державний технологічний центр охорони родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2000 р. № 1218. URL: http://zakon5.rada.gov.ua /laws/show/1218-2000-%D0%BF.

354. Про державну експертизу землевпорядної документації: Закон України від 17 червня 2004 р. № 1808-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1808-15

355. Про Державну інспекцію з контролю за використанням та охороною земель: постанова Кабінета Міністрів України від 21 червня 2010 р. № 477. *Офіційний вісник України*. 2010. № 47. Ст. 1528. (втратив чинність)

356. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01 липня 2004 р. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.

357. Про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів: постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р. № 667. *Офіційний вісник України*. 2015. № 73. Ст. 2402.

358. Про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2015 р. № 15. *Офіційний вісник України*. 2015. № 7 Ст. 164.

359. Про Державну установу «Інститут охорони ґрунтів України»: наказ Мінагрополітики України від 20 берез. 2013 р. № 198. URL: http://www.iogu.gov.ua/pro-du-derzhgruntohorona/polozhennya/zminy-do-polozhennya-pro-derzhavnu-ustanovu-instytut-ohorony-gruntiv-ukrajiny/

360. Про дозвільну систему в сфері господарювання: Закон України від 6 серпня 2005 р. № 2806-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 48. Ст. 483.

361. Про дорожній рух: Закон України від 30 червня 1993 р. № 3353-XII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3353-12.

362. Про економічну самостійність Української РСР: Закон України від 3 серпня 1990 р. № 142-XII *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 34. Ст. 499.

363. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4004-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 27. Ст. 218.

364. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.

365. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки: Закон України від 21 вересня 2000 р. № 1989-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 47. Ст. 405.

366. Про Загальнодержавну цільову програму захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 роки: Закон України від 7 червня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 19-20. Ст. 173.

367. Про залізничний транспорт: Закон України від 04 липня 1996 р. № 273/96-ВР. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/273/96-вр.

368. Про затвердження Гігієнічних нормативів і регламентів безпечного застосування пестицидів і агрохімікатів: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 2 лютого 2016 р. № 55 (зі зм.). *Офіційний вісник України*. 2016. № 14. С. 234. Ст. 575.

369. Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19 червня 1996 р. № 173. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96/.

370. Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів: наказ Міністерства охорони здоров'я України

від 19 червня 1996 р. № 173. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96.

371. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 р.: Закон України від 21 квітня 2011 р. № 3268-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 44. Ст. 457.

372. Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 р.: Закон України від 24 травня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 17. Ст. 146.

373. Про затвердження Інструкції про порядок застосування санітарно-епідеміологічною службою України адміністративно-запобіжних заходів (обмеження, тимчасова заборона, заборона, припинення, зупинення): наказ Міністерства охорони здоров'я України від 14 квітня 1995 р. № 67. URL: http:zakon5.rada.gov.ua lawsshowz0298-95

374. Про затвердження Інструкції про порядок накладення і стягнення штрафів за порушення санітарного законодавства: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 14 квітня 1995 р. № 64. URL: http:zakon2.rada.gov.ualawsshowz0291-95

375. Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель: наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 23 липня 2010 р. № 548. *Офіційний вісник України*. 2010. № 85. Ст. 3006.

376. Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроекосистем в Україні на період до 2025 р.: наказ Міністерства аграрної політики України від 20 серпня 2003 р. № 280. URL: http:www.uazakon.comdocumentfpart88idx88535.htm.

377. Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності і визначається періодичність здійснення Державною інспекцією сільського господарства планових заходів

державного нагляду (контролю): постанова Кабінету Міністрів України від 6 берез. 2013 р. № 191. *Офіційний вісник України*. 2013. № 24. Ст. 811

378. Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: наказ Мінприроди України, від 27 жовтня 1997 р. № 171, зі змінами від 04 квітня 2007 р. № 149. *Офіційний вісник України*. 2007. № 31. Ст. 1265.

379. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963. *Офіційний вісник України*. 2007. № 55. Ст. 2221.

380. Про затвердження обов'язкового для всіх землекористувачів мінімуму заходів по боротьбі з ерозією ґрунтів і по відновленню родючості та продуктивному використанню еродованих земель в УРСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 12 вересня 1960 р. № 1541. *Збірник постанов УРСР*. 1960. № 9. Ст. 152.

381. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: постанова Кабінету Міністрів України від 30 берез. 1998 р. № 391. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/391-98-%D0%BF

382. Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України: постанова Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2015 р. № 1119. *Офіційний вісник України*. 2016. № 2. Ст. 68.

383. Про затвердження Положення про моніторинг земель: постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 1993 р. № 661. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/661-93-п.

384. Про затвердження Порядку ведення агрохімічного паспорта поля, земельної ділянки: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства

України від 11 жовтня 2011 р. № 536. *Офіційний вісник України*. 2012. № 102. Ст. 3764.

385. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3598.

386. Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок: наказ Державного комітету України по земельних ресурсах від 04 січня 2005 р. № 1. *Офіційний вісник України*. 2005. № 4. Ст. 236.

387. Про затвердження Порядку консервації земель: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26 квітня 2013 р. № 283. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0810-13

388. Про затвердження Порядку нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 23 травня 2017 р. № 262. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0679-17.

389. Про затвердження Порядку фінансування з державного бюджету витрат на лісове господарство і меліорацію земель у 2001 році: наказ Мінприроди, Мінфіну та Мінекономіки України від 02 квітня 2001 р. № 13715469. *Офіційний вісник України*. 2001. № 24. Ст. 1096.

390. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 7 черв. 1996 р. № 236 96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 36. Ст. 164.

391. Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010 р. № 2297-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2297-17.

392. Про заходи по поліпшенню організації робіт по захисту ґрунтів від водної і вітрової ерозії в Українській РСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 16 травня 1967 р. № 320. URL: http:search.ligazakon.ual_doc2.nsflink1KP750526.html

393. Про земельну реформу: постанова Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р. № 563-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 10. Ст. 100.

394. Про землеустрій: Закон України від 22 травня 2003 року № 858-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282.

395. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 09 липня 2010 р. № 2480-VI (зі змінами та доповненнями). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2480-17.

396. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13 липня 2000 р. № 1908-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 42. Ст. 348.

397. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2657-XII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12.

398. Про комплекс заходів щодо вдосконалення проведення моніторингу довкілля та державного регулювання у сфері поводження з відходами в Україні: рішення РНБО від 25 квітня 2013 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-13.

399. Про консервацію земель: проект Закону України від 10 червня 2008 р. № 2628. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF21000A.html

400. Про кооперацію: Закон України від 10 липня 2003 р. №1087-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 90. Ст. 3184.

401. Про курорти: Закон України від 05 жовтня 2000 р. № 2026-III. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2026-14

402. Про ліквідацію Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель: постанова Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2010 р. № 477. *Офіційний вісник України*. 2010. № 90. Ст. 3184

403. Про меліорацію земель: Закон України від 14 січня 2000 р. № 1389-XIV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1389-14

404. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

405. Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах: Закон України від 17 березня 2011 р. № 3159-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3159-17.

406. Про надання дозволу на розроблення робочих проектів землеустрою щодо рекультивації порушених земель: розпорядження голови Львівської облдержадміністрації № 437/0/5-17 від 26 травня 2017 р. URL: http://loda.gov.ua/upload/doc/2017/05/Roz_437_1495785314.doc.

407. Про насіння: Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3690-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3690-12

408. Про національну програму охорони земель на 1996-2005 роки: розпорядження Президента України від 17 лютого 1996 р. № 34/96-рп URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/34/96-рп.

409. Про невідкладні заходи по захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії в Українській РСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 16 травня 1967 р. № 320 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/card/320-67-п.

410. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 152999. *Урядовий кур'єр*. 1999. 8 грудня.

411. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-п.

412. Про оренду землі: Закон України від 06 жовтня 1998 р. № 161-XIV (в редакції Закону України від 02 жовтня 2003 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 10. Ст. 102.

413. Про основи містобудування: Закон України від 16 листопада 1992 р. № 2780-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2780-12.

414. Про основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 р.: Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 26. Ст. 218.

415. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05 квітня 2007 р. № 877-V. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/877-16.

416. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.: Закон України від 18 жовтня 2005 р. № 2982- IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст. 17.

417. Про основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: постанова Верховної Ради України від 05 березня 1998 р. № 188/98-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/188/98-вр.

418. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 травня 2003 р. № 742-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 29. Ст. 232.

419. Про особливості правового режиму майнового комплексу Національної академії наук України: Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3065-III. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3065-14.

420. Про особливості приватизації майна в АПК: Закон України від 10 липня 1996 р. № 29096-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 41. Ст. 188.

421. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

422. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

423. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 41. Ст. 546.

424. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. № 50. Ст. 1549.

425. Про оцінку земель: Закон України від 11 грудня 2003 р. № 1378-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1378-15.

426. Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності: Закон України від 19 травня 2011 р. № 3392-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3392-17

427. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 берез. 1995 р. № 8695-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 14. Ст. 91.

428. Про план полезахисних насаджень, упровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків і водойм для забезпечення високих і стійких урожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР: постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. *Об охране окружающей среды* : зб. документів. Москва: Политиздат, 1981. С. 79-90.

429. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 05 червня 2003 р. № 899-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/899-15.

430. Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: постанова Кабінету Міністрів України № 284 від 19 квітня 1994 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/284-93-п.

431. Про правовий режим майна у Збройних Силах України: Закон України від 21 вересня 1999 р. № 1075-XIV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1075-14.

432. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 берез. 2000 р. № 1550-III. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1550-14

433. Про правовий режим територій, які зазнали впливу радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27 лютого 1991 р. № 791а-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 16. Ст. 198.

434. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ : постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 7. *Вісник Верховного суду України*. 2004. № 5.

435. Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України від 18 січня 2018 р. № 2269-VIII. *Офіційний вісник України.* 2018. № 22. Ст. 720.

436. Про приєднання України до Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці: Закон України № 61-IV від 4.07.2002 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/61-15.

437. Про природно-заповідний фонд: Закон України від 16 червня 1992 р. № 2456-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 502.

438. Про прискорення земельної реформи та приватизації земель: постанова Верховної Ради України від 13 березня 1992 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2200-12.

439. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовтня 1990 р. № 400-XII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/400-12.

440. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 січня 2008 р. «Про стан виконання Указу Президента України від 21 листопда 2005 р. № 1643 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 червня 2005 р. «Про стан додержання вимог законодавства та заходи щодо підвищення ефективності державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель» : указ Президента України від 14 лютого 2008 р. (рішення скасовано на підставі рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 р.). *Офіційний вісник України*. 2008. № 12. Ст. 296.

441. Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20 грудня 1991 року № 2009-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 14. Ст. 186. (втратив чинність)

442. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. № 46997. *Офіційний вісник України*. 1997. № 33. Ст. 1.

443. Про стандартизацію і сертифікацію: Декрет Кабінету Міністрів України від 10 травня 1993 р. № 46-93. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/46-93.

444. Про стандартизацію: Закон України від 05 червня 2014 р. № 1315-VII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1315-18.

445. Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення: указ Президента України від 2 грудня 1995 р. № 111895 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1118/95.

446. Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р. № 1024-р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 86. Ст. 2439.

447. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 р.: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 743-р. *Офіційний вісник України*. 2009. № 51. С. 165. Ст. 1760.

448. Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 р.: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 880-р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 79. Ст. 2961.

449. Про тваринний світ: Закон України від 13 грудня 2001 р. № 2894–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 14. Ст. 97.

450. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України від 15 січня 2015 р. № 124-VIII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/124-19.

451. Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність: Закон України від 23 грудня 1998 р. № 353-XIV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/353-14.

452. Про транспорт: Закон України від 10 листопада 1994 р. № 232/94-ВР URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/232/94-вр.

453. Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15 травня 1996 р. № 192/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/232/94-вр.

454. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 р. № 324/95-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр.

455. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. № 973–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 363.

456. Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15 березня 2006 р. № 3528-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 34. Ст. 291.

457. Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур в Українській РСР: постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 30 червня 1966 р. № 520. *ЗП УРСР.* 1966. № 7. Ст. 73.

458. Рабінович Л. М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: Край, 2008. 195 с.

459. Разгельдеев Н. Т. Проблемы правового обеспечения охраны почв в СССР. *Правовое и экологическое обеспечение рационального использования земель в социалистических странах.* Алма-Ата: Наука, 1984. С. 199-202.

460. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (Ріо-де-Жанейро, 11 червня 1992 року), ратифікована Законом України від 29 жовтня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 50. Ст. 277.

461. Режим (значения). URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Режим_(значения).

462. Реймерс Н. Ф. Природопоользование. Словарь-справочник. Москва, 1990. 637 с.

463. Ришкова Л. В. Поняття та ознаки особливо цінних земель як об’єкта правової охорони та використання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 250-255.

464. Ришкова Л. В. Правове регулювання охорони та використання особливо цінних земель : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2010. 17 с.

465. Розанов И. С. Административно-правовые режимы по законодательству Российской Федерации. *Государство и право*. 1996. № 9. С. 84-85.

466. Романюк М. З. Правовий режим земель оборони України: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.06. Івано-Франківськ, 2012. 18 с.

467. Ромащенко М. І., Балюк С. А. Зрошення земель в Україні. Стан та шляхи поліпшення. Київ: Світ, 2000. 114 с.

468. Руденко М. Д. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. Київ: Молодь, 1998. 528 с.

469. Руденко О. В. Альпійська конвенція – зразок екосистемної парадигми природоохоронного законодавства. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Сер. «Правознавство»*. 2011. Вип. 559. С. 62-65.

470. Рудковский В. А. Правовая политика и осуществление права: теоретико-методологический аспект : автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2009. 54 с.

471. Русан В. М. Теоретико-методологічні аспекти раціонального сільськогосподарського землекористування. *Економіка АПК*. 2008. № 7. С. 27-30.

472. Рыбаков О. Ю. Правовая политика как юридическая категория : понятие и признаки. *Журнал российского права*. 2002. № 3. С. 71-78.

473. Сайко В. Ф. Проблеми забезпечення ґрунтів органічною речовиною. *Вісник аграрної науки*. 2003. № 5. С. 5-8.

474. Самощенко И. С. Охрана режима законности советским государством. Москва, 1966. 214 с.

475. Санітарні норми допустимих концентрацій (ГДК) хімічних речовин у ґрунтах від 30.10.1987 № 4433-87. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v4433400-87.

476. Сборник нормативних актов «Охрана почв» / под ред. Н. Г. Рыбальского. Москва: РЭФИА, 1996 241 с.

477. Седіло Г. М., Габриєль А. Й., Олефір Ю. М., Качмар О. Й. Застосування органо-мінеральних добрив на сірих лісових поверхнево оглеєних ґрунтах Карпатського регіону. *Вісник аграрної науки*. 2015. № 2. С. 11-15.

478. Селіванов А., Рябченко О. Правова політика важлива складова внутрішньої політики Української держави. *Урядовий кур'єр*. 2007. 13 берез. С. 5.

479. Семчик В. І. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення. *Земельне право: підручн.* / За ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинича. Київ, 2001. С. 280-293.

480. Сидор В. Д. Теоретичні проблеми розвитку земельного законодавства : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ., 2012. 36 с.

481. Сидор В. Д. Теоретичні проблеми розвитку земельного законодавства України: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ 2012. 472 с.

482. Сидор В. Д. Правовий режим в земельному законодавстві України. Адвокат. 2010. № 8. С. 27-31.

483. Сидоров Я. О. До питання про пріоритетні напрями розвитку правового забезпечення діяльності господарюючих суб'єктів в аграрному секторі. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. кр. столу (м. Харків, 13 червня 2014 р.). Харків: Оберіг, 2014. С. 172-175.

484. Ситник В. П., Медведєв В. В. Обробіток ґрунтів в Україні: плужний, мінімальний, нульовий? *Вісник аграрної науки*. 2007. № 2. С. 5-12.

485. Созинов А. А., Пристер Б. С., Швебс Г. И. Концепция агроэкологической надежности сельскохозяйственного производства в Украине. *Вісник аграрної науки*. 1995. № 4. С. 3-13.

486. Соколова А. К. Теоретичні засади становлення та розвитку флористичного права України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2013. 37 с.

487. Спаський А. С. Категорія «правовий режим»: підходи до інтерпретації. *Право України*. 2008. № 4. С. 27-30.

488. Стадницкий Г. В., Радионов А. И. Экология. Москва, 1988. 147 с.

489. Статівка А. М. Сучасний стан і перспективи розвитку аграрного законодавства України. *Правове регулювання екологічних, аграрних, та земельних відносин в Україні: сучасний стан та напрямки вдосконалення* / за ред. А. П. Гетьмана, В. Ю. Уркевича. Харків.: Право, 2012. С. 125-153.

490. Степська О. В. Поняття та склад особливо цінних земель. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті*: матер. Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 26-27 лютого 2016 р.). Одеса, 2016. С. 193-197.

491. Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / за наук. ред. С. А. Балюка, В. В. Медведєва. Київ: Аграрна наука, 2012. 240 с.

492. Стратегія розвитку аграрного сектора економіки (на період до 2020 року) : проект. URL: www.uaan.gov.ua/.../strategdo 2020r.pdf

493. Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними : постанова Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 413. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 112 (59810). 17 черв.

494. Суржан Д. А. Правовые вопросы рационального использования земель сельскохозяйственного назначения : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Москва, 1979. 18 с.

495. Сухонос В. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Суми: ВДТ «Університетська книга», 2005. 536 с.

496. Тагиров Т. Т. Правовая охрана земель сельскохозяйственного назначения. Волгоград: Нижне-Волжское кн. изд-во, 1979. 128 с.

497. Теоретичні основи державного земельного кадастру**:** навч. посібник / М. Г. Ступень, Р. Й. Гулько, О. Я. Микула та ін.; за заг. ред. М. Г. Ступеня. 2-ге вид., стер. Львів: «Новий Світ-2000», 2006. 336 с.

498. Технології точного землеробства в Україні: «Дружба-Нова» поширює досвід URL: http://agroua.net/news/news_40654.html

499. Титенко Ю. А. К вопросу о сущности правовой политики. *Правовая политика и правовая жизнь.* 2006. № 4. С. 48-53.

500. Титова Н. І. «Земельний кодекс» чи «Кодекс законів про землі»? *Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та екологічних відносин*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конфер., присвяч. 90-річчю від дня народження д.ю.н., професора Титової Н. І. (м. Львів, 18 лист. 2016 р.). Львів, 2016. С. 296-297.

501. Титова Н. І. Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи. Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 1973. 220 с.

502. Титова Н. І. Земельний кодекс України: позитиви та вади URL: http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2003/2/kod.html

503. Титова Н. І. Землі як об’єкт правового регулювання. *Право України*. 1998. № 4. С. 10-15.

504. Титова Н. І. Новий Земельний кодекс України: позитивні та негативні аспекти. *Право України*. 2002. № 4. С. 70-75.

505. Титова Н. І. Правові аспекти охорони земель. *Ґенеза, географія та екологія ґрунтів*. Львів, 1999. С. 214-216.

506. Титова Н. І., Ващишин М. Я. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення. *Землі сільськогосподарського призначення*: *права громадян України*. Львів. ПАЇС, 2005. С. 65-75.

507. Титова Н. І. Новий Земельний кодекс України: позитивні та негативні аспекти. *Право України*. 2002. № 4. С. 70-75.

508. Тихомиров Ю. А. Административное право и процесс: полный курс. Москва: Изд. Тихомирова Ю. А., 2006. 688 с.

509. Толстенко В. Л. Принципи права як невід'ємний структурний елемент сучасної правової ідеології. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 1(87). С. 90-98.

510. Томаш Л. В. Правовий режим: поняття та ознаки. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство.* Вип. 282. Чернівці, «Рута», 2005. С. 20-26.

511. Транспортування, зберігання та застосування пестицидів у народному господарстві: Державні санітарні правила ДСП 8.8.1.2.001-98 : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.08.1998 № 1. URL: http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=4151.

512. Третяк А. М. Проблеми та практика нормування в галузі земельних відносин і землекористування. *Земельне право України*. 2006. №4. С. 47-54.

513. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. : послання Президента України до Верховної Ради України від 23 лютого 2000 р. (276а/2000) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/276%D0%B0/2000

514. Український класифікатор нормативних документів ДК 004:2008 : наказ Держспоживстандарту України від 26 серпня 2008 р. № 301 URL: http://legalexpert.in.ua/standarty-i-normativi/ministerstva-i-vedomstva/klassifikatory/raznoe/7735-dk-004-2008-ukrainskij-klasifkator-normativnix-dokumentv-uknd.html

515. Уркевич В. Ю. Методи і принципи правового регулювання аграрних відносин: моногр. *Правове регулювання екологічних, аграрних, та земельних відносин в Україні: сучасний стан та напрямки вдосконалення* / за ред. А. П. Гетьмана, В. Ю. Уркевича. Харків.: Право, 2012. С. 116-124.

516. Фатєєв А. І., Пащенко Я. В. Фоновий вміст мікроелементів у ґрунтах України. Харків, 2003. 117 с.

517. Харитонова О. І. Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків: Одісей, 2002. 592 с.

518. Харитонова Т. Є. Право землекористування та його основині види. *Земельне право України : навч. посіб.* І. І. Каракаш, В Д. Сидор, Т. Є. Харитонова та ін. ; за ред. І. І. Каракаша та Т Є. Харитонової. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса : Юрид. л-ра, 2017. С. 148-172.

519. Харитонова Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: моногр. Одеса.: Юрид. л-ра, 2016. 424 с.

520. Хом'яченко С. І. Правове забезпечення контролю за використанням та охороною земель в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2004. 19 с.

521. Хом'яченко С. І. Правове забезпечення контролю за використанням та охороною земель в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2004. 207 с.

522. Хомінець С. В. Організаційно-правове забезпечення консервації сільськогосподарських угідь. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 2 (6). 2014. С. 1-14.

523. Хомінець С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів : моног. / під заг. ред. М. В. Шульги. Харків: Фінарт, 2015. 169 с.

524. Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Петришин О. В. Правове регулювання суспільних відносин. Загальна теорія держави і права. Харків: Право, 2002. 536 с.

525. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

526. Цуркан О. І., Біланчин Я. М., Сухорукова Г. С. Чорноземи південні Одещини в умовах краплинного зрошення. *Ґенеза, географія та екологія ґрунтів*: зб. наук. пр. міжнар. наук. конфер. «Актуальні проблеми генетичного, географічного, історичного та екологічного ґрунтознавства» (м. Львів, 19-21 верес. 2013 р.). Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. Вип. 4. С. 331-337.

527. Цыков В. С. Состояние и перспективы развития системы обработки почв. Обзор исследования, опыт. Днепропетровск, 2008. 168 с.

528. Чорнобай Е. Ю. Правовой режим участков в полосе отвода железных дорог. *Аграрное и земельное право*. 2012. № 12 (96). С. 107-112.

529. Чубуков Г. В. Земельная недвижимость в системе российского права. *Государство и право*. 1995. № 9. С. 42-51.

530. Чубуков Г. В., Погребной А. А. Земельная недвижимость: сделки, правовое регулирование: учеб. пособ. Москва, 1997. 138 с.

531. Шамсумова Э. Ф. Категория «правовой режим» в юриспунденции: моногр. Екатеринбург: Изд-во Уральского юридического института МВД России, 2003. 164 с.

532. Шарапова С. В. Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2002. 19 с.

533. Шевченко Я. М. Зміст еволюції цивільного законодавства і проблема утвердження цивільного права в українському суспільстві. *Еволюція цивільного законодавства України : проблеми теорії і практики: моногр*. / За ред. Я. М. Шевченка. Київ: Юридична думка, 2007. С. 3-16.

534. Шемшученко Ю. С., Мунтян В. Л., Розовский Б. Г. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды. Киев: Наукова думка, 1978. 279 с.

535. Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии. Київ: Наукова думка, 1989. 231 с.

536. Шеремет А. П. Земельне право України: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 632 с.

537. Шкарбан М. Агрохолдинги – загроза для українського села. *Фермер України*. 2010. № 1-2. 1-31 січ.

538. Шульга М. В. Актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в сучасних умовах : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 1998. 37 с.

539. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков : Консум, 1998. 223 с.

540. Яковлев А. С., Шептухов В. Н., Матвеев Ю. М., Решетина Т. В., Каплунова Е. В., Фокин А. Д., Сорокина Н. П., Горбатов В. С., Решетников С. И., Макаров О. А. Методические рекомендации по выявлению деградированных и загрязненных земель. *Сборник нормативных актов «Охрана почв».* Москва: РЭФИА, 1996. С. 174-198.

541. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Свердловск, 1972. 234 с.

542. Янчук В. З. Поняття і особливості правового режиму орних угідь. *Аграрне право України*. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 720 с.

543. Яцук І., Панасенко В. Ґрунтоохоронні заходи в правовому полі. *Віче*. 2013. № 15. URL: http:www.viche.info/journal/3785/.

544. Convection on Civil Liability for damage resulting from activities dangerous to the environment. Lugano. 21.06.1993 European Treaty Series 150. 1993.

545. Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. *Official journal of the European Union*. 30.04.2004. L 14356-14374.

546. Environment in the European Union at the turn of the century. *Environmental report № 2* / Environment Agency. Copenhagen, 1999. P. 446.

547. . Gentile A. R. Proposal for an European soil monitoring and assessment framework. Copenhagen, 2001. P. 58.

548. Gesetz zum Schutz vor schädlichen Bodenveränderungen und zur Sanierung von Altlasten (Bundes-Bodenschutzgesetz - BBodSchG) 17.03.1998. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/bbodschg/BJNR050210998.html

549. Havrysh N. S. Soils as independent objects of legal protection. *Gleba w srobowisku=Soil in the environment.* Krakow, 2005. P. 494-495

ДОДАТКИ

Додаток 1. ПЕРЕЛІК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні : монографія. Одеса, 2008. 228 с.

2. Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти : монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2016. 398 с.

Статті у фахових наукових виданнях

1. Гавриш Н. С., Ушкаренко Ю. В. Організаційно-правові проблеми розвитку сільськогосподарських кооперативів. *Таврійський науковий вісник.* 2002. Вип. 24. С. 196-204.

2. Гавриш Н. С. Правове регулювання використання надр в Україні. *Актуальні проблеми держави і права.* 2004. Вип. 22. С. 728-731.

3. Гавриш Н. С. Проблеми застосування окремих видів юридичної відповідальності за псування ґрунтів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 30. С. 135-138.

4. Гавриш Н. С. Процес відтворення та законодавче закріплення принципів аграрного права. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 37. С. 173-178.

5. Гавриш Н. С. Правові основи контролю за дотриманням земельного законодавства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 46. С. 228-232.

6. Гавриш Н. С. Еколого-правове регулювання у сфері охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 4. С. 100-106.

7. Гавриш Н. С. Правові аспекти охорони ґрунтів України від деградації. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2011. Вип. 54. С. 284-290.

8. Гавриш Н. С. Ґрунти як об'єкт правового регулювання, використання, відтворення та охорони. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 4. С. 169-172.

9. Гавриш Н. С. Теоретико-правові засади основних понять і термінів щодо раціонального використання та охорони ґрунтів. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 44. С. 57-66.

10. Гавриш Н. С. Особливості правового регулювання охорони земель і ґрунтів населених пунктів України. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 92-97.

11. Гавриш Н. С. Міжнародний досвід правового регулювання, використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини.* 2012. Вип. 31. С. 208-217.

12. Гавриш Н. С. Особливо цінні ґрунти та їхня правова охорона. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2012. № 3. С. 138-146.

13. Гавриш Н. С. Організаційно-правова форма забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2012. Вип. 92. С. 100-104.

14. Гавриш Н. С. Економіко-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Вип. 30. С. 156-167.

15. Гавриш Н. С. Принципи правової охорони та використання ґрунтів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 57. С. 272-278.

16. Гавриш Н. С. Методологічні основи правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 1. С. 160-168.

17. Гавриш Н. С. Ґрунтові ресурси і ґрунтокористування: правові аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 15. Т. 2. С. 76-79.

18. Гавриш Н. С. Правове забезпечення моніторингу ґрунтів в Україні. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 18-22.

19. Гавриш Н. С., Суща Л. М. Історичні передумови формування інституту відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2016. № 6. С. 80-83.

20. Гавриш Н. С., Степська О. В. Особливо цінні землі як об'єкт правової охорони. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 102-106.

Статті у закордонних виданнях

1. Гавриш Н. С. Почвы Украины и некоторые проблемы их правовой охраны. *Аграрное и земельное право*. 2012. № 12. С. 34-40.

2. Гавриш Н. С. Особенности административной ответственности за нарушение законодательства в области использования, воспроизводства и охраны почв в Украине. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 2. С. 87-93.

3. Гавриш Н. С. Правовое регулирование охраны городских почв в Украине. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 3. С. 64-70.

4. Гавриш Н. С. Почва в системе законодательства Украины. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 4. С. 44-50.

Статті у наукових виданнях

1. Гавриш Н. С. Матеріально-таксова відповідальність як один з основних різновидів спеціальної еколого-правової відповідальності за забруднення і засмічення ґрунтів. *Регіональні проблеми розвитку АПК України: сучасний стан і перспективи вирішення*. Київ, 2002. С. 92-94.

2. Гавриш Н. С. Ґрунти і їх правова охорона. *Агрохімія і грунтознавство : міжвідом. темат. наук. зб. Спец. вип. до VI з'їзду УТГА (м. Умань, 1-5 лип. 2002 р.).* Харків : КП Друкарня № 13, 2002. Кн. 3 : *Ґрунтознавство та агрохімія на шляху до сталого розвитку України*. С. 37-39.

3. Гавриш Н. С. Деякі проблеми законодавчої регламентації відповідальності за псування ґрунтів. *Генеза, географія та екологія ґрунтів :* зб. наук. пр., присвяч. 10-річ. каф. грунтознав. і географії ґрунтів ЛНУ ім. І. Франка. Львів : Вид. центр ЛНУ ім І. Франка, 2003. С. 102-105.

4. Гавриш Н. С., Позняк С. П., Пшевлоцький М. І. Екологічний стан ґрунтів України: проблеми їхнього використання і охорони. *Агробіологія та екологія*. 2007. № 3-4. Т. 2. С. 70-84.

5. Гавриш Н. С., Каракаш І. І. Законодавство України про ґрунти та їх охорону. *Ґенеза, географія та екологія ґрунтів.* Львів, 2013. Вип. 4 : зб. наук. практ. міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми генетичного, географічного, історичного та екологічного ґрунтознавства» (м. Львів, 19-21 верес. 2013 р.). С. 240-248.

6. Гавриш Н. С., Цуркан О. І. Моніторинг ґрунтів: правові аспекти. *Охорона ґрунтів.* Київ, 2014. Вип. 1. С. 344-348

Навчально-методичні та практичні посібники

1. Гавриш Н. С. Правовое обеспечение охраны земельных ресурсов. *Земельное право Украины* : учеб. пособие. Киев, 2002. С. 399-414.

2. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земельних ресурсів. *Земельне право України* : підручник. Київ, 2003. С. 355-370.

3. Гавриш Н. С. Аграрное право Украины. *Вступ до українського права*. Одеса, 2005. С. 492-504.

4. Позняк С. П., Кіт М. Г., Гавриш Н. С. Ґрунти України та їхня оцінка (географо-екологічні аспекти). *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України* : наук.-навч. посіб. Львів, 2005. С. 29-54.

5. Гавриш Н. С. Правове регулювання використання надр. *Природноресурсове право України* : навч. посіб. Київ, 2005. С. 164-181.

6. Гавриш Н. С. *Юридична енциклопедія для юнацтва* / за ред. : С. В. Ківалова, Ю. М. Оборотова ; ОНЮА. Одеса, 2006. *Із змісту* : С. 8, 9, 51, 151, 152, 153, 175, 260, 261.

7. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земельних ресурсів. *Земельне право України* : підручник. Вид. 2, перероб. і допов. Київ, 2009. С. 469-493.

8. Гавриш Н. С. Правове забезпечення використання й охорони земель та земельних ресурсів. *Екологічне право України* : підручник для студ. вищих навч. закладів. Одеса, 2012. С. 329-350.

9. Гавриш Н. С. Правові вимоги щодо використання та охорони надр і корисних копалин. *Екологічне право України* : підручник для студ. вищих навч. закладів. Одеса, 2012. С. 350-375.

10. Гавриш Н. С. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення. *Земельне право України* : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Одеса, 2017. С. 264-280.

11. Гавриш Н. С. Правове забезпечення охорони земель. *Земельне право України* : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Одеса : Юрид. л-ра, 2017. С. 477-514.

12. Гавриш Н. С. Юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства. *Аграрне право України* : навч. посіб. Одеса, 2017. С. 224-256.

13. Гавриш Н. С., Григор'єва Х. А. Організаційно-правове забезпечення соціального розвитку села. *Аграрне право України* : навч. посіб. Одеса, 2017. С. 382-405.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Havrysh N. S. Peculiarities of the law protection of Ukrainian Carpathians. *Mountain soils – their genesis, features and risks:* Proceedings of the 2nd international scientific conference, Krakow, 2005. Krakow, Niedzija-Zawoja, 2005. P. 27.

2. Гавриш Н. С., Позняк С. П. Чорноземи як об'єкт особливої правової охорони. *Проблеми збереження законності у сфері земельних та аграрних правовідносин* : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19-20 трав. 2006 р.). Львів, 2006. С. 11-12.

3. Гавриш Н. С. Проблеми правової охорони Українських Карпат *Ґрунт в просторі і часі* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Варшава, 3-7 верес. 2007 р.,). Варшава, 2007. С. 22.

4. Гавриш Н. С. Правовое обеспечение экологической стандартизации и нормирования в сфере охраны земель и воспроизводства почв в Украине. *Экологическое нормирование, сертификация и паспортизация почв как научная основа рационального землепользования* : материалы докл. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 30 сент.-1 окт. 2010 г.). Москва: МАКС Прес, 2010. С. 55-58.

5. Гавриш Н. С. Теоретичні основи права власності на надра в Україні. *Правове життя сучасної України :* тези доп. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу (м. Одеса, 21-22 трав. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 474-476.

6. Гавриш Н. С. Правовые вопросы деградационного ущерба почвам. *Плодородие почв и эффективное применение удобрений* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 05-08 июля 2011 г.). Минск, 2011. С. 22-24.

7. Гавриш Н. С. Правова охорона особливо цінних ґрунтів. *Стан природних ресурсів, перспективи їх збереження та відновлення* : зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, 2012. С. 43-45.

8. Гавриш Н. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 трав. 2014 р.) : у 2 т. Одеса, 2014. Т. 2. С. 494-496.

9. Гавриш Н. С. Правове регулювання ведення моніторингу ґрунтів в Україні. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 13 черв. 2014 р.). Харків, 2014. С. 68-70.

10. Гавриш Н. С. Правові аспекти використання та охорони ґрунтових ресурсів. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 трав. 2015 р.): у 2 т. Одеса, 2015. Т. 1. С. 620-623.

11. Гавриш Н. С. Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель: правові аспекти. *Генеза, географія та екологія ґрунтів* : зб. наук. праць міжнар. наук. семінару «Грунти і сучасність» (м. Львів, 11-13 верес. 2015 р.). Львів, 2015. Вип. 5. С. 36-41.

12. Гавриш Н. С. Правова охорона міських ґрунтів. *Актуальні питання реформування правової системи* : зб. матеріалів XIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24-25 черв. 2016 р.). Луцьк. 2016. С. 184-186.

13. Гавриш Н. С. Агрохолдинг як суб’єкт правовідносин використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Збірники матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та*

природо ресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 83-87.

14. Гавриш Н. С. Правове регулювання ведення моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.): у 2 т. Одеса, 2016. Т. 1. С. 543-545.

15. Гавриш Н. С. Ґрунти як самостійний об'єкт у правовому полі Конституції України. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку* : матеріали «круглого толу» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.). Чернівці, 2016. С. 91-94.

16. Гавриш Н. С. Матеріально (таксова) відповідальність за порушення законодавства про охорону ґрунтів. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.). Львів, 2016. С. 165-167.

17. Гавриш Н. С. Державне управління в галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.) : у 2 т. Одеса, 2017. Т. 1. С. 625-627.

18. Гавриш Н. С. Професор В. Л. Мунтян – фундатор правової охорони ґрунтів в Україні. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України :* зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 трав. 2017 р.). Чернівці, 2017. С. 38-43.

19. Гавриш Н. С. Правова політика у галузі використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Актуальні питання реформування правової системи* : зб. матеріалів XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.). Луцьк, 2017. С. 149-151.

20. Гавриш Н. С. Еколого-правова та еколого-соціальна функції ґрунтів. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України:* зб. матеріалів Всеукр.

наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 135-138.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Друга міжнародна наукова конференція «Гірські ґрунти – ґенеза, властивості, загрози» (2005 р., м. Краків, заочна);

Науково-практична конференція «Проблеми забезпечення законності у сфері земельних та аграрних правовідносин» (19-20 травня 2006 р., м. Львів, заочна); Міжнародна наукова конференція «Ґрунт в просторі і часі» (3-7 вересня 2007 р., м. Варшава, заочна);

Міжнародна науково-практична конференція «Экономическое нормирование, сертификация и паспортизация почв как научная основа рационального землепользования» (30 вересня – 01 жовтня 2010 р.,м. Москва, заочна);

Міжнародна наукова конференція професорсько-викладацького та аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (21-22 травня 2010 р., м. Одеса, очна);

Міжнародна науково-практична конференція «Плодородие почв и эффективное применение удобрений» (05-08 липня 2011 р.,м. Мінськ, заочна);

ІІ Міжнародна науково-практична конференція «Стан природних ресурсів, перспективи їх збереження та відновлення» (11-13 жовтня 2012 р., м. Трускавець, заочна);

Міжнародна науково-практична конференція, присвячена ювілею академіка С. В. Ківалова «Правове життя сучасної України» (16-17 травня 2014 р., м. Одеса, очна);

Круглий стіл «Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі» (13 червня 2014 р., м. Харків, очна);

Міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (15-16 травня 2015 р., м. Одеса, очна);

Міжнародний науковий семінар «Ґрунти і сучасність» (11-13 вересня 2015 р., м. Львів-Ворохта, очна);

Міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (20 травня 2016 р., м. Одеса, очна);

Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (9-10 вересня 2016 р., м. Одеса, очна);

Круглий стіл «Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку» (27 травня 2016 р.,м. Київ, очна);

XIII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи» (24-25 червня 2016 р., м. Луцьк, очна);

Міжнародна науково-практична конференція «Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та економічних відносин» (18 листопада 2016 р., м. Львів, очна);

Міжнародна науково-практична конференція «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (19 травня 2017 р., м. Одеса, очна);

Всеукраїнська науково-практична конференція «Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України» (26 травня 2017 р., м. Київ, очна);

Міжнародний Конгрес «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції, присвяченому 20-річчю національного університету «Одеська юридична академія» (2-4 червня 2017 р., м. Одеса, очна);

XIV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи» (16-17 червня 2017 р., м. Луцьк, заочна);

Всеукраїнська науково-практична конференція з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського

національного університету імені Василя Стефаника «Реалізація норм екологічного, земельного та екологічного права в умовах реформування правової системи України» (8-10 вересня 2017 р., м. Івано-Франківськ, заочна).

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Ректор Національного університету
«Одеська юридична академія»
_____ В.Є. Загородній
«30» травня 2018 р.

АКТ
про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження Гавриш Наталі Степанівни на тему: «Правовий режим ґрунтів в Україні» в навчальну та науково-дослідну діяльність Національного університету «Одеська юридична академія»

Комісія у складі: голови – віце-президента, проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора М.Р. Аракеляна, членів комісії: віце-президента, проректора з наукової роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора Г.О. Ульянової, начальника навчально-методичного відділу Національного університету «Одеська юридична академія», доцента А.М. Ізовіти, завідувача кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія», доцента Т.Є. Харитонової, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Гавриш Наталі Степанівни на тему: «Правовий режим ґрунтів в Україні» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право є цілком обґрунтованими, мають належний науковий рівень та вагоме практичне значення для використання у навчальному процесі. Основні положення наукових публікацій:

1. Гавриш Н. С., Ушкаренко Ю. В. Організаційно-правові проблеми розвитку сільськогосподарських кооперативів. Таврійський науковий вісник : зб. наук. праць. Херсон, 2002. Вип. 24. С. 196-204.
2. Гавриш Н. С. Правове регулювання використання надр в Україні. Актуальні питання держави та права : зб. наук. праць ОНЮА. Одеса, 2004. Вип. 22. С. 728-731.
3. Гавриш Н. С. Проблеми застосування окремих видів юридичної відповідальності за псування ґрунтів. Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. праць ОНЮА. Одеса, 2007. Вип. 30. С. 135-138.
4. Гавриш Н. С. Процес відтворення та законодавче закріплення принципів аграрного права. Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. праць ОНЮА. Одеса, 2008. Вип. 37. С. 173-178.

5. Гавриш Н. С. Правові основи контролю за дотриманням земельного законодавства в Україні. Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. праць. Одеса, 2009. Вип. 46. С. 228- 232.
6. Гавриш Н. С. Еколого-правове регулювання у сфері охорони ґрунтів. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Львів, 2011. Вип. 4. С. 100-106.
7. Гавриш Н. С. Правові аспекти охорони ґрунтів України від деградації. Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2011. Вип. 54. С. 284-290.
8. Гавриш Н. С. Ґрунти як об'єкт правового регулювання, використання, відтворення та охорони. Науковий журнал «Південноукраїнський правничий часопис». 2011. № 4. С. 169-172.
9. Гавриш Н. С. Теоретико-правові засади основних понять і термінів щодо раціонального використання та охорони ґрунтів. Актуальні проблеми політики. 2012. Вип. 44. С. 57-66.
10. Гавриш Н. С. Особливості правового регулювання охорони земель і ґрунтів населених пунктів України. Юридичний вісник НУ «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. № 2. С. 92-97.
11. Гавриш Н. С. Міжнародний досвід правового регулювання, використання, відтворення та охорони ґрунтів. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. Львів, 2012. Вип. 31. С. 208-217.
12. Гавриш Н. С. Особливо цінні ґрунти та їхня правова охорона. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Львів, 2012. № 3. С. 138-146.
13. Гавриш Н. С. Організаційно-правова форма забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів. Вісник Київського нац. ун-ту ім. Шевченка. Юридичні науки. Київ, 2012. № 92. С. 100-104.
14. Гавриш Н. С. Економіко-правові засади використання, відтворення та охорони ґрунтів. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : зб. наук. статей. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 30. С. 156-167.
15. Гавриш Н. С. Принципи правової охорони та використання ґрунтів в Україні. Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2013. Вип. 57. С. 272-278.
16. Гавриш Н. С. Методологічні основи правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів. Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ. Серія юридична. Львів, 2013. №1. С. 160-168.
17. Гавриш Н. С. Ґрунтові ресурси і ґрунтокористування: правові аспекти. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція : зб. наукових праць. Одеса. 2015. Вип. 15. Т. 2. С. 76-79.
18. Гавриш Н. С. Правове забезпечення моніторингу ґрунтів в Україні. Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. Одеса. 2015. Вип. 19. С. 18-22.

19. Гавриш Н. С., Суща Л. М. Історичні передумови формування інституту відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник». № 6 (15). 2016. С. 80-83.
20. Гавриш Н. С., Степська О. В. Особливо цінні землі як об'єкт правової охорони. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 1. С. 102-106.

впроваджено в навчальний процес Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних курсів «Земельне право України», «Екологічне право Україні», «Аграрне право України», факультативного курсу «Природоресурсне право України» та спецкурсів «Набуття, реалізація прав на землю в Україні», «Правове регулювання управління земельним фондом в Україні», а також у науково-дослідній роботі студентів, аспірантів та викладачів.

Голова комісії: М.Р. Аракелян

Члени комісії: Г.О. Ульянова

А.М. Ізовіта

Т.Є. Харитонова

436

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

Національний науковий центр «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н.Соколовського»

NATIONAL ACADEMY OF AGRARIAN SCIENCES OF UKRAINE
National Scientific Center «Institute of Soil Science and Agrochemistry Research named after O.N.Sokolovsky»

61024, Харків - 24, вул. Чайковська, 4. Тел.: (057) 704-16-69, 704-16-64, 704-16-68
факс: 704-16-69, E-mail: pochva@meta.ua, сайт: www.issar.com.ua

26.06.18р № 2-05/633
на №_____ від _____

Довідка
про впровадження дисертаційного дослідження
"Правовий режим ґрунтів в Україні"
кандидата юридичних наук, доцента кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету
"Одеська юридична академія" Гавриш Наталі Степанівни

Національний науковий центр "Інститут ґрунтознавства і агрохімії імені О. Н. Соколовського" засвідчує, що матеріали наукових публікацій і докторської дисертаційної роботи Н. С. Гавриш використані у розробці проекту Закону України "Про ґрунти та їх родючість", а саме: загальних положень (ст. 1), основні принципи державної політики у сфері охорони ґрунтів та їхньої родючості (ст. 3), ґрунти та їхній правовий режим (ст. 4), правова охорона ґрунтів та їхньої родючості (ст. 6), державний контроль у галузі охорони ґрунтів та збереження їхньої родючості, запобігання нанесення шкоди ґрунтам (ст. 41), відповідальність за порушення цього Закону (ст. 44).

Директор,
академік НААН С. А. Балюк

УКРАЇНА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР "ІНСТИТУТ ҐРУНТОЗНАВСТВА ТА АГРОХІМІЇ ІМЕНІ О.Н.СОКОЛОВСЬКОГО" №00497058
МІСТО ХАРКІВ

437

У К Р А Ї Н А
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

65012, м. Одеса, вул. Пантелеймонівська, 13 Тел. (048)784-57-20 Факс (0482)37-19-27

Вих. № 01-17/17-1270 від "29" серпня 2018 р.

Довідка
про впровадження дисертаційного дослідження
"Правовий режим ґрунтів в Україні"
кандидата юридичних наук, доцента кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету
"Одеська юридична академія" Гавриш Наталі Степанівни

Одеський аграрний університет засвідчує, що матеріали докторської дисертаційної роботи Н. С. Гавриш і наукові публікації використовуються в навчальному процесі при викладанні дисциплін "Земельне право", "Інституційне забезпечення кадастру нерухомості", "Державний земельний кадастр", "Оцінка та ринок землі та нерухомості" для студентів інженерно-економічного факультету.

Перший проректор Одеського державного аграрного університету, кандидат економічних наук, доцент Малащук О.С.